

Titel: Journalen NB23

Citation: "Journalen NB23", i *Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. K24*, udg. af Niels Jørgen Cappelørn; Joakim Garff; Anne Mette Hansen; Johnny Kondrup, Søren Kierkegaard Forskningscenteret 2007 . Onlineudgave fra Søren Kierkegaards Skrifter: <https://tekster.kb.dk/text/sks-nb23-kom-root.pdf> (tilgået 29. april 2024)

Anvendt udgave: Søren Kierkegaards Skrifter, Bd. K24

Ophavsret: Materialet er dedikeret til public domain. [Læs CC0-erklæringen](#)

◀ **Min Opgave ... p. 3** : se NB23:6.

I trykt udgave: Bind 24 side 204 linje 1

◀ **Min Opgave ... p. 13** : se NB23:15.

I trykt udgave: Bind 24 side 204 linje 2

◀ **Mit Forhold til det Bestaaende og Intriguen ... p. 226** : se NB23:197.

I trykt udgave: Bind 24 side 204 linje 3

◀ **Xsti Lidelses-Historie ... p. 234, 35, 36** : se NB23:201 og NB23:202.

I trykt udgave: Bind 24 side 204 linje 4

◀ **Varianter til ... Forord til Fredags-Taler ... p. 242** : se NB23:206.

I trykt udgave: Bind 24 side 204 linje 5

◀ **Texter til Fredags-Prædikener** : dvs. bibelske tekster til prædikener ved altergangen om fredagen. På SKs tid blev der hver fredag kl. 9 holdt skriftemål og altergang i Vor Frue Kirke i København, hvor der foruden skriftetalen under skriftemålet også blev holdt en kort prædiken mellem skriftemålet og altergangen. Tre gange havde SK selv prædiket ved disse altergangsgudstjenester om fredagen, den 18. juni 1847, den 27. aug. 1847 og den 1. sept. 1848. Og han udgav dem alle tre som taler, dels som nr. II og nr. III i »Taler ved Altergang om Fredagen. Christelige Taler«, fjerde afdeling af *Christelige Taler* (1848, i *SKS* 10, 277-283 og 285-292), dels som nr. I i »Fra Høiheden vil han drage Alle til sig. Christelige Udviklinger«, nr. III af *Indøvelse i Christendom* (1850 (208,13), SV2 12, 173-179).

I trykt udgave: Bind 24 side 205 linje 1

◀ **cfr det rene Blad foran i Journalen NB¹⁴** : jf. NB14:3, i *SKS* 22, 343.

I trykt udgave: Bind 24 side 205 linje 2

◀ **Thema til en Fredags Prædiken Journalen NB¹⁷ p. 30** : se NB17:24, i *SKS* 23, 180.

I trykt udgave: Bind 24 side 205 linje 3

◀ **seer (i Neanders Chrysostomus 2^{den} Deel p. 230) ... Munke ... lode sig indmure ... blev Missionair** : referat af følgende beretning i femte afsnit af »Leben des heiligen Chrysostomus« i A. Neander *Der heilige Johannes Chrysostomus und die Kirche, besonders des Orients, in dessen Zeitalter* bd. 1-2, Berlin 1821-22 (forkortet *Der heilige Johannes Chrysostomus und die Kirche*); bd. 2, s. 230f.: »Da er [Chrysostomos] bei Nicaea einen frommen Klausner (μοναχος ἐγκλεισμενος, so wurden diejenigen Mönche genannt, die sich eine Zeit lang oder für ihr ganzes Leben an irgend einem Ort eingemauert hatten, und nur durch eine Öffnung ihrer vermauerten Zelle Speise sich hineinreichen ließen, und zu gewissen Zeiten Unterredungen mit denen, die sie besuchen wollten, anstellten) fand, so überzeugte er ihn, daß das Arbeiten im Weinberge des Herrn etwas Gott Wohlgefälligeres sey, als diese müßige Ascetik, er bewog ihn, nach Antiochia zu reisen, um sich dort bei der Missionsanstalt in Phönizien gebrauchen zu lassen.« – **Neanders**: Johann Wilhelm August (opr. David Mendel) Neander (1789-1850), ty. protestantisk teolog; konverterede i 1806 fra jødedom til kristendom; fra 1812 prof. i kirke- og dogmehistorie i Heidelberg, fra 1813 i Berlin. Neander udviklede den kirkehistoriske monografi, forstod kirkehistorie som fromhedshistorie og søgte at afdække den kristne fromhed i dens individuelle historiske fremtrædelsesformer. – **Chrysostomus**: Johannes Chrysostomos, lat. Chrysostomus, (344/354-407), teolog, gr. kirkefader, rom.-katolsk kirkelærer; opr. advokat, døbt o. 370, studerede derpå ved den teologiske skole i Antiokia, efter at have levet en tid som asketisk munk og eneboer indviet til diakon i 381 og til presbyter i 386 i Antiokia, i 397 udnævnt til ærkebiskop i Konstantinopel og bispeviet, afsat i 403 og i 404 landsforvist først til Kukusus ved grænsen til Armenien senere til Taurusbjergene. Han er kendt for at være en veltalende og benådet prædikant, deraf hans tilnavn, der betyder 'gyldenmund'. Hans værker består af samlinger af homilier (dvs. prædikener, der følger den bibelske tekst vers for vers), bibeleksegetiske, monastiske og kateketiske afhandlinger samt breve. – **monachus monachorum**: lat., munkenes munk, dvs. den fremmeste blandt munkene. – **μοναχος εγκλεισμενος**: gr. (monachós egkleisménos) den indespærrede el. indelukkede munk; egl. betyder μοναχός 'den, der lever el. bor alene'. – **Nicæa**: Nikæa el. Nikaia, by i Bithynien (landsdel i det nordvestlige hjørne af Lilleasien) i oldtiden og middelalderen.

I trykt udgave: Bind 24 side 207 linje 3

◀ **ad modum** : lat., i stil med.

I trykt udgave: Bind 24 side 207 linje 11

◀ **Socrates** : Sokrates (o. 470-399 f.Kr.), gr. filosof; udviklede sin tænkning i dialog med sine samtidige; søgte gennem sin majeutiske metode (sin jordemoderkunst) at forløse andre, der i forvejen var svangre med viden, og at hjælpe dem af med deres vrangforestillinger, hvilket altid skete i samtalens form. Han blev anklaget for at antage andre guder end dem, staten anerkendte, og for at fordærve Athens ungdom; en folkedomstol i Athen kendte ham skyldig, og han blev henrettet med et bæger gift, som han tømte med sindsro. Han har intet skriftligt efterladt sig; hans karakter, samtalekunst og lære er hovedsagelig blevet skildret af tre samtidige forfattere, nemlig Aristofanes i komedien *Skyerne*, Xenofon i de fire 'sokratiske' skrifter, herunder mindeskriftet om Sokrates *Memorabilia*, og Platon i dialogerne.

I trykt udgave: Bind 24 side 207 linje 16

◀ **Centner-Vægt** : svær el. stor tyngde. Vægtenheden et 'centner' svarede til 100 pund, dvs. 50 kg.

I trykt udgave: Bind 24 side 208 linje 2

◀ **denne politiske profane Reformeren** : sigter til de forskellige kirkelige reformer, der blev forsøgt indført. Først forslaget om en ny evt. synodal forfatning til Folkekirken for således at opfylde § 80 (ofte kaldt 'løfteparagraffen') i Grundloven af 5. juni 1849: »Folkekirken Forfatning ordnes ved Lov«, jf. *Danmarks Riges Grundlov. Valgloven. Bestemmelser angaaende Forretningsordenen i begge Thingene*, Kbh. 1850, s. 26; debatten herom havde fået ny næring, da Folketinget med en enstemmig vedtagelse den 10. jan. 1851 havde bevilget kultusministeren, prof. J.N. Madvig 5.000 rigsdaler (229,4) til afholdelse af en kirkeforsamling med det formål »at forberede den fremtidige Lovgivning om Folkekirken Forfatning«, jf. *Fædrelandet*, nr. 9, den 11. jan. 1851, s. 35. Dernæst med det lovforslag om trosfrihed, som allerede i okt. 1850 var blevet stillet af medlem af Folketinget, dommer N.M. Spandet (210,17 og 225,5), og videre med det forslag til »Lov om Ægteskabs Indgaaelse udenfor de anerkjendte Troessamfund eller imellem Medlemmer af forskellige Troessamfund«, som blev fremsat af en majoritet i den komité, der var valgt til at bearbejde Spandets lovforslag til Folketingets anden behandling; sml. journaloptegnelserne NB22:80 med kommentarer, og NB21:162 med kommentarer. Der kan også være tænkt på A.G. Rudelbachs (214,5) »Votum for virkelig Religionsfrihed« i bogen *Den evangeliske Kirkeforfatnings Oprindelse og Princip* (224m,4) og anbefaling af indførelse af civilægteskab i skriftet *Om det borgerlige Ægteskab* (214,8).

I trykt udgave: Bind 24 side 208 linje 3

◀ **det Gudelige** : det, der vedrører forholdet til Gud.

I trykt udgave: Bind 24 side 208 linje 3

◀ **Svinget** : omsvinget, vendingen.

I trykt udgave: Bind 24 side 208 linje 7

◀ **Forordet til »Indøvelse i Xstd.« ... dømt at være en maadelig Xsten** : sigter til »Udgiverens Forord« til nr. I i *Indøvelse i Christendom* (208,13), hvor SK skriver: »I dette Skrift, hidrørende fra Aaret 1848, er Fordringen til det at være Christen af Pseudonymen tvunget op til Idealitetens Høieste. / Dog siges, fremstilles, høres bør jo Fordringen; der bør, christeligt, ikke slaaes af paa Fordringen, ei heller den forties - istedetfor at gjøre Indrømmelse og Tilstaaelse sig selv betræffende [angående]. / Høres bør Fordringen; og jeg forstaaer det Sagte som sagt alene til mig - at jeg maatte lære ikke blot at henflye [tage min tilflugt] til 'Naaden', men at henflye til den [i] Forhold til Benyttelsen af 'Naaden'«, s. 5 (SV2 12, 17). Der henvises til dette forord både i nr. II og nr. III, s. 83 og s. 161 (SV2 12, 95 og 171).

I trykt udgave: Bind 24 side 208 linje 7

◀ **efter 48** : efter de politiske omvæltninger i 1848, der prægede Europa, herunder især de konstitutionelle forandringer i Danmark, hvor kong Chr. VIII's død gav anledning til enevældens fald og en de facto-indførelse af et konstitutionelt monarki, som blev kodificeret i Danmarks Riges Grundlov af 5. juni 1849.

I trykt udgave: Bind 24 side 208 linje 11

◀ **en masse** : fr., i mængde, i fællesskab.

I trykt udgave: Bind 24 side 208 linje 12

◀ **sat »Indøvelse i Xstd« ud** : *Indøvelse i Christendom* af Anti-Climacus, udg. af S. Kierkegaard, Kbh. 1850, blev averteret som udkommet i *Adresseavisen*, nr. 225, den 25. sept. 1850. - **sat (...)** **ud**: bragt ud, udgivet.

I trykt udgave: Bind 24 side 208 linje 13

◀ **havt** det: dvs. have haft.

I trykt udgave: Bind 24 side 208 linje 16

◀ **tære paa** : bruge mine kræfter på.

I trykt udgave: Bind 24 side 208 linje 16

◀ **disse 3 Skrifter ... i Indøvelse i Xstd** : De tre dele af *Indøvelse i Christendom*, nr. I »'Kommer hid alle I som arbeide og ere besværede, jeg vil give Eder Hvile.' Til Opvækkelse og Inderliggjørelse«, nr. II »'Salig Den, som ikke forarges paa mig.' En bibelsk Fremstilling og christelig Begrebs-Bestemmelse« og nr. III »'Fra Høiheden vil han drage Alle til sig. Christelige Udviklinger«, hvoraf de to første er skrevet i 1848 og den tredje formentlig i begyndelsen af 1849, var oprindeligt tænkt som tre selvstændige skrifter, men den 4. juni 1849 begyndte SK at overveje at samle og udgive dem pseudonymt i ét bind under den fælles titel *Indøvelse i Christendom* (se journaloptegnelsen NB11:123, skrevet den 4. juni 1849, i SKS 22, 70,7-10; se også optegnelsen NB12:7, fra juli 1849, i SKS 22, 149,4-15, hvor den samlede udgivelse fremtræder som en beslutning).

I trykt udgave: Bind 24 side 208 linje 18

◀ **incitere** : tilskynde, pirre.

I trykt udgave: Bind 24 side 208 linje 20

◀ **Opgave at fortære Reformatorerne** : sml. journaloptegnelsen NB22:173 med kommentarer.

I trykt udgave: Bind 24 side 208 linje 21

◀ **Ironiens Magister** : hentyder til, at SK var blevet magister på disputatsen *Om Begrebet Ironi*. Forsvaret fandt sted den 29. sept. 1841.

I trykt udgave: Bind 24 side 208 linje 24

◀ **blev Gjenstand for Ironien** : sigter til de angreb, ugebladet *Corsaren* under M.A. Goldschmidts redaktion rettede mod SK ved at bringe en række satiriske artikler om, allusioner til og karikerende tegninger af SK (se SKS K20, 41-44), første gang den 2. jan. (nr. 276) og herefter regelmæssigt frem til den 17. juli 1846 (nr. 304); efter M.A. Goldschmidts afgang som redaktør i okt. 1846 fortsatte drillerierne, sidst den 16. feb. 1849 (nr. 439). *Corsarens* angreb medførte, at SK blev chikaneret på gaden.

I trykt udgave: Bind 24 side 208 linje 24

◀ **stimulus** : lat., brod, tilskyndelse.

I trykt udgave: Bind 24 side 208 linje 26

◀ **I Prædikenen ... bestemmer Luther ... Troen ... Glæde, uagtet Du føler lige det Modsatte** : henviser til følgende passage i Luthers epistelprædiken over 1 Kor 15,1-10 (om Kristi opstandelse) til 11. søndag efter trinitatis i *En christelig Postille, sammendragen af Dr. Morten Luthers Kirke- og Huuspostiller*, overs. af Jørgen Thisted, 1.-2. del, Kbh. 1828, ktl. 283 (forkortet *En christelig Postille*); 2. del, s. 405-412; s. 406f.: »Og her komme vi til det, jeg altid har sagt, at Troen slet ikke skal have andet for sig, end Ordet. Den taaler ingen Kløgt, intet Grubleri, saafremt den skal blive [forblive] og bestaae. Thi menneskelig Viisdom og Fornuft kan ikke komme højere eller videre, end at den kan dømme og slutte, som den seer og føler og med Sandserne begriber. Troen derimod maa svinge sig op over den udvortes Følelse, op over Sandsernes Begreb, ja, den maa slutte tvertimod, og hænge sig ved det, som i Ordet foredrages. Det kan Man ikke gjøre af Fornuft eller Menneske-Formue [evne], men det er den Helligaands Gjerning i Hjertet. Naar Man med Fornuften kunde fatte det, eller naar det kom an paa, at see og slutte, hvad der rimer sig med den eller ikke, saa behøvede Man jo hverken Troen heller [ej heller] den Helligaand. / (...) Derfor maa du ogsaa her alene dømme efter Ordet, uden Hensyn til Alt, hvad Man seer eller føler. Jeg føler ogsaa min Synd, føler Loven, føler Djævelen paa min Nakke, og ligger derunder, som under en svar Byrde - men hvad skal jeg gjøre? Skulde jeg slutte efter min Følelse og Formue, da maatte jeg og alle Mennesker fortvivle og fordærves. Vil jeg derimod hjælpes, da maa jeg visseligen vende mig om, see efter Ordet, sige efter Ordet: Vel føler jeg Guds Vrede, Djævel, Død og Helved, men Guds Ord taler tvertimod. Det siger mig, at jeg har en naadig Gud ved Christus, som er en Herre over Djævel og alle Creature [skabninger]. Vel føler og seer jeg, at jeg og alle Mennesker maa forraadne i Graven; men Ordet siger, at jeg skal opstaae med stor Herlighed og leve evindeligt. Det er nu Troens Kunst og Viisdom, som gjør Verdens Viisdom til Daarlighed [tåbelighed].« - **Luther**: Martin Luther (1483-1546), ty. teolog, augustiner munk (1505-24), prof. i Wittenberg; som protestantisk reformator den centrale skikkelse i det opgør og brud med den middelalderlige teologiske tradition, pavemagten og romerkirken, som bl.a. førte til en nyordning af gudstjenesten og det kirkelige liv

og til dannelse af en række evangelisk-lutherske kirkeordninger, især i Nordeuropa. Forfatter til en lang række teologiske, eksegetiske, opbyggelige og kirkepolitiske værker samt talrige prædikener og salmer; desuden oversatte han Biblen til tysk (316m,2).

I trykt udgave: Bind 24 side 209 linje 3

◀ **Saa lader L. En indvende ... Saa maa L. ... at der igjen er en Troens Erfaring** : henviser til følgende passage (i forlængelse af citatet ovenfor) i *En christelig Postille*, 2. del, s. 407: »Maaskee indvender du: 'Hvad prædiker, hvad troer du da? Naar du selv bekjender, at Man ikke føler det, saa maa jo din Prædiken være en tom Drøm, et Intet. Thi skulde den være Noget, saa maatte jo dog vel Erfaring ogsaa vidne derom?' / Svar: Det er det jo just, jeg siger, at det nemlig maa troes over og før al Erfaring. Hvad der ikke kan troes menneskeligt, det maa troes, og hvad der ikke kan føles, maa være i Hjertet endda (...). / 'Hvorledes det? Skal det være sandt, saa maa jo Erfaringen komme til, saa maa det jo føles?' / Ja vel! Men Følelsen skal komme *efter*. Troen maa være der *først*, uden og over Følelsen. Saaledes maa min Samvittighed, idet den føler Synden, og frygter forsagende [tabende modet] derfor, vorde en Herre og Sejrvinder over Synden – ikke i Følelse eller Tanke, men i Tro paa Ordet, hvorved den trøster sig mod Synden, og hæver sig over den, indtil Synden ganske maa bort og ikke føles mere.«

I trykt udgave: Bind 24 side 209 linje 10

◀ **Aaret 48** : 208,11.

I trykt udgave: Bind 24 side 209 linje 27

◀ **Biskop Mynster** : Jakob Peter Mynster (1775-1854), da. teolog, præst, forf. og politiker; fra 1802 sognepræst i Spjellerup, fra 1811 residerende kapellan ved Vor Frue Kirke i København og fra 1826 tillige hofprædikant, fra 1828 kgl. konfessionarius samt hof- og slotspræst ved Christiansborg Slotskirke, fra 1834 biskop over Sjællands stift. Som Sjællands biskop var Mynster den da. kirkes primas og kongens personlige rådgiver. I årene 1835-46 var han medlem af stænderforsamlingen i Roskilde og i 1848-49 medlem af Den grundlovgivende Rigsforsamling. Han havde sæde i en lang række styrende organer og var primus motor i udarbejdelsen af den autoriserede oversættelse af Det Nye Testamente af 1819, af *Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark*, Kbh. 1839 (forkortet *Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual*), og af et autoriseret *Tillæg til den evangelisk-christelige Psalmebog*, Kbh. 1845. Mynster avancerede i 1847 til rang i 1. klasse, nr. 13, og skulle tituleres med 'eminence'.

I trykt udgave: Bind 24 side 209 linje 30

◀ **den Gang med »Indøvelse i Xstd.**◀ : se journaloptegnelsen NB21:121, der bærer overskriften »Min Samtale med Biskop Mynster d. 22 Oct. 1850. efter at han havde læst Indøvelse i Christendom.«

I trykt udgave: Bind 24 side 209 linje 31

◀ **De forskjellige Gange jeg har talet med ham** : De gange, SK har talt med Mynster efter den 22. okt. 1850, er ikke omtalt i journalerne og ikke identificeret.

I trykt udgave: Bind 24 side 209 linje 32

◀ **gjøre Gud en lille Indrømmelse** : sml. »Udgiverens Forord« til *Indøvelse i Christendom* (208,7).

I trykt udgave: Bind 24 side 210 linje 3

◀ **raabte paa Frihed ... og mere Frihed** : sml. journaloptegnelserne NB21:162 med kommentarer og NB22:80 med kommentarer.

I trykt udgave: Bind 24 side 210 linje 5

◀ **paa Berget** : fast udtryk: i inderkredsen (af gejstlige), i 'miljøet', her på stedet; udtrykket hidrører fra Ludvig Holbergs komedie *Erasmus Montanus eller Rasmus Berg* (1731), hvori hovedpersonen forgæves forsøger at overbevise folkene på sin hjemegn om, at jorden ikke er flad, men rund. Jf. fx 3. akt, 2. scene: »Her paa Bierget vil ingen troe det; thi hvor kan det være, efterdi Jorden synes jo gandske flak?« *Den Danske Skue-Plads* bd. 1-7, Kbh. 1758 el. 1788 [1731-54], ktl. 1566-1567; bd. 5. Bindene er uden årstal og sidetal.

I trykt udgave: Bind 24 side 210 linje 12

◀ **vor Tids Begreber om Religionsfrihed** : Med § 81-84 i Grundloven af 5. juni 1849 blev der indført religionsfrihed i Danmark. Se især § 81: »Borgerne have Ret til at forene sig i Samfund for at dyrke Gud paa den Maade, der stemmer med deres Overbeviisning, dog at Intet læres eller foretages, som strider mod Sædeligheden eller den offentlige Orden.« Og § 84: »Ingen kan paa Grund af sin Troesbekjendelse berøves Adgang til den fulde Nydelse af borgerlige og politiske Rettigheder, eller unddrage sig Opfyldelsen af nogen

almindelig Borgerpligt.« Jf. *Danmarks Riges Grundlov* (208,3), s. 26f. For at drage den fulde konsekvens af denne religionsfrihed fremsatte medlem af Folketinget N.M. Spandet (225,5) i okt. 1850 et lovforslag om trosfrihed, der skulle indføre borgerligt ægteskab og afskaffe dåbstvang og edsaflæggelse (konfirmationstvang). Lovforslaget, også omtalt som forslaget om religions- og samvittighedsfrihed, vakte voldsom debat; det fik delvis tilslutning fra N.F.S. Grundtvig (212,13). Se journaloptegnelsen NB22:80 med kommentarer. Se også A.G. Rudelbachs (214,5) »Votum for virkelig Religionsfrihed« i bogen *Den evangeliske Kirkeforfatnings Oprindelse og Princip* (224m,4) og hans skrift *Om det borgerlige Ægteskab* (214,8), hvori der også argumenteres for religionsfrihed.

I trykt udgave: Bind 24 side 210 linje 17

◀ **træder numerisk op** : optræder, fremtræder, gør sig numerisk gældende.

I trykt udgave: Bind 24 side 211 linje 6

◀ **Luxerie** : det at tilvende sig noget ved list, bedrageri, uærlighed.

I trykt udgave: Bind 24 side 211 linje 8

◀ **sandseligt** : hvad angår den sanselige verden, verdsligt.

I trykt udgave: Bind 24 side 211 linje 10

◀ **Numerus** : lat., tal, antal, den store mængde; massen.

I trykt udgave: Bind 24 side 211 linje 10

◀ **Da Moses kom ned af Bjerget ... hans Ansigt - for Klarhed** : hentyder til beretningen i 2 Mos 34 om Moses, der af Gud modtog de ti bud oppe på Sinajs bjerg og skrev dem på de to stentavler. Herefter fortælles det: »Og det skede, der [da] Mose gik ned af Sinai Bierg, da havde Mose to Vidnesbyrds Tavler i sin Haand, der [da] han gik ned af Bierget; og Mose vidste ikke, at Huden paa hans Ansigt skinnede deraf, at han havde talet med ham [Gud]. Og Aaron og alle Israels Børn saae Mose, og see, hans Ansigts Huud skinnede: da frygtede de for, at komme nær til ham«, v. 29-30 (GT-1740).

I trykt udgave: Bind 24 side 211 linje 13

◀ **Da Xstus forklaredes paa Bjerget ... uendelig velgjørende** : henviser til beretningen i Matt 17,1-8 om Jesu forklarelse på bjerget. Her fortælles det, at Jesus havde taget disciplene Peter, Jakob og Johannes med op på et bjerg, hvor de var alene. »Og han blev forvandlet for dem, og hans Ansigt skinnede som Solen, men hans Klæder bleve hvide som Lyset. Og see, Moses og Elias viste sig for dem, og taledede med ham. Da svarede Peder, og sagde til Jesum: Herre! her er godt at være; vil du, da ville [vil] vi gjøre tre Boliger her; dig een, og Moses een, og Elias een«, v. 2-4 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 211 linje 14

◀ **Denne Bemærkning ... Luther ... 12 Søndag efter Trinitatis** : henviser til følgende passage i Luthers epistelprædiken over 2 Kor 3,4-11 (om den gamle og nye pagts tjeneste) til 12. søndag efter trinitatis i *En christelig Postille* (209,3), 2. del, s. 412-421; s. 420f., hvor Luther refererer til Paulus' tale om Lovens herlighed: »Det var vistnok [sandt nok] en Herlighed, siger han: men hvad gjør den andet, end jager fra Gud i Død og Helved? Vi derimod have en ulige herligere Tjeneste at rose os af. Om denne Herlighed melder Evangeliets Historie, at Christus har ladet sine Disciple see den, der [da] hans Ansigt skinnede som Solen. Moses og Elias vare ogsaa Øjenvidner dertil. Og Disciplene skyede ikke derfor, men betragtede den med undrende Glæde, sigende: Herre, her er det godt at blive! Her ville [vil] vi gjøre en Bolig for dig og Moses etc. Hold disse to Billeder mod hinanden, saa forstaaer du vel, hvad han vil sige; thi det er, som sagt, Summen deraf, at Loven volder idel Skræk og Død, naar den skjærer ret i Hjertet med sin Glands. Evangeliet derimod giver Trøst og Glæde.«

I trykt udgave: Bind 24 side 211 linje 18

◀ **Stoikeren, der gik med Selvmordets Tanke hos sig** : Den moralske anerkendelse af selvmord som udvej er et karakteristisk træk ved stoicismen, der som filosofisk skole blev grundlagt i Grækenland af den gr. filosof Zenon fra Kition på Cypern (o. 333-261 f.Kr.), jf. optegnelsen Not13:29, i SKS 19, 397f. I 1. og 2. årh. e.Kr. blev stoicismen videreført i Rom af bl.a. Seneca, Epiktet og Marcus Aurelius, som alle har prist selvmordet; jf. W.G. Tennemann *Geschichte der Philosophie* bd. 1-11, Leipzig 1798-1819, ktl. 815-826; bd. 5, 1805, s. 140-182; s. 157, s. 169-176 og s. 181.

I trykt udgave: Bind 24 side 211 linje 27

◀ **vinker** : lokker; kalder, indbyder, drager.

I trykt udgave: Bind 24 side 211 linje 30

◀ **kjærlingeagtige** : kællingeagtige; blødagtige, feje.

I trykt udgave: Bind 24 side 211 linje 32

◀ **Forsynet** : Guds forsyn, jf. kap. 2, andet afsnit, »Hvad Skriften lærer om Guds Forsyn og de skabte Tings Opholdelse«, § 2.a: »Gud sørger for alle sine Skabninger, de mindste med de største, og skaffer dem alle det fornødne til deres Ophold, samt vogter og beskiermer dem«; § 3: »Gud, som er Verdens Herre og Regent, bestyrer med Viisdom og Godhed, hvadsomhelst der skeer i Verden, saa at baade det Gode og det Onde faaer et saadant Udfald, som han finder tienligst [mest formålstjenligt, gavnligst]«; og § 5: »Hvad der møder os i Livet, enten det er sørgeligt eller glædeligt, bliver os tilskikket af Gud i de bedste Hensigter, saa at vi altid have Aarsag til at være fornøiede med hans Regiering og Bestyrelse«, i *Lærebog i den Evangelisk-christelige Religion indrettet til Brug i de danske Skoler* (af N.E. Balle og C.B. Bastholm, gerne omtalt som *Balles Lærebog*), Kbh. 1824 [1791], ktl. 183, s. 23 og s. 24f.

I trykt udgave: Bind 24 side 212 linje 7

◀ **blotte** : lutter.

I trykt udgave: Bind 24 side 212 linje 9

◀ **Grundtvig** : Nikolai Frederik Severin Grundtvig (1783-1872), da. teolog, præst, (salme)digter, historiker, politiker m.m.; ordineret 1811, fungerede derefter i kortere og længere perioder som præst forskellige steder på Sjælland og i København, fra 1839 og til sin død præst ved Vartov Hospitalskirke (se kort 2, A2), hvor han samlede en voksende menighed af meningsfæller og tilhængere. Havde stor indflydelse blandt præsterne i Roskilde præstekonvent, ligesom *Dansk Kirketidende* (224m,1) med en vis ret blev betragtet som et organ for hans anskuelse. Var 1848-49 medlem af Den grundlovgivende Rigsforsamling og fra 1849 af det første folketing (for Præstø amt), hvor han især regnede sig til Bondevennerne el. Venstre, jf. artiklen »Danske Rigsdags-Breve«, III, i *Danskeren, et Ugeblad*, udg. af Grundtvig (og i alt væsentligt forfattet af ham), nr. 13, den 6. april 1850, bd. 3, s. 193-202; s. 196 (237,9).

I trykt udgave: Bind 24 side 212 linje 13

◀ **I sine yngre Dage repræsenterede ... Ur-Ur-Christendommen** : se fx Grundtvigs stridsskrifter *Om den Clausenske Injurie-Sag*, Kbh. 1831, hvor han, s. 15, omtaler sig selv og sine tilhængere som »Hyper-Orthodoxerne og de gammeldags Christne«; *Om Daabs-Pagten*, Kbh. 1832, s. 15-19, hvor han taler på vegne af »de gammeldags Christne«, »gammeldags Christendom« og »den gamle Tro«; og *Om Sogne-Baadets Løsning og Hr. Professor Clausen*, Kbh. 1834, s. 19f., hvor han forsvare »den gammeldags Christendom« og »det gamle Kirke-Samfund«. Lignende udtryk for det grundtvigske standpunkt blev også flere gange anvendt under stænderforsamlingens behandling af J. Chr. Lindbergs andragende om præstefrihed og sognebåndsløsning, jf. fx *Tidende for Forhandlinger ved Provindsialstænderne for Sjællands, Fyens og Lollands-Falsters Stifter samt for Færøerne, 1838*, 2. rk., Kbh. og Roskilde 1839, sp. 1167, sp. 1170 og sp. 1178 (236,8).

I trykt udgave: Bind 24 side 212 linje 14

◀ **Existentiel-Correctivet**: dels det korrigerende alternativ, dels sandhedsprøven.

I trykt udgave: Bind 24 side 212 linje 19

◀ **inciterende** : tilskyndende, pirrende.

I trykt udgave: Bind 24 side 212 linje 20

◀ **reprimerende** : hæmmende, hindrende, afværgende.

I trykt udgave: Bind 24 side 212 linje 21

◀ **de falske Reformatorer** : 208,3.

I trykt udgave: Bind 24 side 212 linje 21

◀ **despekterligt** : nedsættende, ringeagtende.

I trykt udgave: Bind 24 side 212 linje 28

◀ **forraade** : afslører.

I trykt udgave: Bind 24 side 212 linje 30

◀ **Sagnet fortæller, at da Paulus var halshugget ... Xsti Navn (...) Den historiske Bemærkning ... hos Scriver** : henviser til følgende passage i § 24 i »Von der zukünfftigen Herrlichkeit und Seligkeit der gläubigen Seelen, / Die VI. Predigt, / Darinn ihr frölicher und seliger Abschied aus dem Leibe und aus der Welt beschrieben wird. Offenbah. Joh. XIV, v. 13« i *M. Christian Scriver's, Fürstl. Sächs. Ober-Hof-Predigers und Consistorial-Raths zu Qvedlinburg, / Seelen-Schatz, / Darinn / Von der menschlichen Seelen hohen Würde, tieffen und kläglichen Sünden-Fall, Busse und Erneuerung durch Christum, göttlichen heiligen Leben, vielfältigen Creutz und Trost im Creutz, seligen Abschied aus dem Leibe, triumphirlichen und frölichen Einzug in den Himmel, und ewiger Freude und Seligkeit, erbaulich und tröstlich gehandelt wird; / Vormahls / In denen ordentlichen Wochen-Predigten seiner anvertrauten Christlichen Gemeinde fürgezeiget, und auff Anhalten vieler gottseligen Seelen weiter ausgeführt* bd. 1-5, 8. opl., med en ny fortale af Johann Georg Pritius, Magdeburg og Leipzig 1723 [1675-92], ktl. 261-263 (forkortet *M. Christian Scriver's Seelen-Schatz*); bd. 5, s. 980, sp. 1, hvor Scriver fortæller om Paulus: »Und ist merckwürdig, was die Kirchen-Geschichte von ihm melden, daß nemlich sein abgeschlagenes Haupt den Nahmen Jesu dreymahl genennet habe: welches ohne Zweiffel eine Anzeigung gewesen, daß er in seinem Leben eine hertzliche Begierde gehabt, die Ehre des Nahmens Jesu auszubreiten, die auch im Tode kund geworden, und daß auch seine Seele, als sie aus dem Leibe gegangen, alsbald den Nahmen Jesu zu loben angefangen.« - **Scriver**: Christian Scriver (1629-93), ty. luthersk teolog, præst, opbyggelsesforfatter og salmedigter; om yderligere oplysninger, se kommentaren til journaloptegnelsen NB21:6.

I trykt udgave: Bind 24 side 213 linje 3

◀ **Paulus** : den betydeligste skikkelse i den ældste kristendom, formentlig henrettet o. 65 i Rom. De 13 breve, der i NT er overleveret under Paulus' navn, blev på SKs tid almindeligvis alle anset for ægte; i dag regnes normalt kun de syv eller ni for ægte, heriblandt Romerbrevet, de to Korintherbreve og Galaterbrevet.

I trykt udgave: Bind 24 side 213 linje 3

◀ **betegnedes** : blev tilkendegivet.

I trykt udgave: Bind 24 side 213 linje 5

◀ **Pauli Virksomhed var jo at forkynde Ordet** : se fx Rom 1,1, hvor Paulus indleder sit brev med ordene: »Paulus, Jesu Christi Tiener, kaldet til Apostel, beskikket til at forkynde Guds Evangelium« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 213 linje 7

◀ **underfundigt** : snedigt, lumskt.

I trykt udgave: Bind 24 side 213 linje 12

◀ **Selvangivelse** : selvanmeldelse; selvafsløring.

I trykt udgave: Bind 24 side 213 linje 17

◀ **i andet Fald** : i modsat fald.

I trykt udgave: Bind 24 side 214 linje 1

◀ **han styrte** : underforstået: skal.

I trykt udgave: Bind 24 side 214 linje 1

◀ **Dr. Rudelbach** : Andreas Gottlob Rudelbach (1792-1862), da. teolog, præst og forf.; cand.theol. 1820, dr.phil. 1822, superintendent, konsistorialråd og hovedpræst i Glauchau i Sachsen 1829-45; forelæste 1847-48 som privatdocent ved Københavns Universitet, blev fra 1848 sognepræst ved Skt. Mikkel's Kirke i Slagelse. Rudelbach var i sine yngre år, mens han endnu var bibelteolog, en stærk tilhænger af Grundtvig (212,13) og kæmpede sammen med ham indædt mod rationalismen, men brød senere åbent med ham og nærmede sig mere og mere til J.P. Mynster (209,30) og H.L. Martensen (283,24).

I trykt udgave: Bind 24 side 214 linje 5

◀ **Ham er det allerede længst ... fixt, at han er Xsten** : sml. *Om det borgerlige Ægteskab* (se følgende kommentar), s. 72, hvor Rudelbach skriver: »Saalænge Kirken staaer (og den skal staae til Herren kommer) vil enhver oprigtig Herrens Tjener - det er min faste, uomstødelige Troe - ei komme til at svare Ham, der ogsaa nu hører, hvad vi bede, anderledes end Disciplene forud maatte svare Herren, da Han spurgte dem: 'Saa ofte jeg har udsendt Eder (uden Pung, uden Lommer, uden Skoe), have I nogensinde haft nogen Mangel?' - maatte svare Ham: 'Nei, Herre, aldrig' (Luc. 22, 35).« - **længst**: for længst. - **fixt**: fast, afgjort.

I trykt udgave: Bind 24 side 214 linje 7

◀ **nu har han travlt med ... Kirkens ydre Former** : sigter formentlig til *Om det borgerlige Ægteskab. Bidrag til en alsidig, upartisk Bedømmelse af denne Institution, nærmest fra Kirkens Standpunkt*, Kbh. 1851, ktl. 752 (*Om det borgerlige Ægteskab*), der blev averteret som udkommet i *Adresseavisen*, nr. 19, den 23. jan. 1851. Bogen, der if. indledningen, s. 1, var skrevet i anledning af N.M. Spandets lovforslag om indførelse af borgerligt ægteskab (208,3 og 210,17), indeholder lange historiske undersøgelser og anbefaler indførelse af 'civilægteskab'. I note 121, s. 70, henviser Rudelbach til SK, hvilket fremkalder SKs indsigelse i artiklen »Foranlediget ved en Yttring af Dr. Rudelbach mig betræffende [angående]« (246,6). Der kan også være tænkt på Rudelbachs tidligere bog *Den evangeliske Kirkeforfatnings Oprindelse og Princip* (224m,4).

I trykt udgave: Bind 24 side 214 linje 8

◀ **bedaarer** : betager, fortryller; vildleder, bedrager, narrer.

I trykt udgave: Bind 24 side 214 linje 32

◀ **Kirkens Emancipation** : dvs. kirkens frigørelse el. adskillelse fra staten. Under grundlovsforhandlingerne var der fremsat forslag om at adskille kirken fra staten og give den en synodal forfatning, dvs. lade dens forhold styre af en valgt synode. Det var der imidlertid ikke flertal for, og det endte med følgende bestemmelse i § 3 i Grundloven af 5. juni 1849: »Den evangelisk-lutherske Kirke er den danske Folkekirke og understøttes som saadan af Staten«, suppleret med § 80 (ofte kaldt 'løfteparagraffen'): »Folkekirkens Forfatning ordnes ved Lov«, jf. *Danmarks Riges Grundlov* (208,3), s. 6 og s. 26; jævnsides hermed blev der med § 82-84 indført religionsfrihed (210,17). Dette medførte en løbende, undertiden voldsom debat om forholdet mellem stat og kirke, sml. journaloptegnelsen NB21:162. I *Den evangeliske Kirkeforfatnings Oprindelse og Princip* (224m,4) vender A.G. Rudelbach (214,5) sig imod den statskirkelige ordning og går ind for en adskillelse af stat og kirke. Og i § 203-204, s. 367-370, argumenterer han for en synodal ordning, dog således, at synoden ikke står »over, men under Alt, hvad der konstituerer Kirkens objective og autoritative Indhold i Ordet og Sacramenterne, i Bekjendelse og Cultus«, og således, at der ikke opereres med flertalsbeslutninger: »Alle Synodalforhandlinger maae føres og bringes til Ende ved hvad vi kunne [kan] betegne som Kirkens *aandige* Princip, der gaaer ud paa det, hvad Apostelen kalder 'Sandhedens Aabenbarelse' (2 Cor. 4, 2), og ikke, istedetfor *Overbeviisning*, sætter *Majoritetens* træge, døde Princip. Kirkemøder ere ikke politisk-verdslige Sammenkomster; hvis hine ei kunde støtte sig til Herrens fri- og levendegjørende Aand, da fortjene de ei at være til, ja da ere de ikke til. Synoder med Majoritets-Principet og den tilsvarende moderne Repræsentativform bygge ikke, men opløse Kirken«, s. 369. I forbindelse med Folketingets behandling af N.M. Spandets lovforslag (210,17) blussede debatten om forholdet mellem stat og kirke atter op.

I trykt udgave: Bind 24 side 215 linje 1

◀ **Hvis Kirken er fri fra Staten** : se Grundlovens bestemmelser i § 3 og § 80 i foregående kommentar.

I trykt udgave: Bind 24 side 215 linje 2

◀ **betjenes** : varetages.

I trykt udgave: Bind 24 side 215 linje 6

◀ **ballottere** : egl. vælge el. træffe afgørelse ved brug af (sorte og hvide) kugler (i stedet for stemmesedler); herefter blot foretage el. holde afstemning, stemme. Jf. § 39 i hhv. »Folketingets Forretningsorden vedtagen den 8de, 9de og 11te Februar 1850« og »Forretningsorden for Landstinget vedtagen af Landstinget den 13de Febr. 1850« i *Danmarks Riges Grundlov* (208,3), s. 128 og s. 146: »Afstemning ved Kugler finder Sted, naar 25 Medlemmer forlange det; dog kunne [kan] andre 25 Medlemmer fordre Thingets Afgjørelse. Navnene paa de Medlemmer, som forlange (...) Kugleafstemning, optages i Protokollen.«

I trykt udgave: Bind 24 side 215 linje 10

◀ **gudeligt** : vedrørende forholdet til Gud, religiøst.

I trykt udgave: Bind 24 side 215 linje 14

◀ **St:** : Storkors af Dannebrog; J.P. Mynster (209,30) fik i 1836 tildelt Storkorset.

I trykt udgave: Bind 24 side 215 linje 16

◀ **Excellence** : titulatur, som if. rangforordningen af 14. okt. 1746 (med ændringer ved bekendtgørelse af 12. aug. 1808) tilkom personer med rang i 1. klasse, fx landets biskopper, undtagen Sjællands biskop J.P. Mynster, der siden 1847 skulle (som den eneste) tituleres med 'Eminence'.

I trykt udgave: Bind 24 side 215 linje 16

◀ **Concession** : indrømmelse, tilståelse.

I trykt udgave: Bind 24 side 215 linje 18

◀ **forskylder** : bliver årsag til, skyld i.

I trykt udgave: Bind 24 side 215 linje 24

◀ **»Kirkens Frihed fra alt Verdsligt!«** : 215m,2. Sml. Rudelbachs *Den evangeliske Kirkeforfatnings Oprindelse og Princip*, s. 371: »Idet Kirken emanciperes, udrives fra det ubeføjede, tunge verdslige Formynderskab, emanciperes ogsaa Staten, befries fra de Forviklinger, som kun altfor ofte den paa mange Maader combinerede Stats- og Kirkelovgivning bragte den i; begge vare ved den unaturlige Coalition lagte i uværdige Lænker.«

I trykt udgave: Bind 24 side 215 linje 27

◀ De der (...) **ville**: vil.

I trykt udgave: Bind 24 side 215 linje 33

◀ **conformt** : lighednet, ensartet, overensstemmende.

I trykt udgave: Bind 24 side 215 linje 35

◀ **Begreb af Tolerance (...) Tolerance=Indifferentisme** : se Rudelbachs *Den evangeliske Kirkeforfatnings Oprindelse og Princip*, s. 329: »Men ligesaa klart er det, at Tolerants-Begrebet umuligt længere kan blive i den blot negative Sphære, men maa vinde et bestemt Indhold; thi Religionsfriheden er selv Tolerantsens Realitet og virkelige Indhold. Dennes Nedsyngen til Indifferentens Niveau, hvorfra den ofte slog om og blev forfølgelsessyg mod alt Positivt, er dermed forebygget. Thi Religionsfriheden selv er i højeste Grad actuos [virksom], udvikler overalt, hvor den træder ind, en Fylde af Kraft og Virksomhed, og skaber Organer, der ved Troens Aand fyldes med Liv.« Sml. journaloptegnelsen NB22:64 med kommentarer; her henvises der til følgende udtalelse af den fr. politiker F.P.G. Guizot, at absolut ligegyldighed er den eneste politiske holdning, staten kan have over for kirken, jf. *Berlingske Tidende*, nr. 294, den 16. dec. 1850. Her tænkes formentlig ogsaa på, at N.M. Spandets forslag om trosfrihed (210,17) var udtryk for tolerance over for anderledes el. ikke troende, jf. hans artikel »Om Troesfrihed« i *Berlingske Tidende*, nr. 282, den 2. dec. 1850, hvor han skriver: »Mit Forslag gaaer ud paa, at Ingen skal kunne paadrage sig borgerlig Ulempe ved at undlade med Munden at bekjende en Tro, som han ikke har i Hjertet, ved ikke at bruge Naademidlerne, som han ikke ønsker at bruge, fordi han mangler den Tro eller det Sindelag, som udkræves, naar deres Brug skal være til Velsignelse. Som sagt, er det blot borgerlige Ulempe, for hvilken Forslaget vil befrie dem, som af en eller anden Grund ikke ville [vil] lade sig ægtevie eller confirmere, eller bruge Sacramenterne, eller lade deres Børn døbe. (...) Mit Forslag sigter nærmest til at afskaffe Uret, som efter min Mening nu begaaes. Men jeg har derfor den Overbeviisning, at i Fald den Troestvang, som nu øves, bliver afskaffet, vil Guds frygt overhovedet og Christendom i Særdeleshed paa ingen Maade tabe, men tvertimod vinde betydeligt derved.«

I trykt udgave: Bind 24 side 215 linje 35

◀ **»Men naar Kirken først er fri ... have det bedre.«** : En kilde er ikke identificeret. Sml. dog Rudelbachs *Den evangeliske Kirkeforfatnings Oprindelse og Princip*, s. 370f.: »Før, i Statskirkens Dage ligesaa meget som i Kirkestatens, var det virkelige Forhold det, at Kirke og Stat, trods al prætenderet Eenhed, vare ret grundig uenige – en Mængde af de sletteste Collisioner, der ofte krænkede i lige Maade [på samme måde] begges Væsen, var Følgen heraf – ved Religionsfrihedens Indførelse vil netop formedelst [ved] Erkjendelsen af Forskjelligheden mellem Kirke og Stat Enigheden mellem begge grundlægges og befæstes. Vi drømme ei om et Utopien, et Tusindaarsrige midt i Tidens Jammer, Nød og Forvirring; men vi ere overbeviist om, at saaledes komme Stat og Kirke i det med Naturens og Guds Lov overensstemmende Forhold; og herved er alt meget vundet. Thi lettere vil nu de mulige Collisioner løses, naar Retfærdighed og Billighed [rimelighed] forudsættes fra begge Sider, som før i det mindste ei kunde komme til Orde, ei hørtes, da Kirke og Stat stode ligeoverfor hinanden som erobrende eller underkuede Magter, og hele Forbindelsen var bygget deels paa vitterlig Usandhed, deels paa Selvbedrag.«

I trykt udgave: Bind 24 side 215 linje 39

◀ **hvo** : hvem.

I trykt udgave: Bind 24 side 216 linje 1

◀ **»eneste sande Xstne i Danmark«** : 224,31.

I trykt udgave: Bind 24 side 216 linje 17

◀ **R** : ridder.

I trykt udgave: Bind 24 side 215m linje 1

◀ **Luthers Tanke** : sigter til Luthers lære om de to regimenter, det åndelige og det verdslige, mellem hvilke der nøje skal skelnes, så de ikke sammenblandes. Se Luthers (209,3) skrift *Von weltlicher Obrigkeit, wie weit man ihr Gehorsam schuldig sei* (1523), jf. *Luthers Werke. Vollständige Auswahl seiner Hauptschriften. Mit historischen Einleitungen, Anmerkungen und Registern*, udg. af Otto von Gerlach, bd. 1-10, Berlin 1840-41, ktl. 312-316 (forkortet *Luthers Werke*); bd. 6, *Martin Luthers reformatorische Schriften*, 1841, s. 20-69; især s. 27-31, der indeholder følgende præcisering, s. 30f.: »Darum muß man diese beiden Regimente mit Fleiß scheiden und beides bleiben lassen; eins, das fromm macht, das andere, das äußerlich Friede schafft und bösen Werken wehret; keins ist ohne das andere genug in der Welt; denn ohne Christi geistliches Regiment kann Niemand fromm werden vor Gott, durchs weltliche Regiment.« Sml. også A.G. Rudelbachs *Den evangeliske Kirkeforfatnings Oprindelse og Princip*, s. 42-46, hvor der redegøres for Luthers syn på forholdet mellem stat og kirke, og hvor det bl.a. hedder: »Derfor vilde *Luther* altsaa en organisk Udsondring baade af Statens og Kirkens Gebeet overhovedet og af Personerne i Stats- og Kirke-Embeder. Han kalder dette ligefrem en *evangelisk* Grundsætning. 'Vort Evangelium og vor Lære', siger han [i *Unterricht, daß geistlich und weltlich Regiment recht unterschieden werden solle* (1536)], 'seer med al Flid paa, at man fremfor Alt vel [på rette måde] adskiller de to Regimente, det *geistlige* [åndelige] og det *verdslige*, og paa ingen Maade blander dem sammen; saa hvor der er Personer, der regjere Raadhuset og Staden, og atter andre, der forvalte Præsteembedet og Kirkerne, der skal ingen Part gribe den anden ind i sit Embede, men enhver lade sit Embede være sig bundet paa Samvittigheden«, s. 44. Se desuden Rudelbachs *Om det borgerlige Ægteskab* (214,8), s. 71.

I trykt udgave: Bind 24 side 215 linje 2

◀ **paanøder** : påtvinger.

I trykt udgave: Bind 24 side 216 linje 29

◀ **gjøre aabenbar** : gøre synlig, afsløre.

I trykt udgave: Bind 24 side 216 linje 32

◀ **tilstaae os selv** : indrømme, bekende over for os selv.

I trykt udgave: Bind 24 side 217 linje 10

◀ **Luthers Ægteskab** : Året efter, at Luther (209,3) definitivt havde forladt augustinerklostret i 1524, giftede han sig med nonnen Katharina fra Bora, der sammen med otte andre nonner var flygtet fra klostret i Nimbschen til Wittenberg, hvor de med Luthers billigelse tog ophold. Sml. noten i SKs tilføjelse til artiklen »Foranlediget ved en Yttring af Dr. Rudelbach mig betræffende [angående]« i *Fædrelandet* (246,6), s. 102 (SV2 13, 479f.).

I trykt udgave: Bind 24 side 217 linje 14

◀ **Brud af**: på.

I trykt udgave: Bind 24 side 217 linje 22

◀ **Nu har fE i denne Tid Luthers Giftermaal ... Opmærksomhed** : se Grundtvigs artikel »Folket, Folke-Kirke og Folke-Troen i Danmark« i *Danskeren* (212,13), nr. 1, den 4. jan. 1851, bd. 4, s. 1-16; s. 14, hvor følgende provokerende spørgsmål stilles til modstanderne af indførelse af borgerligt ægteskab: »Vilde man endelig blive ved at paatvinge alle Folkekirkens Medlemmer en kirkelig Brudevielse, som Evangeliet ikke kiender noget til, og som *Morten Luther* aabenbar forkastede, da han selv indgik et *borgerligt* Ægteskab, der ikke blot var *ukirkeligt*, men stred, som Ægteskabet mellem en *Munk* og en *Nonne*, mod alle hans Tids Begreber om et kirkeligt Ægteskab?« Se også A.G. Rudelbachs (214,5) skrift *Om det borgerlige Ægteskab* (214,8), s. 39, note 75, hvor han skriver: »Maaskee vil man heller ikke foragte den Notits, at *Luthers* eget Ægteskab med Katharina af Bora var ligefrem et *borgerligt* Ægteskab (blot i Venners Overværelse), og at han senere sanctionerede det ved en solenn [højtidelig, festlig] Kirkegang, men at han i sine Breve bestandig taler om hiin Forbindelse som sin *Copulation* [vielse]«. I en lille opsats uden titel i *Berlingske Tidende*, nr. 23, den 28. jan. 1851, skriver biskop J.P. Mynster (209,30): »Det har sikkert været Mange paafaldende, at der nylig, endog fra tvende Sider, er blevet paastaet, at Luthers Ægteskab med Catharina af Bora var 'et borgerligt Ægteskab'«, hvorefter han søger at føre bevis for det modsatte. Prof. C.T. Engelstoft indleder sin artikel »Var Luthers Ægteskab et borgerligt Ægteskab« i *Berlingske Tidende*, nr. 24, den 29. jan. 1851, således: »Det har vakt en vis Sensation, at Pastor Grundtvig og Dr. Rudelbach have offentlig paastaet, at

Luther selv skulde med sit eget Exempel have retfærdiggjort Brugen af borgerlige Ægteskaber.« Herefter imødegår han Rudelbachs opfattelse. Luthers ægteskab med Katharina fra Bora nævnes også i anmeldelsen, signeret »B.«, af *Om det borgerlige Ægteskab i Fædrelandet*, nr. 23, den 30. jan. 1851. Rudelbach tager til genmæle mod Mynster i artiklen »Om Luthers Ægteskab« i *Berlingske Tidende*, nr. 30, den 5. feb. 1851, og mod Engelstoft i artiklen »Endnu et Par Ord om Luthers Ægteskab og hans Yttringer om Ægteskabets Væsen« i *Berlingske Tidende*, nr. 35, den 11. feb. 1851. I en lille opsats »Luthers Ægteskab« i *Berlingske Tidende*, nr. 31, den 6. feb. 1851, underbygger Mynster sin opfattelse.

I trykt udgave: Bind 24 side 217 linje 24

◀ **Fortjenstligt** : fortjenstfuldt, prisværdigt.

I trykt udgave: Bind 24 side 218 linje 1

◀ **ligegyldig mod** : indifferent over for.

I trykt udgave: Bind 24 side 218 linje 7

◀ **projectere Forandring ... for Kirken** : 208,3.

I trykt udgave: Bind 24 side 218 linje 8

◀ **Styrelsens**: Guds styrelse (212,7).

I trykt udgave: Bind 24 side 218 linje 24

◀ Nidkjerhed **paa**: for.

I trykt udgave: Bind 24 side 218 linje 28

◀ forhindrede (...) **fra**: i.

I trykt udgave: Bind 24 side 218 linje 29

◀ der **skulle**: skal.

I trykt udgave: Bind 24 side 219 linje 14

◀ **item** : fremdeles, ligeledes.

I trykt udgave: Bind 24 side 219 linje 15

◀ **at gjøre Xstd. en frygtelig Indrømmelse** : sml. »Udgiverens Forord« til *Indøvelse i Christendom* (208,7).

I trykt udgave: Bind 24 side 219 linje 15

◀ **krympe vi os (...)** ved : vånder, ømmer, kvier vi os ved.

I trykt udgave: Bind 24 side 219 linje 17

◀ **det er »Læren« ... Kirken reformeres og Staten** : 208,3.

I trykt udgave: Bind 24 side 219 linje 18

◀ **Mynster** : 209,30.

I trykt udgave: Bind 24 side 220 linje 3

◀ **et Fremskridt ... er altid Tilbageskridt** : sml. journaloptegnelserne NB21:67 og NB21:132.

I trykt udgave: Bind 24 side 220 linje 15

◀ **Guds Mænd** : Betegnelsen 'Guds Mænd' forekommer i 2 Pet 1,21 (NT-1819). I GT anvendes betegnelsen 'Guds Mand' (GT-1740) mange gange om et menneske med en særlig kraft fra Gud, udsendt med et bestemt budskab el. en bestemt opgave, ofte svarende til en profet (se fx 1 Sam 2,27-36; 1 Kong 12,22-24), om Elias (1 Kong 17,18.24 og 2 Kong 1,9-13) og om Elisa (2 Kong 4), men benyttes også som hædersbetegnelse om Moses (5 Mos 33,1), om David (Neh 12,24.36) og om Samuel (1 Sam 9,6-10).

I trykt udgave: Bind 24 side 220 linje 17

◀ **sige sig** : erklære, hævde.

I trykt udgave: Bind 24 side 220 linje 20

◀ **fremmeligste** : som har gjort mest fremgang, befinder sig på det mest fremskredne standpunkt, er mest udviklet.

I trykt udgave: Bind 24 side 220 linje 27

◀ **gaae nu med Gud** : som afskedsønske: Gid du må være i Guds varetægt, under Guds beskyttelse.

I trykt udgave: Bind 24 side 221 linje 4

◀ **Luther traadte frem ... ene med Bibelen** : En kilde er ikke identificeret, men det findes fx fremstillet på den da. historiemaler Adam A. Müllers maleri »Luther paa Rigsdagen i Worms«, hvor Luther (209,3) står med en stor bog under den ene arm og taler foran kejser Karl V på dennes første rigsdag i Worms i april 1521. Maleriet, der blev bestilt i anledning af reformationsjubilæet i 1836, var færdigt i 1838 og blev ophængt i Helligåndskirken i København.

I trykt udgave: Bind 24 side 221 linje 16

◀ **nogenledes** : nogenlunde.

I trykt udgave: Bind 24 side 221 linje 19

◀ **fuldkommet det** : fuldbyrdet det, virkeliggjort det fuldt ud.

I trykt udgave: Bind 24 side 221 linje 19

◀ **Man har ... til i sin Tid at mætte sig med at grine af mig** : sigter til angrebene på SK i det satiriske ugeblad *Corsaren* (228,24).

I trykt udgave: Bind 24 side 221 linje 22

◀ **hvad jeg selv forlangte** : sigter dels til artiklen »En omreisende Æsthetikers Virksomhed, og hvorledes han dog kom til at betale Gjæstebudet«, som SK udgav under pseudonymet Frater Taciturnus i *Fædrelandet*, nr. 2078, den 27. dec. 1845, sp. 16653-16658 (SV2 13, 459-467), og hvori han beder om selv at 'komme i *Corsaren*', da han ikke kan acceptere, at han som den eneste da. forfatter hidtil ikke er blevet skældt ud, men kun lovprist af bladet. Dels til artiklen »Det dialektiske Resultat af en literair Politi-Forretning«, som SK udgav, atter under pseudonymet Frater Taciturnus, i *Fædrelandet*, nr. 9, den 10. jan. 1846, sp. 65-68 (SV2 13, 468-471), og hvori han skriver, at han har gjort »Skridtet for Andres Skyld«, nemlig det skridt »selv at begjære at blive udskjeldt« (SV2 13, 468).

I trykt udgave: Bind 24 side 221 linje 23

◀ **ballotere** : 215,10.

I trykt udgave: Bind 24 side 221 linje 30

◀ **despekterligt** : nedsættende, ringeagtende.

I trykt udgave: Bind 24 side 222 linje 17

◀ **Digterens Don Juan** : dvs. den ideale Don Juan, som han på grundlag af W.A. Mozarts opera af samme navn findes opfattet af æstetikerens i afhandlingen »De umiddelbare erotiske Stadier eller det Musikalsk-Erotiske« i første del af *Enten - Eller* (1843), i *SKS* 2, 53-136.

I trykt udgave: Bind 24 side 222 linje 29

◀ **besynderlig** : mærkværdig, mærkelig, underlig.

I trykt udgave: Bind 24 side 222 linje 35

◀ **ville** vi: vil.

I trykt udgave: Bind 24 side 223 linje 1

◀ **kunne** I: kan.

I trykt udgave: Bind 24 side 223 linje 3

◀ **ville** I: vil.

I trykt udgave: Bind 24 side 223 linje 4

◀ **her paa Berget** : 210,12.

I trykt udgave: Bind 24 side 223 linje 12

◀ **siger mig selv** : erklærer, hævder.

I trykt udgave: Bind 24 side 223 linje 16

◀ **noterer (...) Prisen (...) høit** : fastsætter prisen højt; sml. fx journaloptegnelsen NB12:7, fra juli 1849, hvor SK om pseudonymen Anti-Climacus (232m,2) skriver: »Pseudonymen havde skruet Prisen behørigt op«, SKS 22, 149,18f. Jf. hertil »Udgiverens Forord« til nr. I i *Indøvelse i Christendom* (208,7).

I trykt udgave: Bind 24 side 223 linje 21

◀ **Confinier** : grænser, grænseområder.

I trykt udgave: Bind 24 side 223 linje 23

◀ **Penge-Papir** : værdipapir (lydende på et vist beløb).

I trykt udgave: Bind 24 side 224 linje 8

◀ **Sving** : formentlig i betydningen: bue i en svungen linje el. skrift.

I trykt udgave: Bind 24 side 224 linje 8

◀ **Ballotation** : 215,10.

I trykt udgave: Bind 24 side 224 linje 16

◀ **Guds Navn taget forfængeligt** : henviser til det andet af de ti bud: »Du skal ikke tage HERRENS din Guds Navn forfængeligen; thi HERREN skal ikke lade den være uskyldig, som tager hans Navn forfængeligen«, 2 Mos 20,7 (GT-1740). – **taget forfængeligt**: misbrugt på en letfærdig måde, vanhelliget.

I trykt udgave: Bind 24 side 224 linje 27

◀ **De gammel Orthodoxe ... de eneste sande Xstne i Danmark** : hentyder til grundtvigianerne, der hyppigt refererede til sig selv som 'de ortodokse', dvs. som dem, der stod for og repræsenterede den sande og rette kristne tro og lære; fx kan Grundtvig (212,13) i *Skribenten Nik. Fred. Sev. Grundtvigs Literaire Testamente*, Kbh. 1827, s. 35, referere til sig selv som »den luthersk hyperorthodoxe Præst«; i *Om den Clausenske Injurie-Sag*, Kbh. 1831, s. 15, omtale sig selv og sine tilhængere som »Hyper-Orthodoxerne og de gammeldags Christne«; og i *Tale til Folkeraadet om Dansk Kirkefrihed savnet*, Kbh. 1839, s. 13, som »os saakalte overdrevne Rettroende (Ultra-Orthodoxer)«. Se i øvrigt følgende kommentar, og 224m,1.

I trykt udgave: Bind 24 side 224 linje 31

◀ **at de skilles fra os** : I artiklen »Tale for Troes-Frihed i Folkethinget. (Et Udkast.)« i *Danskeren* (212,13), nr. 5, den 1. feb. 1851, bd. 4, s. 69-80, skriver Grundtvig, s. 75f.: »Jeg for min Part, som dog tør troe, jeg hører til dem, der i Danmark sætter høiest Pris paa Fæderne-Troen og paa alle de nedarvede Kirkeskikke, jeg vilde finde mig nødt til at udtræde af den saakaldte Folkekirke, og raade alle mine Venner til at gjøre det samme, naar det nu igien skulde sættes i Kraft, hvad der længe har været et dødt Bogstav, at i Folkekirken skulde alle de, der vilde gifte sig, nødes til at gaae til Alters, og der skulde Præsterne nødes til at erklære aabenbar uchristelige Ægteskaber for christelige, og naar da, som jeg troer, snart maatte skee, alle de, der *frivillig* bekiendte Folkekirkens Tro og fulgde dens Skikke, gik ud af den, hvad Gavn eller Glæde mene man da enten Gud eller Mennesker vilde have af en Kirke, hvis Medlemmer fandt det nødvendigt at tvinge hinanden til at bekiende en vis Tro og følge visse Kirkeskikke?« Under Folketingets anden behandling af N.M. Spandets lovforslag om trosfrihed (210,17), der også blev en behandling af det nye lovforslag, der var stillet af flertallet af den valgte komité (208,3), udtalte Grundtvig if. referatet i *Fædrelandet*, nr. 23, den 28. jan. 1851, s. 92: »Han selv agtede i høieste Grad de nedarvede fædrene Skikke, men han vilde dog ikke et Øieblik betænke sig paa at træde ud af Folkekirken, dersom det forfærdelige Bud atter skulde kaldes tillive, at Ingen kunde blive Mand og Kone, uden forinden at have nydt Alterens Sacramente.« Hermed henviste Grundtvig til, at § 5 i komiteens lovforslag bestemte, »at der ikke skal kræves Bevis for, at de, der ei høre til et anerkjendt Troesamfund, have nydt Alterens Sacramente«, dvs. har modtaget nadveren, jf. *Fædrelandet*, nr. 298, den 21. dec. 1850, s. 1190.

I trykt udgave: Bind 24 side 224 linje 34

◀ **Ballotation** : 215,10.

I trykt udgave: Bind 24 side 224 linje 35

◀ **saa skulde Dommen falde over Mynster med Sit** : Som den svorne tilhænger af den statskirkelige ordning, J.P. Mynster (209,30) var, havde han siden 1830'erne modarbejdet Grundtvigs vedholdende kamp for at få indført sognebåndsløsning samt dogmatisk og liturgisk frihed for præsterne (224m,1); konflikten kom allerede til udtryk i Grundtvigs stridsskrift mod Mynsters forslag til en ny alter- og ritualbog (209,30), *Frisprog imod H. H. Hr. Biskop Mynsters Forslag til en ny Forordnet Alterbog*, Kbh. 1839. Mynster vender sig også imod Spandets lovforslag om trosfrihed (se følgende kommentar) i det lille skrift *Grundlovens Bestemmelse, med Hensyn til de kirkelige Forhold i Danmark*, Kbh. 1850, der blev averteret som udkommet i *Adresseavisen*, nr. 287, den 6. dec. 1850. I sin »Erklæring i Anledning af Biskop Mynsters lille Bog om en Lov, som af mig er foreslaaet« i *Berlingske Tidende*, nr. 297, den 19. dec. 1850, går Spandet skarpt i rette med Mynsters kritik. Med Mynsters forsvar for den bestående vielsespraksis bliver det if. Spandets argumentation Mynster og ikke Spandet, der kommer til at forsvare en vanhelligelse af det hellige; Spandet skriver fx: »Jeg har stor Ærbødighed for Ægteskabets Hellighed og for den kirkelige Vielses Betydning; men til min Børnelærdom hører, at man ikke skal give hellige Ting til Hunde eller kaste Perler for Sviin; og jeg troer, at Vielsen misbruges og vanhelliges, naar den paanødes vantro Brudefolk, eller Brudefolk, som ere ligegyldige for [ligeglade med] hellige Ting; og saadant Misbrug ønsker jeg undgaaet. Jeg ønsker ogsaa, at Præster kunne [kan] blive frie for at indvie Forbindelser, som, skjøndt Staten ikke kan undgaae at tilstede dem, dog efter Vor Herres Jesu Christi egne Ord ere utilladelige.«

I trykt udgave: Bind 24 side 225 linje 3

◀ **i hvilken Sindsstemning ... Spandet ... sit Andragende** : I sin artikel »Om Troesfrihed« i *Berlingske Tidende*, nr. 282, den 2. dec. 1850, gør Spandet rede for, hvad hans lovforslag om trosfrihed, der vil indføre borgerligt ægteskab og afskaffe dåbstvang og edsaflæggelse (konfirmationstvang), efter hans opfattelse og sigte går ud på. – **Spandet**: Niels Møller Spandet (1788-1858), dommer og politiker; fra 1819 til sin død assessor ved Landsoverretten; fra 1849 medlem af Folketinget, hvor han var knyttet til Bondevennerne el. Venstre (237,9). Allerede o. 1810 blev han nært knyttet til Grundtvig.

I trykt udgave: Bind 24 side 225 linje 5

◀ **usømmeligt** : upassende, utilbørligt.

I trykt udgave: Bind 24 side 225 linje 9

◀ **betjene** : varetage.

I trykt udgave: Bind 24 side 225 linje 12

◀ **»kongelig Tjeneste«** : (juridisk) udtryk for at udføre sit hverv som kongelig udnævnt embedsmand (hvad Spandet var som dommer).

I trykt udgave: Bind 24 side 225 linje 13

◀ **den Udcommanderede** : den, der er udkommanderet af Gud.

I trykt udgave: Bind 24 side 225 linje 14

◀ **feil betjent** : fejltagtig varetaget.

I trykt udgave: Bind 24 side 225 linje 18

◀ **træde i Charakter** : udtryk præget af SK i betydningen (at vælge) at være noget fuldt og helt, stå ved sin personlige opfattelse og handle i overensstemmelse med denne. Udtrykket er muligvis dannet i analogi med 'træde i gevær', dvs. træde an bag geværene, gøre sig klar til kamp.

I trykt udgave: Bind 24 side 225 linje 21

◀ **De gl. Orthodoxe vilde trække sig ud ... være den sande Kirke** : Allerede i skriftet *Vigtige Spørgsmaal til Danmarks Lovkyndige*, Kbh. 1826, plæderede Grundtvig for fuld religionsfrihed inden for statskirken. Det udvidede han i årene efter til at omfatte frihed for dem, der som han selv ville fastholde en kristendom baseret på »de symbolske Bøger« (især Den apostolske Trosbekendelse og *Den augsburgske Bekendelse*), til at kunne forlade statskirken med ret til at danne frimenigheder uden for statskirken, jf. »Om Religions-Frihed« i *Theologisk Maanedsskrift*, udg. af N.F.S. Grundtvig og A.G. Rudelbach, bd. 1-13, Kbh. 1825-28, ktl. 346-351; bd. 8, 1827, s. 28-59 og s. 136-171; jf. også *Om den Clausenske Injurie-Sag*, Kbh.

1831, især s. 8 og s. 15. I 1832 og 1834 forskød vægten i hans argumentation sig til at gælde 'samvittighedsfrihed' inden for statskirken, og han fremsatte da sit forslag om løsning af sognebåndet, dvs. borgernes frihed til at søge formel tilknytning til en anden præst, især vedrørende dåb, nadver og konfirmation, end deres sognepræst, jf. *Om Daabs-Pagten*, Kbh. 1832, og *Om Sogne-Baadets Løsning og Hr. Professor Clausen*, Kbh. 1834. Senere i 1834 opgav han helt tanken om dannelse af frimenigheder og knyttede forslaget om alm. sognebåndsløsning sammen med kravet om præsters dogmatiske og liturgiske frihed inden for den danske statskirke, jf. *Den Danske Stats-Kirke upartisk betragtet*, Kbh. 1834. I 1838 truede Grundtvig dog igen med, at han og »de gammeldags Christne« måtte udtræde af statskirken, hvis ikke indførelse af sognebåndets løsning og præsters lærefrihed gjorde det muligt for dem at blive, se hans artikel »Om Samvittigheds-Frihed i Danmark« i *Nordisk Kirke-Tidende*, udg. af J.C. Lindberg, bd. 1-8 [bd. 1-2 under titlen *Den Nordiske Kirke-Tidende*], Kbh. 1833-1840; bd. 6, 1838, nr. 40, sp. 623-631. Året efter fremførte han atter og med fornyet styrke kravet om den gensidige samvittighedsfrihed for lægfolket og for gejstligheden: sognebåndsløsning for lægfolket og dogmatisk og liturgisk frihed for præsterne, jf. hhv. *Tale til Folkeraadet om Dansk Kirkefrihed savnet*, Kbh. 1839, og *Frisprog imod H. H. Hr. Biskop Mynsters Forslag til en ny Forordnet Alterbog*, Kbh. 1839. I de kommende år fastholdt Grundtvig, dels at det var forkert at skille sig ud fra statskirken og forene sig i 'gudelige forsamlinger', dels at det som en sidste udvej kunne blive nødvendigt for 'alvorlige kristne' at forlade statskirken, hvis ikke den fornødne frihed var bevilget, se fx hans artikel »De Helliges Samfund« i *Dansk Kirketidende*, udg. af R.Th. Fenger og C.J. Brandt (bd. 1-8, 1845-53, ktl. 321-325), nr. 6, den 7. nov. 1847, bd. 3, 1848, sp. 81-96; især sp. 95f., hvor Grundtvig skriver, at det er hans »fulde og faste Overbeviisning, at skiøndt selv de bedste Stats-Kirker, *christelig* talt, er vildsomme Skyggedale, hvor man neppe nok kan kiende det hellige almindelige Kirkesamfund og slet ikke de Helliges Fællesskab, saa skal og vil dog Herrens *sande* Discipler blive der til det *Yderste*, det er: til de *der ikke længer* kan faae Lov til at beholde *Daaben* og *Nadveren* uforvanskede og undgaae *virkelig* Delagtighed i de guddommelige Naademidlers Misbrug og Vanhelligelse. Den *virkelige* Delagtighed bestaaer nemlig ingenlunde deri, at vi kaldes Medlemmer af en Stats-Kirke, hvor der aabenbar læres og øves meget Uchristeligt, men kun *deri*, at *ogsaa vi* øve eller dog billige det, og det er da langt fra, at *oplyste* Christne kan modsætte sig en, paa eget Ansvar, *fri Behandling* og *Benyttelse* af Sacramenterne i Stats-Kirken, saa langt derfra, at vi meget mere aabenhjertig maa bekiende at en *saadan Frihed* er os herefter *uundværlig*. Hvem der nemlig har lært at betragte *Herrens* egne *Indstiftelser* i hans, som er deres eneste rette, Lys, kan hverken *forrette* Tvangs-Daab eller ret længe Altergang iflæng, altsaa heller ikke være *Præst* i en Statskirke, der kræver det af *alle* sine *Præster*, og de *virkelige* Christne kan dog heller ikke undvære *Præster* af *deres* egen *Midte*, saa, hvor de *christelige* *Præster* ei kan faae Lov til, for *deres* Vedkommende, at holde *Daaben* og *Nadveren* i *Ære*, der vil de nødes til at træde ud af Statskirken, og vil naturligviis blive fulgt af alle dem, der 'høre Herrens Røst.' Langt fra imidlertid at ville *fremskynde* denne Skilsmisse, skal vi tvertimod af al Magt *forsinke* den«. Den samme opfattelse, fuld bekendelsesfrihed med ret til uden videre at udtræde af statskirken, blev udtrykt af grundtvigianere, især af den grundtvigske pastor F.E. Boisen, medlem af Folketinget, på Roskilde præstekonvents møde den 12. okt. 1848, se *Dansk Kirketidende*, nr. 169, den 24. dec. 1848, bd. 4, 1849, sp. 222f., sp. 226f., og nr. 170, den 31. dec. 1848, bd. 4, sp. 239 og sp. 241-243, hvoraf det fremgår, at SKs ældre bror P.C. Kierkegaard sagde: »Bortskaffelsen af alle udvortes Hindringer for fri Indgang og fri Udgang, i Kirken og af Kirken, er nu en af allerførste og nærmeste Conseqventser og kan ikke undgaaes« (sp. 241).

I trykt udgave: Bind 24 side 224m linje 1

◀ **hvad Rudelbach ... i hans Bog om Kirkens Forfatning** : henviser til A.G. Rudelbach (214,5) *Den evangeliske Kirkeforfatnings Oprindelse og Princip, dens Udartning og dens mulige Gjenreisning fornemmelig i Danmark. Et udførligt kirkeretligt og kirkehistorisk Votum for virkelig Religionsfrihed*, Kbh. 1849, ktl. 171 (forkortet *Den evangeliske Kirkeforfatnings Oprindelse og Princip*), s. 348-351; især s. 348: »Vanskelighederne ved det følgende Punkt – Kirkegodsets Opgjørelse og Geistlighedens Lønning – ere saa iøinefaldende, at, skjøndt vi aldeles bifalde vor høitærede Vens, Dr. P.C. Kierkegaards Mening, at nu netop Timen er kommen, da det gjælder 'en ganske alvorlig Kamp for Kirkens timelige Besiddelse', ²⁾ vi dog kun med et Slags Sky og med Forbehold, at Sagen i det Enkelte af dem, som ere kaldede dertil, maa undersøges nøiere, yttre os derom.« I note 2 henvises til »Dansk Kirketidende, 1849, Nr. 170«, se følgende kommentar. – **indigitere:** henvise til, pege på.

I trykt udgave: Bind 24 side 224 linje 4

◀ **forbeholdende sig hele Kirkegodset** : dels den formue, de ejendomme og de bygninger, der tilhørte kirken, herunder præstegårdene med tilhørende jorde, dels de tiender, som udgjorde en væsentlig del af præsternes indtægter, undertiden tillige alle de ting, som var bestemt til gudstjenestebrug. Den grundlovgivende Rigsforsamlings behandling af spørgsmålet om forholdet mellem stat og kirke, herunder overgangen fra statskirke til folkekirke, gav anledning til en omfattende debat om, hvad der i påkommende tilfælde skulle ske med 'kirkegodset', om det skulle tilfalde staten eller overdrages til 'folkekirken'. Denne debat blev også ført af grundtvigianerne på Roskilde præstekonvent, se fx referatet af mødet den 12. okt. 1848 i *Dansk Kirketidende*, nr. 169, den 24. dec. 1848, bd. 4, 1849, sp. 226-228, hvoraf det fremgår, at den grundtvigske pastor F.E. Boisen var af den opfattelse, »at de som udtraadte af den lutherske Kirke maatte

beholde deres Andeel i Kirkegodset og frit kunne anvende det til deres eget kirkelige Brug«; og nr. 170, den 31. dec. 1848, bd. 4, sp. 243-245, som indeholder et indlæg af SKs ældre bror P.C. Kierkegaard, der erklærede, at han, hvad »Kirkens timelige Besiddelser og navnlig Tienden« angår, var »til Sinds at kjæmpe for den ganske alvorligt«. Se også L. Helwegs artikel »Om det saakaldte Kirkegods. (med særligt Hensyn til Rigsdagens Forhandlinger)« i *Dansk Kirketidende*, nr. 197, den 8. juli 1849, bd. 4, sp. 673-687. I udkastet til Grundloven hed det i § 66, d: »De til Kirken, Skolen eller milde Stiftelser henlagte eller skjænkede Eiendele og Midler kunne [kan] ikke anvendes til noget fremmed Øiemed [formål]«; forslaget blev forkastet, og der kom intet til at stå om kirkegodset i Grundloven af 5. juni 1849, så sagen var fortsat uløst, jf. sp. 677-679 i Helwegs artikel.

I trykt udgave: Bind 24 side 225m linje 2

◀ **til Mands** : (udtryk, anvendt ved fordeling, hvorved enhver får sin part) per mand.

I trykt udgave: Bind 24 side 225m linje 4

◀ **de sande Xstne jo efter R.^s Mening saa meget faae** : En kilde er ikke identificeret; der kan måske være tænkt på *Den evangeliske Kirkeforfatnings Oprindelse og Princip*, s. 15, hvor Rudelbach skriver: »Det er vist – og de Alvorlige [de alvorlige kristne] kunne [kan] mindst nægte det – at Dygtigheden til at *handle* for Kirken ingenlunde holder *Vidnedsbyrdet* Stangen, og at atter Villigheden til at *lide* for Christus og Menigheden (*den* Villighed, ifølge hvilken Apostlen holdt det for nok, at blive hengivet i Døden for Jesu Chrsiti Skyld, paa det [for at] Livet kunde vorde aabenbart paa Menigheden; 2 Cor. 4, 11. 12) ingenlunde er optaget, saaledes som det burde sig, i de Flestes *christelige Praxis*.«

I trykt udgave: Bind 24 side 225m linje 6

◀ **det Nye: en Reformation** : 208,3. Sml. også SKs artikel »Foranlediget ved en Yttring af Dr. Rudelbach mig betræffende [angående]« i *Fædrelandet* (246,6), s. 101: »Intet er jeg saa betænkelig ved som ved Alt, hvad der endog blot smager af denne usalige Forvexling af Politik og Christendom, en Forvexling, der saa let kan bringe en ny Art Kirke-Reformation op og i Mode, den bagvendte Reformation, der reformerende sætter et nyt Slettere i Stedet for et gammelt Bedre, medens det dog skal være vist og sandt, at det er en Reformation, i hvilken Anledning hele Byen bliver illumineret« (SV2 13, 475).

I trykt udgave: Bind 24 side 225 linje 26

◀ **Balloteermaskine** : 215,10.

I trykt udgave: Bind 24 side 226 linje 6

◀ **Lykke-Hjul** : if. forklaringen i C. Molbech *Dansk Ordbog* bd. 1-2, Kbh. 1833, ktl. 1032; bd. 1, s. 681: »det Hiul, hvoraf Lotterinummere udtrækkes«; svarende til tombola.

I trykt udgave: Bind 24 side 226 linje 7

◀ **Napoleon ryddede Salen med sine Grenaderer** : sigter til følgende hændelse under general Napoleon Bonapartes (1769-1821) statskup i nov. 1799, hvorom der berettes i kap. 15 »Bonaparte kommer i Besiddelse af Consulmagten« i *Karl Friedrich Beckers Verdenshistorie*, omarbejdet af J.G. Woltmann, overs. og forøget af J. Riise, bd. 1-12, Kbh. 1822-29, ktl. 1972-1983; bd. 12, s. 173-200. Her fortælles det, s. 182f., at Napoleon, ledsaget af sine 'grenaderer', elitesoldater, drog ud til slottet St. Cloud uden for Paris, hvortil 'de femhundredes råd' havde forlagt deres møde. Han efterlod soldaterne udenfor og gik selv med blottet hoved ind i Orangeriet, hvor rådet holdt møde. Da han blev mødt med råbet »Ned med Dictatoren! Ned med Tyrannen!« og da flere af de deputerede trængte ind på ham med dolke, brød nogle af soldaterne ind og reddede ham ud. Napoleon samlede nu sine 'grenaderer' om sig og lod sig tilhylde af dem; og da præsidenten var blevet reddet ud, erklærede han rådet for opløst og befalede orden tilvejebragt med magt. »'Præsident,' svarede *Bonaparte*, Deres Befaling skal blive fuldbyrdet,' og strax giver han *Murat* Ordre til, i sluttet Colonne at besætte Salen. Han adlyder ufortøvet Ordren. I Salsdøren tilraaber han Lovgiverne, at de paa Øieblikket skulle [skal] gaae fra hverandre, og da de svare ham med Forbandelser, lader han Grenadererne under Trommehvirvel rykke ind i Stormskridt med fældet Bajonet. Nu var det endelig forbi med den souveraine Folkerepræsentations langvarige Legeværk. De Deputerede blive trykkede op til Væggene, og maae tilsidst, for ikke at blive spiddede eller trykkede ihjel, springe ud af Vinduerne, hvorpaa de, som havde været meest hørøstede, løb til Paris uden at standse et Øieblik«, s. 184. I dec. samme år lagde en ny forfatning regeringen i hænderne på en førstekonsul, valgt på ti år, og to rådgivende konsuler; til førstekonsul valgtes Napoleon, der fra 1804-14 og i 1815 herskede som kejser Napoleon I.

I trykt udgave: Bind 24 side 226 linje 11

◀ **en Digter, der fortærer de Forvirrede ... det Socratiske** : sml. journaloptegnelsen NB22:173 med kommentarer. Om Sokrates, 207,16.

I trykt udgave: Bind 24 side 226 linje 14

◀ **elverskudt** : el. elleskudt, ramt af ellefolkets pil (elleskud) og som følge deraf (døds-)syg, besat, fortryllet.

I trykt udgave: Bind 24 side 226 linje 18

◀ **den Fremmeligere** : den, som har gjort mere fremgang, befinder sig på det mere fremskredne standpunkt, er mere udviklet.

I trykt udgave: Bind 24 side 228m linje 4

◀ **antydnet i Anmeldelsen af to Tidsaldere i Slutningen** : henviser til *En literair Anmeldelse. To Tidsaldre, Novelle af Forfatteren til 'en Hverdagshistorie', udgiven af J.L. Heiberg. Kbhv. Reitzel. 1845 (1846), i SKS 8, 102-104, hvor det bl.a. hedder, s. 103,24-30: »Kun ved en lidende Handling vil den Ukjendelige turde fremhjelpe Nivelleringen, og ved den samme lidende Handling dømmme Redskabet. Han tør ikke overvinde Nivelleringen ligefrem, dette vilde være hans Afskeed, da det var at handle i Retning af Auctoritet, men han vil overvinde den lidende, og derved atter udtrykke Loven for sin Existens, som ikke er at herske, styre, lede, men lidende at tjene, at hjelpe indirecte.«*

I trykt udgave: Bind 24 side 228m linje 21

◀ **Aldrig kan jeg noksom takke for ... turde have ventet** : sml. det opr. manuskript til de to særskilte sider i forlængelse af »Regnskabet« (249,1), hvor SK skriver: »Og i Sandhed vigtigere end hele Forfatterskabet er dette mig dog, og ligger mig mere paa Hjerte, at udtrykke saa oprigtigt og saa stærkt som muligt, hvad jeg aldrig noksom kan takke for, og hvad jeg, naar jeg engang har glemt det hele Forfatterskab, uforandret, evigt vil erindre: hvor uendelig meget mere Styrelsen har gjort for mig, end jeg nogensinde havde ventet, kunde have ventet, ell. turde have ventet« (*Pap. X 5 B 148, s. 349*). Jf. *Om min Forfatter-Virksomhed*, s. 13-14; s. 13 (SV2 13, 534)).

I trykt udgave: Bind 24 side 228m linje 24

◀ **Ballotation** : 215,10.

I trykt udgave: Bind 24 side 228 linje 2

◀ **Ballotation** : 215,10.

I trykt udgave: Bind 24 side 228 linje 9

◀ **commensurabelt** : som kan måles med samme enhed el. fælles mål, sammenligneligt, overensstemmende.

I trykt udgave: Bind 24 side 228 linje 10

◀ **Da Frederik d. 6te sagde: vi, vi alene forstaae at regjere** : hentyder formentlig til den resolution, Frederik VI (1768-1839, konge 1808-39) udstedte den 26. feb. 1835 i anledning af, at 572 borgere havde sendt ham en adresse, forfattet af prof. H.N. Clausen, fordi det fra pålidelig kilde forlød, at kongen og regeringen påtænkte at indskrænke trykkefriheden. I resolutionen hedder det bl.a.: »ligesom Vor landsfaderlige Opmærksomhed stedse har været henvendt paa at bidrage Alt hvad der stod i Vor Kongelige Magt til at virke for Statens og Folkets Vel, saaledes kan heller Ingen uden Vi alene være istand til at bedømme hvad der er begges sande Gavn og Bedste«, *Collegial-Tidende*, nr. 9, den 28. feb. 1835, s. 137. Se i øvrigt H.N. Clausens *Optegnelser om mit Levned og min Tids Historie*, Kbh. 1877, s. 181f.

I trykt udgave: Bind 24 side 228 linje 18

◀ det **havt**: dvs. have haft.

I trykt udgave: Bind 24 side 228 linje 22

◀ **sub poena præclusi et perpetui silentii** : lat., 'under straf af at udelukkes og siden ikke mere at blive hørt', fast formular ved indkaldelse gennem proklama, dvs. offentlig opfordring til kreditorer og arvinger om at gøre evt. krav gældende i forbindelse med opgørelse af et bo. Se § 20.e »Ansøgning om Bevilling til ved Proclama at indkalde en Afdøds Creditorer« i C. Bartholin *Almindelig Brev- og Formularbog* bd. 1-2, Kbh. 1844, ktl. 933; bd. 2, s. 67f.

I trykt udgave: Bind 24 side 228 linje 27

◀ **R af D** : Ridder af Dannebrog.

I trykt udgave: Bind 24 side 229 linje 2

◀ **C af D.** : Kommandør af Dannebrog.

I trykt udgave: Bind 24 side 229 linje 3

◀ **St: af D** : Storkorsridder af Dannebrog (215,16).

I trykt udgave: Bind 24 side 229 linje 4

◀ 2000rd: rigsdaler, da. møntfod siden 1713, ved forordning af 31. juli 1818 delt i rigsbankdaler (i samtiden ofte blot kaldt 'rigsdaler' og forkortet 'rd'), mark og skilling, i 1875 afløst af kroner (2 kroner for 1 rigsdaler). Der gik 16 skilling på en mark og 96 skilling, svarende til 6 mark, på 1 rigsbankdaler. I Hof- og Stadsretten havde en dommer 1.200-1.800 og en fuldmægtig 400-500 rigsdaler i årsløn; embedet som Sjællands stiftsprovst var takseret til en årsindtægt på 1.334 rigsdaler, som sognepræst ved Vor Frelzers Kirke på Christianshavn til 800 rigsdaler og som residerende kapellan ved Helligåndskirken i København til 517 rigsdaler, se *Geistlig Calender for Aaret 1848*, Kbh. [1848, afsluttet den 18. jan. 1848], ktl. 378, s. 6. En pige i huset fik højst 30 rigsdaler om året foruden kost og logi. Et par sko kostede 3 rigsdaler og et pund rugbrød 2-4 skilling.

I trykt udgave: Bind 24 side 229 linje 4

◀ **3 ell 4000rd** : If. *Fortegnelse over de Embedsmænd, der have en aarlig Gage af 600 Rbdlr. eller derover*, [Kbh. 1851], havde departementsdirektøren for indenrigsministeriet 3.000 rigsdaler, mens departementschefen for kultusministeriet (ministeriet for kirke og undervisning) havde 3.400 rigsdaler i årsløn; amtmanden over Københavns amt havde 3.900 rigsdaler, højesteretsdommeren 4.200 rigsdaler, mens prof. H.N. Clausen med alle sin tillæg, inklusive fribolig, havde 4.306 rigsdaler i årsløn.

I trykt udgave: Bind 24 side 229 linje 6

◀ **Dr. Rudelbach** : 214,5.

I trykt udgave: Bind 24 side 229 linje 11

◀ **Det i Indøvelse i Xstd. om at Xstd. slet ikke er til** : se fx l.f i »Standsningen« i »Kommer hid alle I som arbeide og ere besværede, jeg vil give Eder Hvile.' Til Opvækkelse og Inderliggjørelse«, nr. I i *Indøvelse i Christendom* (208,7), hvor det hedder, s. 41: »Christenheden har afskaffet Christendommen, uden ret selv at vide det; Følgen er, at skal der gjøres Noget, maa man forsøge igjen at indføre Christendommen i Christenheden« (SV2 12, 53). Denne tese går som en rød tråd gennem hele bogen.

I trykt udgave: Bind 24 side 229 linje 12

◀ **fix** : fast, afgjort, urokkeligt.

I trykt udgave: Bind 24 side 229 linje 16

◀ **staaer det ham fast, at han og hans Partie: de ere Xstne** : 214,7.

I trykt udgave: Bind 24 side 229 linje 16

◀ **nu har han været fornøiet ... og tænkt paa Mynster** : 225,3. -**Mynster**: 209,30.

I trykt udgave: Bind 24 side 229 linje 17

◀ **simplement** : fr., simpelt, ligefremt.

I trykt udgave: Bind 24 side 229 linje 19

◀ **tænkt paa mig selv** : sml. »Udgiverens Forord« til *Indøvelse i Christendom* (208,7).

I trykt udgave: Bind 24 side 229 linje 19

◀ **ballotere** : 215,10.

I trykt udgave: Bind 24 side 229 linje 22

◀ **Reticents** : fortielse.

I trykt udgave: Bind 24 side 229 linje 25

◀ **Stricte taget** : taget i streng forstand.

I trykt udgave: Bind 24 side 229 linje 26

◀ **e concessis** : egl. ex concessis, lat., ud fra det indrømmede, fx som her i forbindelse med at disputere ex concessis, dvs. grunde sine påstande på sætninger, som indrømmes af modstanderen.

I trykt udgave: Bind 24 side 229 linje 27

◀ **Anskriget** : (alarm)råbet.

I trykt udgave: Bind 24 side 229 linje 32

◀ **Reenhed fra Intrigue** : det at afholde sig fra intrige.

I trykt udgave: Bind 24 side 230 linje 2

◀ **De gammel-Orthodoxe ... skilles fra os ... de eneste sande Xstne** : 224,31, 224m,1 og 224,34.

I trykt udgave: Bind 24 side 230 linje 6

◀ **Miskjendelse** : fejlkendelse, fejlsvurdering, misforståelse.

I trykt udgave: Bind 24 side 230 linje 12

◀ **Chrysostomus siger ... fordi det var bygget paa Sand** : refererer til følgende passage i femte afsnit af »Leben des heiligen Chrysostomus« i A. Neander *Der heilige Johannes Chrysostomus und die Kirche* (207,3) bd. 2, s. 274, hvor Chrysostomos – med henvisning til Jesu lignelse i Matt 7,24-27 om huset bygget på klippegrund og huset bygget på sand – citeres for at sige i et af sine skrifter, at huset på sand »wurde leicht umgestürzt, nicht durch die Gewalt der Versuchungen, sonst würde ja auch dem Andern dasselbe widerfahren seyn, sondern durch dessen eigene Schwäche (...), denn es fiel nicht dadurch, daß der Wind anstieß, sondern weil es auf den Sand gebaut war, das heißt: die Nachlässigkeit und Schlechtheit war Schuld, denn auch bevor der Wind anstieß, war es schwach und im Begriff zu fallen«.

I trykt udgave: Bind 24 side 230 linje 16

◀ **Stormen reiser sig - Xstus sover** : hentyder til beretningen i Matt 8,23-27 om stormen på søen, der er prædiketekst til 4. søndag efter helligtrekonger, se *Forordnet Alter-Bog for Danmark*, Kbh. 1830 [1688], ktl. 381 (forkortet *Forordnet Alter-Bog*), s. 35f.: »Og JEsus gik i Skibet, og hans Disciple fulgte ham. 24. Og see, der blev en stor Storm paa Søen, saa at Skibet skiultes af Bølgerne; men han sov. 25. Og hans Disciple gik til ham, vakte ham op, og sagde: Herre, frels os! vi forgaae. 26. Og han sagde til dem: hvi [hvorfor] ere I frygtagtige, I lidet troende? Da stod han op, og truede Veirene [vindene] og Søen, og det blev ganske blikstille. 27. Men Menneskene forundrede sig, og sagde: hvo [hvem] er dog denne, at baade Veirene og Søen ere ham lydige?« I 1851 faldt 4. søndag efter helligtrekonger den 2. feb.

I trykt udgave: Bind 24 side 230 linje 20

◀ **Gud-Msket** : Gud-Mennesket, dvs. Kristus, der som det menneske, i hvem Gud åbenbarede sig, forener den guddommelige og den menneskelige natur i sig.

I trykt udgave: Bind 24 side 230 linje 23

◀ **Disciplene: de kaldte paa Xstus** : henviser til v. 25.

I trykt udgave: Bind 24 side 230 linje 24

◀ **Ballotation** : 215,10.

I trykt udgave: Bind 24 side 230 linje 29

◀ **hverken dandser** : 232,20.

I trykt udgave: Bind 24 side 230 linje 30

◀ **talt paa en Generalforsamling ... forbyde Fiærboldtspil ... modsatte mig** : Denne oplysning er ikke verificeret. – **Studenterforeningen**: blev stiftet 1820 i studentermiljøet på kollegiet Regensen i København og skabte i lejede lokaler rammen om forskellige aktiviteter, herunder alm. samvær, et bibliotek, som medlemmerne kunne låne bøger fra, foredrag og underholdning. – **Fiærboldtspil**: spil med en bold af kork, hvis flade side var besat med fjer, og en slags ketsjer.

I trykt udgave: Bind 24 side 231 linje 1

◀ **Christian VIII** : (1786-1848) konge fra dec. 1839 til sin død.

I trykt udgave: Bind 24 side 231 linje 7

◀ **min første Samtale med ham (... optegnet et andet Sted)** : sigter til SKs første audiens hos kong Christian VIII, som fandt sted lørdag den 13. marts 1847 på Amalienborg Slot, jf. »Allerunderdanigst Rapport fra Adjudant du jour den 13de Marts 1847«, hvor »Magister Kirkegaard« er anført som nr. 21 af i alt 31 (Audiens-Rapporter 1846-1848 på Rigsarkivet). Samtalen er gengivet i journaloptegnelsen NB9:41, fra jan. 1849, i SKS 21, 219f. Sml. journaloptegnelsen NB16:65, fra feb. 1850, i SKS 23, 139f.

I trykt udgave: Bind 24 side 231 linje 8

◀ **da han slog paa at drage mig ... til sig ... jeg er privat Mand ... kalde ham en Særling** : sml. NB9:41: »Han sagde mig mange Smigrerier og bad mig at besøge ham, hvortil jeg svarede: Deres M: [Majestæt] jeg besøger Ingen. Saa sagde han: ja, da veed jeg dog, at De Intet har imod, at jeg sender Bud efter Dem. Dertil svarede jeg: jeg er Undersaat, Deres Majestæt har at befale; men Lige for Lige, jeg betinger mig Eet' 'Naa, og hvad er det?' 'At jeg faaer Lov til at tale alene med Dem.' (...) I Talens Løb, i Begyndelsen, sagde han ogsaa Noget til mig om, at jeg havde saa mange Ideer, om jeg ikke saadan kunde overlade ham Nogle. Dertil svarede jeg ham, at jeg havde meent at min hele Stræben blandt Andet ogsaa var enhver Regjering gavnlig, men at Pointen i den just var at jeg var og blev Privat, da man ellers strax underskjød en smaalig Fortolkning. Og forøvrigt tilføiede jeg: jeg har den Ære at tjene en høiere Magt, hvorpaa jeg har sat mit Liv ind«, SKS 22, 219f. – **det absolute Monarchie**: det enevældige kongedømme, indført i Danmark med Kongeloven af 14. nov. 1665, der gav kongen den samlede, uindskrænkede statsmagt, dvs. både den lovgivende, udøvende og dømmende magt. – **en Privatiserende**: en, der (som SK) lever el. virker som privatmand. – **kalde ham en Særling**: sml. marginaloptegnelsen NB12:138.c, fra sept. 1849, hvor SK skriver, at »det allerede er lykkedes Pøbelagtigheden og fornem Misundelse at gjøre mig til en halvgal Særling«, SKS 22, 229m,1-4. Med 'Pøbelagtigheden' sigtes til angrebene på SK i det satiriske ugeblad *Corsaren* (208,24), der fik til følge, at SK blev udleveret til offentlig spot og chikaneret på gaden.

I trykt udgave: Bind 24 side 231 linje 9

◀ **Bevægelsen** : sigter til reformbevægelsen, især bevægelsen for frihedsreformer, hvad angår de kirkelige forhold, indførelse af en ny evt. synodal forfatning for Folkekirken, hvilket ville løsne forholdet mellem stat og kirke el. helt adskille kirken fra staten (215,1), indførelse af fuldstændig tros- og religionsfrihed (208,3), og indførelse af sognebåndsløsning samt dogmatisk og liturgisk frihed for præster (224m,1).

I trykt udgave: Bind 24 side 231 linje 28

◀ **her paa Berget** : 210,12.

I trykt udgave: Bind 24 side 231 linje 29

◀ **Bevægelsesmænd** : de mænd, der repræsenterede reformbevægelsen, fx N.F.S. Grundtvig (212,13), N.M. Spandet (225,5), A.G. Rudelbach (214,5) og F.E. Boisen (224m,1), for så vidst ogsaa kultusministeren, prof. J.N. Madvig som han gik ind for en synodal forfatning for Folkekirken (208,3).

I trykt udgave: Bind 24 side 231 linje 31

◀ **den Gamle, Sjællands høiærv. Biskop** : J.P. Mynster (209,30), der var fyldt 75 år den 8. nov. 1850.

I trykt udgave: Bind 24 side 231 linje 35

◀ **saa skal være**: således.

I trykt udgave: Bind 24 side 232 linje 2

◀ **Matrone** : (ældre, ærværdig) gift kvinde.

I trykt udgave: Bind 24 side 232 linje 4

◀ **sandfærdigen** : sandelig.

I trykt udgave: Bind 24 side 232 linje 12

◀ **jeg dandser ikke** : spiller på slutningen af forordet til *Philosophiske Smuler* (1844), hvor Johannes Climacus skriver: »Tanken om Døden er en flink Dandserinde, min Dandserinde, ethvert Menneske er mig for tungt; og derfor, jeg beder, per deos obsecro [lat., jeg bønfalder ved guderne]: Ingen inclinere for mig, thi

jeg dandser ikke«, SKS 4, 217,32-34.

I trykt udgave: Bind 24 side 232 linje 20

◀ **ved en af mine Pseudonymer hørt ... Xstd. er slet ikke til** : 229,12. Pseudonymen er Anti-Climacus (232m,2).

I trykt udgave: Bind 24 side 232 linje 24

◀ **Fast** : næsten.

I trykt udgave: Bind 24 side 232 linje 25

◀ **byde ud** : kalde under våben; udfordre (til kamp).

I trykt udgave: Bind 24 side 232 linje 30

◀ **yderligst** : til det yderste.

I trykt udgave: Bind 24 side 232 linje 31

◀ **Forordet til denne Bog ... jeg maatte lære at henflye til Naaden** : sigter til »Udgiverens Forord« til *Indøvelse i Christendom* (208,7).

I trykt udgave: Bind 24 side 232 linje 34

◀ **Svinget** : omsvinget, vendingen, bevægelsen.

I trykt udgave: Bind 24 side 232 linje 37

◀ **per** : lat., ved.

I trykt udgave: Bind 24 side 233 linje 3

◀ **gjøre et Slag** : foretage en vending.

I trykt udgave: Bind 24 side 233 linje 8

◀ **en Klud** : i det maritime sprog betegnelse for: sejl, især i udtryk som 'sætte alle klude til', dvs. for fuld kraft.

I trykt udgave: Bind 24 side 233 linje 9

◀ **Luftning** : bevægelse i luftmassen, vind, især af mindre styrke.

I trykt udgave: Bind 24 side 233 linje 10

◀ **16 Miil i Vagten** : i det maritime sprog angivelse af et skibs fart i fire timer, idet en 'vagt' som tidsangivelse er $\frac{1}{4}$ døgn.

I trykt udgave: Bind 24 side 233 linje 12

◀ **gaae over Stag** : i det maritime sprog betegnelse for: stagvende, dvs. vende (et sejlskib) ved hjælp af vinden; 'stag' betyder egl. tov, fastgjort til masten og skibets agter- el. forstavn for at støtte masten.

I trykt udgave: Bind 24 side 233 linje 15

◀ **forfarne** : vidt berejste, erfarne.

I trykt udgave: Bind 24 side 233 linje 20

◀ **Manouvre** : manoeuvre, fr., manøvre.

I trykt udgave: Bind 24 side 233 linje 21

◀ **Admiralitetet** : kollegiet med den overordnede ledelse for marinens forhold, i 1848 afløst af marineministeriet.

I trykt udgave: Bind 24 side 233 linje 26

◀ **i Øieblikket** : på et øjeblik, på kort tid.

I trykt udgave: Bind 24 side 233 linje 32

◀ **cfr Claudius** : henviser måske til den ty. forf. Matthias Claudius' (1740-1815) digt »Die Mutter bey der Wiege« i *Matthias Claudius Werke*, 5. udg., bd. 1-4, 1.-8. del, Hamborg 1838 [1774-1812], ktl. 1631-1632; bd. 1, 1.-2. del (med særtitelbladet *ASMUS omnia sua SECUM portans, oder Sämmtliche Werke des Wandsbecker Bothen*, Erster und zweyter Theil, Wandsbeck 1774), s. 42: »Schlaf, süsßer Knabe, süß und mild! / Du deines Vaters Ebenbild! / Das bist du; zwar dein Vater spricht, / Du habest seine Nase nicht. // Nur eben itzo war er hier / Und sah dir ins Gesicht, / Und sprach: Viel hat er zwar von mir, / Doch meine Nase nicht. // Mich dünkt es selbst, sie ist zu klein, / Doch muß es seine Nase seyn; / Denn wenn's nicht sine Nase wär, / Wo hätt'st du denn die Nase her? // Schlaf, Knabe, was dein Vater spricht, / Spricht er wohl nur im Scherz; / Hab' immer seine Nase nicht, / Und habe nur sein Herz!«

I trykt udgave: Bind 24 side 233 linje 33

◀ **Generalitetet** : kollegiet med den overordnede ledelse for hærens forhold, krigsministeriet.

I trykt udgave: Bind 24 side 234 linje 1

◀ **Frygt og Bæven** : allusion til Fil 2,12, hvor Paulus skriver til filipperne: »Derfor, mine kære, I, som altid har været lydige: Arbejd med frygt og bæven på jeres frelse, ikke blot som da jeg var til stede, men endnu mere nu i mit fravær.«

I trykt udgave: Bind 24 side 234 linje 6

◀ **70 Aar** : allusion til den traditionelle opfattelse, at et menneskes alm. levetid er 70 år, en opfattelse, der går tilbage til Sl 90,10: »Vore leveår kan være halvfjerds, eller firs, hvis kræfterne slår til.«

I trykt udgave: Bind 24 side 234 linje 6

◀ **træde Tørv** : ælte tørv ved at trampe rundt i tørvemassen, inden den lægges i lange strimler på marken for siden at blive skåret i passende stykker.

I trykt udgave: Bind 24 side 234 linje 7

◀ **Stregen** : målstregen, målet.

I trykt udgave: Bind 24 side 234 linje 10

◀ **Cancelliraad Deichman** : If. *Veiviser* for året 1851 boede der en Cancelliraad J. Deichmann i Klareboderne (se kort 2, C2). En kancelliråd er en underordnet embedsmand i kancelliet, det regeringskollegium, gennem hvilket den enevældige konge administrerede kongeriget Danmarks indre anliggender indtil Grundloven af 5. juni 1849.

I trykt udgave: Bind 24 side 234 linje 18

◀ **vistnok** : sandelig.

I trykt udgave: Bind 24 side 234 linje 32

◀ **Anti-Cl:** : Anti-Climacus, den pseudonyme forf. af *Sygdommen til Døden* (1849) og af *Indøvelse i Christendom* (1850), som der henvises til her. Anti-Climacus er med præfikset 'anti' dannet som en modstilling til Johannes Climacus, den pseudonyme forf. af *Philosophiske Smuler* (1844) og af *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* (1846).

I trykt udgave: Bind 24 side 232m linje 2

◀ **Landsoldat** : egl. om soldat, der ikke er hvervet i udlandet, men udskrevet i landet selv; i Danmark indtil indførelsen af alm. værnepligt i 1849 blandt landbefolkningen. Også benyttet i almindelighed om da. soldat (infanterist).

I trykt udgave: Bind 24 side 234m linje 1

◀ **blæse være med al Emancipation** : skidt med al emancipation, nemlig kvinders emancipation, som atter var blevet et stærkt debatteret emne pga. *Clara Raphael. Tolv Breve*, udg. af J.L. Heiberg, Kbh. 1851 (ktl. 1531), der blev averteret som udkommet i *Adresseavisen*, nr. 297, den 18. dec. 1850. Den anonyme forf. er kvindesagsforkæmperen Mathilde Fibiger. Sml. journaloptegnelsen NB22:63 med kommentarer.

I trykt udgave: Bind 24 side 234 linje 2

◀ **Ballotation** : 215,10.

I trykt udgave: Bind 24 side 234 linje 11

◀ **I Prædiken ... Luther: der er to Art Rustninger ... en anden til Overvindere** : henviser til følgende passage i Luthers epistelprædiken over Ef 6,10-17 (om at iføre sig Guds fulde rustning) til 21. søndag efter trinitatis i *En christelig Postille* (209,3), 2. del, s. 484-499; s. 486, sp. 1f.: »Han [Paulus] nævner to Stykker: 'at være stærke i Herren - ' og: 'at være det i hans Vældes Kraft,' forat tilkjendegive, at der ere toslags Kræfter, som vi maae have. Den ene yttre sig deri, at vi blive faste og ubevægelige i Alt, hvad vi skulle [skal] troe og gjøre. Den anden deri, at vi ej alene kunne [kan] forsvare og bevare hvad vi have, men ogsaa slaee dem tilbage, som ville [vil] berøve os det. (...) Den første Kraft gjør mig *uovervindelig*; den anden gjør mig til *Overvinder*. Hiin kaldes *Forsvars-Kraft*, Denne *Sejers-Kraft*. Den sidste kræver en fuldkomnere Rustning, end den Første.«

I trykt udgave: Bind 24 side 236 linje 2

◀ **høiere Galskab** : sml. journaloptegnelsen EE:195, formentlig fra begyndelsen af 1839, »Discursive Raisonements og ubegribelige Apropos betræffende [angående] den høiere Galskabs Kategorie«, i *SKS* 18, 70. I EE:196 skriver SK: »Under denne Kategorie vilde jeg afhandle de latterlige Combinationer af to stridige Partiers særskilte (besondre) Taabeligheder i høiere Eenhed. Orthodoxe og Politikere fE i Sognefrihedssagen«, *SKS* 18, 71. Med 'ortodokse' sigtes til grundtvigianerne, og med 'sognefrihedssagen' henvises til det grundtvigske krav om sognebåndsløsning samt dogmatisk og liturgisk frihed for præster, udformet til »Bøn og Forslag til almindelig Samvittighedsfrihed for Præster og Menigheder i Danmark« af grundtvigianeren, magister J. Chr. Lindberg og indgivet som andragende til provinsialstænderne for øerne, der behandlede det i okt. og dec. 1838 (212,14).

I trykt udgave: Bind 24 side 236 linje 8

◀ **Min Mening er, at Xstdommen slet ikke er til** : 229,12.

I trykt udgave: Bind 24 side 236 linje 9

◀ **Forresten** : hvad alt det øvrige angår.

I trykt udgave: Bind 24 side 236 linje 9

◀ **Biskop Mynster** : 209,30.

I trykt udgave: Bind 24 side 236 linje 10

◀ **Hamlet**: hovedpersonen i William Shakespeares drama *Hamlet, Prinds af Danmark* (1603).

I trykt udgave: Bind 24 side 236 linje 11

◀ **Pathos** : lidenskab.

I trykt udgave: Bind 24 side 236 linje 11

◀ **Grundtvig** : 212,13.

I trykt udgave: Bind 24 side 236 linje 14

◀ **Grundtvig traadte ind ... hvorfor er Guds Ord veget af Guds Huus** : sigter til *Hvi [hvorfor] er Herrens Ord forsvundet af hans Hus? Demisprædiken* af N.F.S. Grundtvig, Kbh. 1810. - **Demiss-Prædiken**: dvs. demisprædiken; undervisningen i pastoralteologi (prædikenlære, katekismusundervisning, liturgi, kirkeret og sjælesorg) ved Det kgl. Pastoralseminarium i København, som de teologiske kandidater måtte følge i to semestre for at kunne modtage ordination, indbefattede en prøveprædiken og blev afsluttet med eksamen i kateketik og kandidatens eksaminerede demisprædiken.

I trykt udgave: Bind 24 side 236 linje 15

◀ **Student, Candidat** : Der var en lang tradition for, at teologiske kandidater og studenter, som havde bestået de indledende eksaminer og fulgt teologiske forelæsninger ved Universitetet, havde - under vedkommende sognepræsts godkendelse og ansvar - lov til at prædike; det blev stadfæstet ved reskript af 13. febr. 1801.

I trykt udgave: Bind 24 side 236 linje 24

◀ **denne Urgeren af Xstd. som Lære, Læresætninger** : hentyder formentlig til, at Grundtvig gang på gang i sine skrifter urgerede, betonede, fremhævede den sande lære ud fra Den apostolske Trosbekendelse og læresætningerne i det første lutherske bekendelsesskrift *Confessio Augustana* (da. *Den augsburgske*

Bekendelse) fra 1530.

I trykt udgave: Bind 24 side 236 linje 25

◀ **det Verdenshistoriske** : hentyder til, at Grundtvig i mange af sine skrifter påkalder sig sin verdenshistoriske og universalhistoriske anskuelse. Han havde i årene 1812-17 udsendt tre verdenskrøniker, hvori han fortolkede historien ud fra et stærkt bibelkristent grundsyn. If. dette havde historien sit midtpunkt i Kristus, ligesom folkeslagernes op- og nedgangstider var bestemt af deres tro på Gud. I *Udsigt over Verdenskrøniken fornemmelig i det Lutherske Tidsrum*, Kbh. 1817, ktl. 1970, hedder det om selve anskuelsesmåden, at den magtesløse, skyggeagtige historiebetragtning, som knytter sig til hukommelsen og kun løseligt sammenknytter fortidens hændelser, »den har i *Kirken* paa underfuld Maade opnaaet en Klarhed, hvori den forvandles til Beskuelse, og med dette nyskabde, poetiserende Øie skue vi Skyggen af Menneske-Slægten i sin gaadefulde Udvikling, kan med Øiet følge den fra Guld-Alderens Glands til vor Jern-Tids Mulm«, s. 601. Senere tales igen om anskuelsesmåden, idet hele verdenshistorien, kunsten og filosofien opfattes som én sammenhæng, der er inspireret af Guds ord (s. 662). Og videre: »Den levende historiske Anskuelse, som vi med et Ord kan kalde *Mindeblik*, bestaaer da deri, at vi betragte hele Slægten som eet Menneske, hvis Liv vi ere kaldte til at fortsætte, og hvis Kraft vi i Kjærlighed tilegne os, levende og virkelig bliver Anskuelsen, kun for saavidt vi hjertelig troe paa dens Sandhed, men Skyggen af den kan fremkomme uden synderlig Troe, naar Fornuften bliver sig aandig bevidst, og borger derved sig selv for Forestillingens Rigtighed«, s. 664. Se også det første afsnit »Universal-Historisk Vidskab« i indledningen til *Nordens Mythologi eller Sindbilled-Sprog*, Kbh. 1832, ktl. 1949, s. 1-46.

I trykt udgave: Bind 24 side 236 linje 26

◀ **Grundtvig** : 212,13.

I trykt udgave: Bind 24 side 236 linje 28

◀ **En ubekjendt theologisk Candidat** : Grundtvig tog theologisk embedseksamen i okt. 1803; han debuterede med *Maskeradballet i Dannemark*, Kbh. 1808, efterfulgt af *Nordens Mythologi eller Udsigt over Eddalæren for dannede Mænd, der ei selv ere Mytologer*, Kbh. 1808, og *Indbydelse til Gamle Nordens Venner*, Kbh. 1808, samt det første bind af *Optrin af Kæmpelivets Undergang i Nord*, Kbh. 1809, og *Sørgekvad ved Prinds Kristians Død*, Kbh. 1810.

I trykt udgave: Bind 24 side 236 linje 30

◀ **rende Storm paa** : gå til (afgørende) angreb på.

I trykt udgave: Bind 24 side 236 linje 30

◀ **en 14 Pagina** : *Hvi er Herrens Ord forsvundet af hans Hus? Demisprædiken* (236,15) er på 24 sider, heraf går de første otte sider til titelblad, et digt til faderen, pastor Johan Grundtvig, og en fortale; selve prædikenen er således på 16 sider.

I trykt udgave: Bind 24 side 237 linje 1

◀ **en Demiss-Prædiken** : 236,15.

I trykt udgave: Bind 24 side 237 linje 1

◀ **Specimens** : prøve.

I trykt udgave: Bind 24 side 237 linje 2

◀ **skulde have Charakter** : En demisprædiken blev bedømt med karaktergivning af en theologisk professor og en udpeget præst.

I trykt udgave: Bind 24 side 237 linje 2

◀ **jeg har i 7 Aar arbeidet ... i Sammenhæng** : sigter formentlig til perioden fra 1842, hvor SK påbegyndte arbejdet med *Enten - Eller* (1843), til 1848 el. begyndelsen af 1849, hvor han afsluttede arbejdet med *Indøvelse i Christendom* (208,18).

I trykt udgave: Bind 24 side 237 linje 4

◀ **æsthetisk Forfatter** : If. *Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed*, skrevet i løbet af sommeren og efteråret 1848, posthumt udg. af P.C. Kierkegaard, Kbh. 1859, s. 5, noten, består den 'æsthetiske produktivitet' af følgende skrifter: »Enten - Eller; Frygt og Bæven; Gjentagelsen; Begrebet Angest; Forord; filosofiske Smuler; Stadier paa Livets Vei«, hvortil føjes »en lille æsthetisk Artikel: Krisen og en Krise i en

Skuespillerindes Liv« (SV2 13, 555).

I trykt udgave: Bind 24 side 237 linje 5

◀ **lader jeg en Pseudonym sige: Xstd. er ikke til** : 229,12.

I trykt udgave: Bind 24 side 237 linje 6

◀ **Grundtvigianerne** : alm. betegnelse for N.F.S. Grundtvigs (212,13) tilhængere. Selv benægtede Grundtvig, skønt han i 1830'erne og 1840'erne havde fået mange tilhængere, at der bestod en sådan sekt el. et sådant parti, jf. fx *Dansk Kirketidende* (224m,1), nr. 107, den 17. okt. 1847, bd. 3, 1848, sp. 33f.

I trykt udgave: Bind 24 side 237 linje 9

◀ **Bondevennerne** : el. Venstre, et selskab, der efterhånden tog form af et parti, og som repræsenterede landalmuen, havde kæmpet for indførelse af demokrati og i Rigsdagen arbejdede for frihedsreformer, ikke mindst landboreformer og kirkereformer. Se fx N. Neergaard *Under Junigrundloven. En Fremstilling af det danske Folks politiske Historie fra 1848 til 1866*, bd. 1, Kbh. 1892, reprografisk genudg. Kbh. 1973, s. 590: »Partidannelsen paa Rigsdagen foregik langt hurtigere og præcisere end i den grundlovgivende Rigsforsamling. *Venstre*, under hvilket Navn man omfattede Bondevennerne og de i Begyndelsen talrige Medlemmer, der i Landbospørgsmaalene og i den almindelige Politik stod sammen med dem, havde allerede inden Rigsdagens Aabning lejet sig et 'Klublokale', hvor dets Medlemmer kunde samles og træffe alle fornødne Aftaler, og *Centrum* fulgte straks Exemplet.« Om Grundtvigs forhold til Bondevennerne, se hans artikel »Danske Rigsdags-Breve«, III, i *Danskeren* (212,13), nr. 13, den 6. april 1850, bd. 3, 1850, s. 193-202; s. 196f., hvor han opdeler Folketinget i to halvdele, 'Bondevennerne' og 'Ubondevennerne', hans betegnelse for 'Centrum', og skriver: »Naar jeg nu skal sige, til hvilken af disse to Sider paa Folkethinget jeg snarest maa regnes, da er det aabenbar til '*Bondevennernes*', thi vel har jeg ikke blot tit sagt men troer daglig at vise, at jeg vil ikke høre til noget andet *politisk Parti*, af hvad Navn nævnes kan, end *det politiske Parti, det borgerlige Samfund og Vennelag*, som *det Danske Folk* fra gammel Tid har udgjort, og skal, haaber jeg, med Guds Hjælp, blive ved at udgjøre, saalænge der er kiendelig *adskilte Folkefærd, Stammer og Tungemaal* i denne Verden; men desuagtet er det dog rimeligt nok og tildeels en følgerig Sag, at en helst stemmer *med dem*, der stemmer *paa en*, og *Bondevennerne* har ikke blot i *Præstø* stemt paa mig til Rigsdagsmand, mens *Ubondevennerne* med een Mund stemde *imod* mig, men de har jo ogsaa i *Folkethinget* nu to Gange stemt paa mig til Udvalgs-Medlem, mens neppe en eneste af *Ubondevennerne* gav mig sin Stemme, og det er da ikke meer end billigt [rimeligt], at jeg, saavidt min *danske Samvittighed* tillader, med største Fornøielse giver *Bondevennerne* min Stemme.« Også grundtvigianeren F.E. Boisen (224m,1) stemte sammen med Bondevennerne. SKs grundtvigianske bror P.C. Kierkegaard var blevet valgt til Landstinget som repræsentant for Bondevennerne, men indmeldte sig den 11. feb. 1850 i Centrums landstingsafdeling, jf. hans dagbog for 1828-50 (NKS 2656, 4°, I), s. 158.

I trykt udgave: Bind 24 side 237 linje 9

◀ **hyper-christelige** : 224,31.

I trykt udgave: Bind 24 side 237 linje 12

◀ **ballotere** : 215,10.

I trykt udgave: Bind 24 side 237 linje 13

◀ **Grundtvigianerne ... de eneste sande Xstne i Landet** : 224,31.

I trykt udgave: Bind 24 side 237 linje 15

◀ **jesuitisk Reticents** : jesuitisk fortielse; hentyder til 'reservatio mentalis', lat., 'tankens forbehold', dvs. stiltiende forbehold i tankerne. Som etisk begreb betegner det en hel el. delvis fortielse af en ubekvem sandhed, især knyttet til jesuitterne i det 17. årh., der opregnede forskellige grader af legitime forbehold, hvilket Blaise Pascal angreb i sit flyveskrift *Lettre à un Provincial*, der udkom med 18 numre (kendt som 'Provincialbreve') i flere oplag i 1656-57, sml. journaloptegnelsen NB22:14. Den rom.-katolske jesuiterorden »Jesu Selskab« blev stiftet af spanieren Ignatius af Loyola i 1534 og stadfæstet af pave Paul III i 1540. Ordenen blev grundlagt som en reaktion imod reformationen og søgte at tilbagevinde de troende for Den rom.-katolske Kirke og i det hele taget at bevare pavens autoritet over kirken. Jesuitterne gik ofte hårdhændet frem og tvang de kristne til at indordne sig under kirken og dens lære ved magtanvendelse, intriger og bagvaskelse.

I trykt udgave: Bind 24 side 237 linje 16

◀ **Scriver tager ... »Deres Gjæringer følge dem« - som gik De ... i Procession bag efter** : henviser

til følgende passage i § 7 i »Von der zukünftigen Herrlichkeit und Seligkeit der gläubigen Seelen, / Die VII. Predigt, / Darinn der Zustand derselben nach ihrem Abschied aus dem Leibe und aus der Welt nachmahl betrachtet wird, Aus obigem Text [Offenbah. Joh. XIV, v. 13]« i *M. Christian Scriver's Seelen-Schatz* (213,3) bd. 5, s. 986, sp. 1-2, hvor Scriver i sin udlægning af den sidste sætning i Åb 14,13: »deres Gierninger følge med dem« (NT-1819), skriver: »Den Reichen von dieser Welt gebeut der heilige Apostel Paulus [i 1 Tim 6,17-19], daß sie sollen guts thun, reich werden an guten Wercken, gerne geben und behülflich seyn; wenn sie nun dieser Ermahnung nachkommen, und sie denn sterben, und deshalb von den Armen gerühmet werden, so folgen ihnen ihre Wercke nach. So wird von der Tabea zu Joppen gemeldet [i ApG 9,36-39], daß, weil sie voll guter Wercke und Allmosen gewesen, die sie gethan, nach ihrem Tode die Wittwen, welche sie mit Kleidung versorget hatte, um den Apostel Petrum getreten, geweinet, und ihm gezeiget die Röcke und Kleider, welche sie machte, weil sie bey ihnen war; und von Frau Annen Margarethen, Landgräfin zu Hessen, gebohrnen Gräfin von Diephold, der letzten des uralten Gräfflichen Hauses, meldet ein berühmter Theologus, daß sie wegen ihrer Wohlthätigkeit gegen die Armen die andere S. Elisabeth von den Armen im Lande genennet, und von ihnen also geliebet worden, daß, da nach ihrem seligen Ableben ihr Fürstlicher Leichnam im Jahr 1610. I. Sept. zu Butzbach zur Erde bestattet, die Armen im gantzen Lande herum der Fürstl. Leich Proceßion in grosser Menge mit hertzlichem Wehklagen ordentlich gefolget, und damit ihre Liebe gegen ihre Gutthat bezeiget haben«.

I trykt udgave: Bind 24 side 237 linje 21

◀ **sige som Philosopherne: det følger med Nødvendighed** : hentyder til G.W.F. Hegels dialektiske metode, if. hvilken begreber udvikler sig med nødvendighed af hinanden ved hjælp af deres modsætninger, fx frembringer begrebet 'væren' med nødvendighed begrebet 'intet', og sammen frembringer de med nødvendighed begrebet 'tilbliven'. Den samme begrebernes logik anvendes også i Hegels historiefilosofi til at forklare den 'nødvendige udvikling' af historiske kræfter.

I trykt udgave: Bind 24 side 237 linje 28

◀ **Scriver siger »Med Døden er det godt at handle ... (»det at døe er Vinding«)** : henviser til følgende passage i § 21 i »Von der zukünftigen Herrlichkeit und Seligkeit der gläubigen Seelen, / Die VII. Predigt, / Darinn der Zustand derselben nach ihrem Abschied aus dem Leibe und aus der Welt nachmahl betrachtet wird, Aus obigem Text [Offenbah. Joh. XIV, v. 13]« i *M. Christian Scriver's Seelen-Schatz* (213,3) bd. 5, s. 993, sp. 1: »Mit dem Tode ist gut handeln, der Gewinn ist unser, wie der Apostel spricht [Fil 1,21]: *Christus ist mein Leben, Sterben ist mein Gewinn.*«

I trykt udgave: Bind 24 side 238 linje 2

◀ **Epicurs: at Døden ... naar den er, er jeg ikke** : If. 10. bog, afsnit 125, i Diogenes Laertios' (3. årh. e.Kr.) filosofihistorie skal den gr. filosof og æstetiske livskunstner Epikur (341-270 f.Kr.) have sagt: »Den forskrækkeligste altsaa af alle onde Ting, Døden, er os uvedkommende; Naar vi ere, er Døden ikke, og naar Døden er der, saa ere vi ikke«, *Diogen Laërteses filosofiske Historie, eller: navnkundige Filosofers Levnet, Meninger og sindrige Udsagn, i ti Bøger*, overs. af B. Riisbrigh, udg. af B. Thorlacius, bd. 1-2, Kbh. 1812, ktl. 1110-1111; bd. 1, s. 502.

I trykt udgave: Bind 24 side 238 linje 4

◀ **Salvianus Mass. de avaritia 3, 10: Possim quidem ... in omni mundo** : lat. citat fra 3. bog, kap. 10, i Salvians asketiske skrift *Adversus avaritiam* (lat., Mod begærlighed), se *Sanctorum presbyterorum Salviani Massiliensis et Vincentii Lirinensis Opera*, udg. af Stephanus Baluzius [Étienne Baluze], 4. udg., Pedeponti, vulgo Stadt am Hoff, prope Ratisbonam [Podepontium, i daglig tale Stadt am Hoff, i nærheden af Regensburg] 1743 [1663], ktl. 757, s. 262. – **Salvianus Mass.:** Salvianus Massiliensis: el. Silvan fra Massilia, dvs. fra Marseille i det sydøstlige Frankrig (o. 400 - o. 480), rom.-katolsk præst og forf.; født i (nærheden af) Trier el. Köln, sluttede sig o. 425 til det klosterlige fællesskabet i Lérins i Provence og blev o. 435 presbyter (egl. ældste, dvs. præst) i Marseille. Flere af hans skrifter er gået tabt; bevaret er bl.a. hans ufuldendte hovedværk *De gubernatione Dei* (lat., Om Guds (verdens)styrelse) i otte bøger, der stærkt samfundskritisk opfatter folkevandringerne trængsler som udtryk for Guds dom og straf over romerrigets syndige folk, og hans asketiske skrift *Adversus avaritiam* (lat., Mod begærlighed) i fire bøger, også kendt som *Timothei ecclesiam libri quatuor* (lat., Timotheus' fire bøger til kirken) el. blot *Ad ecclesiam* (lat., Til kirken), som fremholder munkelivets fattigdomsideal. – **Possim quidem ... in omni mundo:** lat., »Jeg kunne ganske vist anføre, at Guds bud, der dagligt råber i hele verden, er større end alle eksempler.«

I trykt udgave: Bind 24 side 238 linje 10

◀ **anfører han ogsaa Exempler** : fra den første menighed på det at bortgive, hvad man ejer, med henvisninger til ApG 2,44; 4,32; og 4,33-35.

I trykt udgave: Bind 24 side 238 linje 16

◀ **accommodationsviis** : således at der sker en tilpasning, lempelse (dvs. af religiøse udsagn, forhold og forestillinger til menneskers fatteevne, meninger, sæder og skikke).

I trykt udgave: Bind 24 side 238 linje 16

◀ **Springfjedere** : egl. spiralfjedre af form som to mod hinanden vendte kegler, benyttet i madrasser; drivfjedre.

I trykt udgave: Bind 24 side 238 linje 19

◀ **afmattede** : slappedes.

I trykt udgave: Bind 24 side 238 linje 20

◀ **Cheniller** : fr., kapper med stort skulderslag.

I trykt udgave: Bind 24 side 238 linje 25

◀ **ligegyldig for** : indifferent over for.

I trykt udgave: Bind 24 side 239 linje 1

◀ **Falsation** : forfalskning.

I trykt udgave: Bind 24 side 239 linje 4

◀ **Discipelens**: eleven.

I trykt udgave: Bind 24 side 239 linje 5

◀ **Quantiteren** : det at gøre kvantitativ.

I trykt udgave: Bind 24 side 239 linje 8

◀ **siger sig** : erklærer, hævder.

I trykt udgave: Bind 24 side 239 linje 13

◀ **Balloterende** : 215,10.

I trykt udgave: Bind 24 side 239 linje 25

◀ **forandrer Regjeringsform** : som fx i Danmark fra et enevældigt el. absolut (231,9) til et konstitutionelt monarki med en folkevalgt rigsdag.

I trykt udgave: Bind 24 side 239 linje 29

◀ **Prosit!** : dvs. prosit! gid det må gavne! til lykke! el. velbekomme!

I trykt udgave: Bind 24 side 240 linje 6

◀ **Grundtvig** : 212,13.

I trykt udgave: Bind 24 side 240 linje 7

◀ **det Begreb af Tolerance ... Indifferentisme** : 215,35.

I trykt udgave: Bind 24 side 240 linje 7

◀ **Affald** : frafald.

I trykt udgave: Bind 24 side 240 linje 9

◀ **det vil han ballotere sammen med** : 237,9. Grundtvig stemte for N.M. Spandets forslag om trosfrihed (210,17).

I trykt udgave: Bind 24 side 240 linje 9

◀ **I en lille Opsats af Franklin ... (hans Liv og Skrifter ... 2^{den} Deel p. 165 o: fl.) ... Tolerance (...)**
Denne Tolerance ... i Handelens Interesse : henviser til nr. 6 »Ueber den Verfolgungsgeist in früherer Zeiten, über Dissenters etc.« (1772) i *Benjamin Franklin's Leben und Schriften nach der von seinem Enkel,*

William Temple Franklin, *veranstaltet den neuen Londoner Original-Ausgabe; mit Benutzung des bei derselben bekannt gemachten Nachlasses und früherer Quellen zeitgemäß bearbeitet* af A. Binzer, bd. 1-4, Kiel 1829 [eng. 1816], ktl. 1871-1872 (forkortet *Benjamin Franklin's Leben und Schriften*); bd. 2, s. 165-176; her hedder det s. 167: »Die allgemeine Meinung war nur, daß Diejenigen, *welche im Irrthum sind, die Wahrheit nicht verfolgen dürften; die Bekenner der Wahrheit aber hätten das Recht, den Irrthum zu verfolgen, um ihn zu vertilgen. Da nun jede Sekte glaubte, sie sei allein im Besitz der ganzen Wahrheit, und jeder Satz, der von den ihrigen abweiche, sei Irrthum, so hielt jede die Verfolgung, wenn sie in ihrer Macht stehe, für eine Pflicht, welche Gott, der ihrer Meinung nach durch Ketzereien beleidigt ward, von ihr fordere. Allmählig kamen in der christlichen Welt billigere und bescheidenere Gesinnungen in Umlauf, und besonders unter den Protestanten wird die Verfolgung von Allen verworfen, von Keinem vertheidigt, und nur von Wenigen ausgeübt. Wir sollten daher aufhören, einander die Handlungen unserer Vorfahren vorzuwerfen, und den jetzigen Charakter der Sekten oder Kirchen nur nach ihrem jetzigen Betragen beurtheilen* *).« Og noten, s. 167f., lyder: »'So einleuchtend die Religionsduldung dem gesunden Menschenverstande scheint, so var sie doch nicht eine Frucht der Vernunft, sondern des Handels. Schon längst hatten die Portugieser indseet, wie sehr die Duldung zur Beförderung des Handels bidtrage; sie waren aber zu eifrige Katholiker, um eine so kühne Maßregel (die Aufhebung der Inquisition) i Portugal zu wagen; allein i Goa ward sie verstatet, und die Inquisition ward i dieser Stadt auf die römischen Katholiker beschränkt.' (*Lord Kaimes's Sketches of the history of man*, II. 474.)« – **Franklin**: Benjamin Franklin (1706-90), nordamerikansk naturvidenskabsmand, statsmand og filosof; stærk forkæmper for de amerikansk-eng. koloniers rettigheder i forhold til den eng. konge og regering, var i 1776 med til at udforme den amerikanske uafhængighedserklæring, i 1787 medlem af den forsamling, der udarbejdede unionsforfatningen for de nordamerikanske stater. Franklin formulerede sin delvis deistiske position i sine *Articles of Belief and Acts of Religion* (1728), som dannede grundlag for hans forsvar for religiøs tolerance. Han hyldede den konventionelle deistiske fremhævelse af dyd og betragtede både Sokrates og Jesus som etiske forbilleder; han betvivlede Jesu guddommelighed. – **Binzer**: August Daniel Freiherr von Binzer (1793-1868), ty. journalist, digter og forf.

I trykt udgave: Bind 24 side 240 linje 11

◀ **Jernbaner** : samtidens store anlægsprojekt. De udvikledes i England fra o. 1830 for derefter at brede sig til det europæiske kontinent. I de ty. stater blev jernbanenettet af bl.a. politiske årsager senere udviklet end i England. De første, spredte banestrækninger blev åbnet i midten af 1820'erne – og i 1838 blev den første preussiske bane taget i brug, fra Berlin til det nærliggende Potsdam; i 1840'erne blev de strækninger indviet, der senere placerede Berlin som knudepunkt i ty. jernbanetrafik. Den første da. jernbane blev anlagt i hertugdømmet Holsten på strækningen ml. Altona og Kiel og taget i brug i sept. 1844. Dernæst fulgte i juni 1847 strækningen ml. København og Roskilde, der blev udbygget i 1850'erne. De to første da. jernbaner var aktieselskaber, hvilket gav anledning til omfattende spekulation med aktiehandel. I Frankrig førte anlæg af jernbaner i midten af 1847 til en politisk skandale, hvor flere ministre stod anklaget for korrupsion (se journaloptegnelsen NB9:42, i SKS 21, 222,1-13).

I trykt udgave: Bind 24 side 240 linje 23

◀ **det verdslige Selskabelige-Venskabelige** : sml. SKs artikel »Foranlediget ved en Yttring af Dr. Rudelbach mig betræffende [angående]« i *Fædrelandet* (246,6), s. 101: »Det er ikke udvortes fra Christendommen skal hjælpes, ved Institutioner og Constitutioner, og da allermindst, naar disse ikke, paa gammelt Christeligt, skulle [skal] lidende tilkæmpes ved Martyrier, men paa Politisk, selskabeligt-venskabeligt vindes ved Ballotation eller i Tal-Lotteriet – at hjælpes paa den Maade er tvertimod dens Undergang« (SV2 13, 476). Formentlig alluderes der til den københavnske klub »Det Venskabelige Selskab«, oprettet 1783, hvis hovedformål var underholdning. Det afholdt i vintermånederne koncerter og baller; i øvrigt kunne medlemmerne læse aviser og blade i selskabets lokaler og fornøje sig med forskellige former for spil, især billard. Jf. *Love for Det Venskabelige Selskab, antagne i Generalforsamlingen den 14 April 1819*, Kbh. 1819.

I trykt udgave: Bind 24 side 240 linje 23

◀ **Excellence** : 215,16.

I trykt udgave: Bind 24 side 240m linje 2

◀ **drikke Duus med Skarpretteren** : allusion til Ludvig Holbergs komedie *Mester Gert Westphaler eller Den meget talende Barber* (2. akt, 4. scene i 5 akt-versionen (1723); 8. scene i 1 akt-versionen (1724)), hvor Gert Westphaler beretter, hvordan han uforvarende kom til at drikke duus med den slesvigske bøddel. Jf. *Den Danske Skue-Plads* (210,12) bd. 1 (1 akt-versionen). Bindene er uden årstal og sidetal.

I trykt udgave: Bind 24 side 240m linje 4

◀ **Kræmmer** : person, der forhandler kram, dvs. varer, som sælges en detail fra en butik (krambod).

I trykt udgave: Bind 24 side 240m linje 6

◀ **Franklins ... Pensylvaniens Historie ... hverken Frihed eller Sikkerhed.**◀ **Franklins Liv og Skrifter ... 1 D. p. 154** : henviser til følgende passage i »Franklin's Leben. Zweite Abtheilung, geschrieben von seinem Enkel, W. Temple Franklin« i *Benjamin Franklin's Leben und Schriften* (240,11) bd. 1, s. 154f., hvor det om Franklins værk »über die Geschichte der Provinz Pensylvanien« oplyses: »Das Werk erschien zu Anfang des Jahres 1759, mit dem Motto: 'Wer wesentlich Freiheit aufgibt, um ein wenig temporäre Sicherheit zu erlangen, verdient weder Freiheit noch Sicherheit,' aber ohne den Namen des Verfassers, welcher so gut verheimlicht ward, daß man lange geglaubt hat, es sei aus der Feder des Historikers *James Ralph*.«

I trykt udgave: Bind 24 side 240 linje 27

◀ **Franklin siger ... »her lærte jeg ... »en Mand ... vore Forhold o: D:«** : delvis fri, delvis ændret gengivelse af følgende beretning i Franklins »Selbstbiographie. Fortgeführt bis ins ein und funfzigste Lebensjahr« i *Benjamin Franklin's Leben und Schriften* (240,11) bd. 1, s. 92-94. Her fortæller Franklin, hvordan han – kort efter at have etableret sig i Pennsylvania – foreslog, at der blev indrettet et lille bibliotek i deres klubværelse; dette bibliotek slog imidlertid ikke til ret længe. Og Franklin fortæller videre: »Ich machte daher den neuen Vorschlag, eine öffentliche Bibliothek auf Subscription zu eröffnen. (...) Aber das lesende Publikum war damals so klein in Philadelphia, und die meisten von uns waren so arm, daß es uns große Mühe kostete, nur funfzig Subscribenten zu sammeln«, s. 92-93. Biblioteket blev oprettet, og det viste sig hurtigt så nyttigt, at det blev efterlignet i andre byer; efter nogle år blev det gjort mere permanent. Om sine erfaringer skriver Franklin, s. 94: »Die Schwierigkeiten, welche beim Subscribentensammeln sich mir entgegenstellten, zeigten mir, wie unklug es sei, sich bei einem nützlichen Unternehmen selbst in den Vordergrund zu stellen; ich habe das in der Folge sorgsam vermieden und mich weit besser dabei befunden.«

I trykt udgave: Bind 24 side 241 linje 3

◀ **Nivellementet ikke kan taale at En staaer i Spidsen** : sml. journaloptegnelsen NB22:36 med kommentarer. – **Nivellementet**: nivelleringen el. det nivellerende.

I trykt udgave: Bind 24 side 241 linje 10

◀ **urgerer** : betoner, fremhæver, lægger vægt på.

I trykt udgave: Bind 24 side 241 linje 12

◀ **Ligeledes taler han ... beflicte sig paa Ydmyghed. Franklin siger ... drevet igjennem**◀ : forkortet gengivelse af følgende beretning i Franklins »Selbstbiographie. Fortgeführt bis ins ein und funfzigste Lebensjahr« i *Benjamin Franklin's Leben und Schriften* bd. 1, s. 102f.: »Anfangs bestand mein Verzeichniß von Tugenden nur aus zwölfen. Allein einer meiner Freunde, ein Quäker, sagte mir, daß ich allgemein für stolz gehalten würde, und daß ich besonders häufig bei der Unterhaltung in diesen Fehler verfiel, indem ich nicht damit zufrieden wäre, bei einem Streite Recht zu behalten, sondern anmaßend und fast unverschämt würde (...). Deßhalb beschloß ich, mich, wo möglich, auh von diesem Fehler zu heilen, und fügte die *Demuth*, als die dreizehnte Tugend, meiner Liste bei, dem Worte die ausgedehnteste Bedeutung gebend. Ich kann nicht rühmen, daß es mir sonderlich gelungen wäre, das egentliche Wesen dieser Tugend mir anzueignen; recht gut aber gelang es mir, den Schein derselben anzunehmen. Ich gewöhnte mir an, nie anders als in den bescheidensten Ausdrücken zu widersprechen, und stets, anstatt der Worte: *gewiß, ohne Zweifel etc.*, zu sagen, mir scheint es so, ich meine etc. Oft auch gab ich meinem Gegner 'unter gewissen Umstände' Recht, und fügte dann hinzu: Wie aber die Sachen jetzt stehen, scheint es mir anders sich zu verhalten. Bald merkte ich den Vortheil dieser Aenderung meines Benehmens; die Unterhaltung ward nicht nur angenehmer, sondern, was ich so bescheiden vortrug, fand weniger Widerspruch und mehr Eingang bei Anderen. Ueberdies war, wenn ich einmal Unrecht hatte, die Kränkung für mich weit geringer, während es mir viel leichter ward, Andere von meiner Ansicht zu überzeugen, wenn ich Recht hatte.«

I trykt udgave: Bind 24 side 241 linje 14

◀ **Grundtvig** : 212,13.

I trykt udgave: Bind 24 side 241 linje 27

◀ **Statskirken** : En 'statskirke' betegner en kirke, som staten retsgyldigt hævder som sin kirke, og hvis tro og lære staten erklærer som sin officielle religion; staten giver således vedkommende kirke en (ofte monopoliseret) særstilling, men fordrer samtidig (en mere el. mindre udviklet) bestemmelsesret over den. Ved Grundloven af 5. juni 1849 blev den da. statskirke omdannet til en folkekirke, herom hedder det i § 3: »Den evangelisk-lutherske Kirke er den danske Folkekirke og understøttes som saadan af Staten.« Og videre i § 80: »Folkekirkens Forfatning ordnes ved Lov.« Se *Danmarks Riges Grundlov* (208,3), s. 6 og s. 26.

I trykt udgave: Bind 24 side 241 linje 28

◀ **Ballotation** : 215,10.

I trykt udgave: Bind 24 side 241 linje 30

◀ **de gl. Orthodoxe** : Grundtvig og hans tilhængere, grundtvigianerne (212,14 og 224,31).

I trykt udgave: Bind 24 side 241 linje 31

◀ **Skylden (hvis den er saa stor som disse udskrige den)** : 241,36.

I trykt udgave: Bind 24 side 241 linje 31

◀ **de have jo levet i Statskirken** : 224m,1.

I trykt udgave: Bind 24 side 241 linje 32

◀ **skulle de**: skal.

I trykt udgave: Bind 24 side 241 linje 33

◀ **den Paastand, at de ere de eneste sande Xstne** : 224,31.

I trykt udgave: Bind 24 side 241 linje 34

◀ **Paa sidste Rigsdag siger Grundtvig: at han i 40 Aar ... træde ud af Statskirken** : siger til Grundtvigs tale på andendagen, den 6. feb. 1851, af Folketingets tredje behandling af lovforslaget om trosfrihed, herunder forslaget til »Lov om Ægteskabs Indgaaelse udenfor de anerkjendte Troessamfund eller imellem Medlemmer af forskjellige Troessamfund« (208,3), under overskriften »84de Møde. Torsdagen den 6te Februar. / (Fortsat.)« gengivet i *Rigsdagstidende. Forhandlingerne paa Folkethinget*, nr. 322, 1851, »Anden Session«, i *Rigsdagstidende. Forhandlingerne paa Folkethinget 2^{den} Session 1850*, bd. 3, nr. 317-445, Kbh. [1851], sp. 5119-5125; sp. 5120f.: »Altsaa det er ganske vist, at her er Folk, som føle Trang til en kirkelig Frihed, det vil sige, en borgerlig Frihed for Kirkens Tvang, og for at nævne noget ganske Bestemt, saa see de her for dem en dansk Borgerlig Frihed for Kirkens Tvang, og de see en af den gamle Statskirkes gamle Præster, og som man siger meget gammeldags Præst, som har stridt hart [hårdt] for alt det Indvendige i Statskirken, men som har i sine 40 Præsteaar baade følt og paastaaet en almindelig Ret til borgerlig Troesfrihed, det har han, og han har selv saa dybt følt Trangen dertil, at han ikke alene har indstændigen bedet den verdslige Øvrighed om Tilladelse til at træde ud af Statskirken, til at træde ud af den i hans Øine rædsomt forvirrede, halvt forstenede og halvt opløste Statskirke«. Denne del af talen er refereret i *Fædrelandet*, nr. 31, den 6. feb. 1851, s. 124, og i alt væsentligt gengivet i Grundtvigs »Folke-Thinget og Troes-Friheden i Danmark« i *Danskeren* (212,13), nr. 7, den 15. feb. 1851, bd. 4, s. 99-112; s. 104.

I trykt udgave: Bind 24 side 241 linje 36

◀ **a la Trop^s Examenslæsning** : hentyder til 3. scene i J.L. Heibergs (295,1) vaudeville *Recensenten og Dyret* (1826), hvor evighedsstudenten Trop, der som 60-årig stadig er ved at afslutte sit jurastudium, siger: »Jeg kan, hvad Øieblik det skal være, skaffe Attest paa, at jeg har været nær ved at tage latinsk juridisk Examen. Det er jo dog Noget«, *J.L. Heibergs Samlede Skrifter. Skuespil* bd. 1-7, Kbh. 1833-41, ktl. 1553-1559; bd. 3, 1834, s. 202. Stykket blev i perioden 1826-50 opført på Det kgl. Teater 100 gange og igen den 11. feb. 1851.

I trykt udgave: Bind 24 side 242 linje 1

◀ **han har meget mere ... traadt ind - og saa ud ... og saa** : 224m,1.

I trykt udgave: Bind 24 side 242 linje 1

◀ **Han siger ... de Tusinder der have lyttet til hans Stemme** : I forlængelse af det ovenfor citerede fra Grundtvigs tale i Folketinget (241,36) hedder det om hans tidligere anmodninger om at måtte udtræde af statskirken: »han har *forgjæves* bedet derom, og selv det haarde Forbud, selv det gamle danske Cancellies 'herved er Intet at gjøre' vilde ikke have hindret ham fra at gjøre det paa sin egen Fare, dersom han ikke havde følt sig bevæget ved Tanken om de ikke Faa, om de Tusinder, der havde lyttet til hans kirkelige Røst«, *Rigsdagstidende. Forhandlingerne paa Folkethinget 2^{den} Session 1850*, bd. 3, sp. 5021. Denne del af talen er kort refereret i *Fædrelandet*, nr. 31, den 6. feb. 1851, s. 124, hvor der er tale om »de Tusinder, som havde lyttet til hans Stemme«, og i alt væsentligt gengivet i *Danskeren* bd. 4, s. 104, hvor der er tale om »de Tusinder, som havde lyttet til hans kirkelige Røst«.

I trykt udgave: Bind 24 side 242 linje 3

◀ **poetice et eleganter** : lat., 'poetisk og smagfuldt'. Denne klicheprægede formulering findes ofte i gamle latinske kommenterede udgaver af de rom. digtere.

I trykt udgave: Bind 24 side 242 linje 5

◀ **à la Falstaff^s Bedrifter i Slaget** : a la den komiske figur Sir John Falstaff og hans bedrift i slaget mellem prins Henrik, den senere kong Henrik V, og oprøreren Henrik Percy, i William Shakespeares skuespil *Kong Henrik IV*, 1. del, 5. akt, 4. scene. Her fægter Falstaff på prinsens side med Percys allierede Archibald, greve af Douglas, men hvor han if. regibemærkningen »lader sig falde plat ned, som om han var død«. Douglas forlader stedet, og da Percy er faldet for prins Henriks kårde og Henrik selv er gået, rejser Falstaff sig op og siger til sig selv, at han blot spillede død for at redde sit liv. Falstaff påfører nu den døde Percy et sår i låret, tager liget på nakken, går hen til prins Henrik og påstår, at han dræbte Percy, som havde rejst sig, efter at prins Henrik havde forladt stedet. Jf. *William Shakspeare's Tragiske Værker*, overs. af P. Foersom og P.F. Wulff, bd. 1-9 [bd. 8-9 har titlen *Dramatiske Værker*], Kbh. 1807-25, ktl. 1889-1896; bd. 3, 1815, s. 171-176.

I trykt udgave: Bind 24 side 242 linje 6

◀ **et mageløst verdenshistorisk Blik** : 236,26 og 242,23. Sml. også *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* (1846), hvor det om Grundtvig siges, at han er »Seer, Barde, Skjald, Prophet, med et hartad [næsten] mageløst Blik paa Verdenshistorien, og med eet Øie for det Dybe«, *SKS* 7, 52,3-5, se kommentarerne dertil. – **mageløst**: et ord, Grundtvig bruger utallige gange, så det næsten er blevet et grundtvigsk emblem.

I trykt udgave: Bind 24 side 242 linje 8

◀ **Besyderlighed** : mærkværdighed med karakter af det usædvanlige og påfaldende.

I trykt udgave: Bind 24 side 242 linje 11

◀ **Grundtvig tager »de Tusinder« med sig ud af Statskirken** : I forlængelse af det ovenfor citerede fra Grundtvigs tale i Folketinget (242,3) hedder det om de tusinder, der ikke alene havde lyttet til hans kirkelige røst, men »som maatte følge ham, naar han var traadt ud«, *Rigsdagstidende. Forhandlingerne paa Folkethinget 2^{den} Session 1850*, bd. 3, sp. 5021. Denne del af talen er ikke refereret i *Fædrelandet*, men i alt væsentligt gengivet i *Danskeren* bd. 4, s. 104f.

I trykt udgave: Bind 24 side 242 linje 12

◀ **Poul Møller ... Grundtvig og Historien er Eet** : sigter til Poul Martin Møllers satire »Forsøg til et Himmelbrev i Grundtvigs nye, historiske Smag, fundet af Poul Møller« (1818), i *Efterladte Skrifter af Poul M. Møller* bd. 1-3 (bd. 1 udg. af Chr. Winther, bd. 2-3 udg. af F.C. Olsen), Kbh. 1839-43, ktl. 1574-1576; bd. 1, s. 195-200, se fx slutningen, hvor følgende lægges i munden på Grundtvig: »Til Slutning vil jeg raabe nok engang Vee! ja tre Gange Vee! over Hvalpene, der have sat sig op imod Krøniken og mig, og mig og Krøniken og Krøniken og mig. Amen.«

I trykt udgave: Bind 24 side 242 linje 19

◀ **κατεξοχην** : egl. κατ' εξοχην, gr. (kat' exochēn), i overordentlig grad, 'par excellence'.

I trykt udgave: Bind 24 side 242 linje 23

◀ **kaldes Seer** : se fx 22. levering af *Dansk Pantheon, et Portraitgallerie for Samtiden*, Kbh. 1844, hvor det om Grundtvig hedder, at han var fremstået »som et aldeles enestaaende og mageløst Exempel paa en Profet i 'Nytaarstiden'« og dette med »et Blik, der havde skuet dybt i Historiens og Aandens Verden« (upagineret). Se også journaloptegnelsen JJ:285, formentlig fra slutningen af 1844, i *SKS* 18, 230,10.

I trykt udgave: Bind 24 side 242 linje 23

◀ **siger han ... ventede, at Folket nok ville komme til den Klarhed selv** : I forlængelse af det ovenfor citerede fra Grundtvigs tale i Folketinget (242,12) hedder det, at »han har endda kun følt sig bevæget ved denne Tanke [om de tusinder, der havde lyttet til ham, og som måtte følge ham], fordi han nærrede det Haab, at hos det milde, billige [rimelige] og fredelige danske Folk maatte snart den milde og klare Oplysning om den borgerlige Troesfriheds Nødvendighed og Retmæssighed gjøre sig gjældende ogsaa i Lovgivningen (Bravo!), og mit Haab har heller ikke skuffet mig; thi denne Oplysning har gjort sig kjendelig, mærkeligt [mærkbart] gjældende i Danmarks Riges Grundlov, hvor det udtrykkeligt er erklæret, at Borgerlivet skal frigjøres fra alle kirkelige Hensyn, det er jo skeet«, *Rigsdagstidende. Forhandlingerne paa Folkethinget 2^{den} Session 1850*, bd. 3, sp. 5021. Denne del af talen er ikke refereret i *Fædrelandet*, men i alt væsentligt gengivet i *Danskeren* bd. 4, s. 105.

I trykt udgave: Bind 24 side 242 linje 25

◀ **Omslaget i 48** : 208,11.

I trykt udgave: Bind 24 side 242 linje 29

◀ **i nogle senere Aar før 48 ... en Folkeskole, »i Nord, i Soer, paa Skamlingbanken« ... opleve dette** : hentyder til, at Grundtvig i flere år havde argumenteret for oprettelse af en da. folkelig højskole til 'folkeoplysning' og 'folkedannelse' på 'modersmålet'; ikke mindst ønskede han en sådan højskole grundlagt i Sorø, jf. hans skrift *Bøn og Begreb om en Dansk Højskole i Soer*, Kbh. 1840. Skulle det lykkes at få alt dette sat i værk, så vil »baade Nordens Aand og Danmarks Hjerte« sejre, hedder det, s. 33. I mellemtiden blev der i 1844 grundlagt en højskole i Slesvig (nuværende Sønderjylland) ved Rødding ikke så langt fra Skamlingsbanken, hvor Grundtvig holdt en højstemt tale, jf. *Skov-Hornets Klang mellem Skamlings-Bankerne*, Kbh. 1844, ktl. U 45. Men i marts 1847 gav kongen, Christian VIII, tilladelse til at lade oprette en 'Real-Højskole' i Sorø, og i glæde herover udgav Grundtvig skriftet *Lykønskning til Danmark med Det Danske Dummerhoved og Den Danske Højskole*, Kbh. 1847; heri skriver han, s. 25f.: »Man har baade for Spøg og for Alvor kaldt mig *Propheten*, og jeg har allerede seet Saameget, baade Godt og Ondt, af hvad jeg talde tidlig om og maatte lade mig udlee for, øiensynlig dukke op, at det var dog alt for *unaturligt*, om jeg *tænkde*, at hvad der allertidligst og allerstadigst svævede for mig og allerdybest bevægede mig: det lille *Danske Folks* Opreisning og Oplysning (...) skulde være idel Tant og Umueligheders Umuelighed«. Og han skriver videre: »jeg holder paa min *Danske Spaadom* med begge Hænder, og anseer *Kongebrevet* paa en *Dansk Højskole i Sorø*, vistnok [sandt nok] ikke for Spaadommens Opfyldelse, men dog for et sikkert Tegn paa, at den nu (...) med det Første vil gaae i Opfyldelse.« Se også artiklen »Om Dansk Oplysning og den Danske Højskole i Sorø« i *Danskeren* (212,13), nr. 20, den 2. aug. 1848, bd. 1, s. 305-314; her skriver Grundtvig, s. 306, at hans enlige stemme længe havde været som 'en røst i ørkenen', men efterhånden viste det sig, »at min eenlige Stemme havde været 'en Røst i Ørken' paa en anden Maade, som et *foreløbigt* Udraab af hvad der skulde komme og hvad man maatte belave sig paa«. – **vardslede**: dvs. varslede.

I trykt udgave: Bind 24 side 242 linje 31

◀ **Seeren Grundtvig** : 242,23.

I trykt udgave: Bind 24 side 242m linje 3

◀ **Affaldet** : frafaldet.

I trykt udgave: Bind 24 side 243 linje 2

◀ **Blodvidnerne**: martyrerne.

I trykt udgave: Bind 24 side 243 linje 4

◀ **Tolerance men ... qua Indifferentisme** : 215,35.

I trykt udgave: Bind 24 side 243 linje 7

◀ **Religionsfrihed** : 208,3 og 210,17.

I trykt udgave: Bind 24 side 243 linje 8

◀ **de gl. Orthodoxe** : Grundtvig (212,13) og hans tilhængere, grundtvigianerne (212,14 og 224,31).

I trykt udgave: Bind 24 side 243 linje 9

◀ **Stats-Theorier (...) disse Hypoteser om Statens Oprindelse** : se fx I.H. Fichte *Die philosophischen Lehren von Recht, Staat und Sitte* (244,6).

I trykt udgave: Bind 24 side 243 linje 22

◀ **Franklin (i hans Leben und Schriften ... 2^{den} Deel) ... en Sekt: Dunkers ... ved lige det Modsatte** : henviser til nr. 11 »Ueber die Sekte der Dunkers« i *Benjamin Franklin's Leben und Schriften* (240,11) bd. 2, s. 187-189. Her beretter Franklin om en samtale, han har haft med Michael Weffare, der angives at være en af grundlæggerne af sekten 'Dunkers'. Da Weffare besværede sig over de mange løgnagtige beskyldninger, andre kirker rettede mod ham og hans tilhængere, foreslog Franklin, at det formentlig ville være godt, om de gjorde deres 'Glaubens-Artikel' offentlig kendt. I et langt svar, hvor Weffare fortæller, at det har været under overvejelse i forsamlingen, slutter han med at sige, s. 189: »Wir fürchten aber, daß wir, wenn unser Glaubensbekenntniß einmal gedruckt wäre, uns gleichsam gebunden und gefangen fühlen, und vielleicht den guten Willen zur fernern Verbesserung verlieren möchten, und mehr noch, daß es unsern Nachfolgern so ergehen könne, welche das, was ihre Vorfahren und Stifter gethan und beschlossen haben, leicht als etwas Heiliges und ewig Unabänderliches betrachten könnten.« Hertil bemærker Franklin, s. 189: »Diese Bescheidenheit in einer Sekte ist vielleicht ein ganz einziges Beispiel in der Geschichte der Menschheit, da

jede andere Sekte sich überzeugt hält, daß sie selbst im Besitz der Wahrheit sei, und daß Alle, die von ihrer Lehre abweichen, in sofern im Irrthum seien«. – **Dunkers:** el. Tunkers el. First Day German Baptists, et baptistisk trossamfund, opr. stiftet i 1708 i Schwarzenau i Tyskland; dog måtte tilhængerne snart udvandre, og i 1719 slog de første tyve familier sig ned i Pennsylvania, flere kom til, og efterhånden voksede tilslutningen til samfundet, der også bredte sig til andre af de nordamerikanske stater. En fraktion af de første udvandrere skilte sig ud og dannede et selvstændigt samfund i nærheden af Philadelphia. Der er visse lighedspunkter mellem Dunkers og Qvækere.

I trykt udgave: Bind 24 side 243 linje 27

◀ **expediti** : lat., flertal af expeditus, 'som ikke er forhindret'; ubundne, frie.

I trykt udgave: Bind 24 side 244 linje 2

◀ **Den yngre Fichte (i hans Ethik § 249 ... Bentham ...) bemærker ... paatvinge Andre sin Mening.**◀ : henviser til følgende passage i § 249 i I.H. Fichtes *System der Ethik* bd. 1, *Die philosophischen Lehren von Recht, Staat und Sitte in Deutschland, Frankreich und England, von der Mitte des achtzehnten Jahrhunderts bis zur Gegenwart*, Leipzig 1850, ktl. 510 (forkortet *Die philosophischen Lehren von Recht, Staat und Sitte*), 2. bog, »Die Lehre von Recht, Staat und Sitte in England und Frankreich«, s. 608, hvor Fichte skriver: »Bentham wägt die Vortheile und Nachtheile der Todesstrafe sorgfältig gegen einander ab; unter jenen findet er auch den Vortheil, dass das wirkliche Uebel bei ihr nicht so gross sei, als das augenfällige. (...) Zuletzt erklärt er sich jedoch für die grösseren Nachtheile der Todesstrafe, welche er indess nicht absolut aufgehoben, sondern nur auf den sparsamsten Gebrauch eingeschränkt wissen will, – also bei Mord, aber auch bei *Aufruhr* gegen die *Häupter des Aufstandes*. Dies scheint uns ein sehr richtiger praktischer Blick, während die kurzsichtige Weicherzigkeit unserer heutigen Staatsgesetzgeber den Missgriff begangen hat, gerade für die gemeingefährlichsten Verbrechen, für die *politischen*, die Todesstrafe unbedinget aufzuheben, weil diese nur aus einer falsch geleiteten Ueberzeugung hervorgegangen seien; – als wenn bloss der subjective Moment der Meinung und nicht der ungeheure Hochmuth, seine Meinung durch alle Mittel der Gewalt den Andern praktisch aufdringen zu wollen, das Strafbare bei den politischen Verbrechen wäre!« – **Den yngre Fichte:** Immanuel Hermann Fichte (1796-1879), ty. filosof, søn af J.G. Fichte, derfor oftest omtalt som 'den yngre Fichte'; fra 1836 ekstraordinær og fra 1840 ordinær prof. i filosofi i Bonn, 1842-63 prof. i Tübingen. SK ejede adskillige af hans værker og udgivelser (jf. ktl. 501-511 og 877-911). – **Bentham:** Jeremy Bentham (1748-1832), eng. jurist og filosof; hans erklærede sigte var at få indført radikale reformer i forfatningen og i straffelovene i Storbritannien og i udlandet; moralfilosofisk hyldede han det, der har fået betegnelsen det utilitaristiske princip: 'størst mulig lykke til det størst mulige antal'.

I trykt udgave: Bind 24 side 244 linje 6

◀ **Reduplication** : egl. 'gen-fordoble'; 'reduplikation', der således betyder fordobelse, gentagelse, benyttes ofte af SK om refleksionsforhold, hvor noget abstrakt gentages (virkeliggøres) i konkret praksis el. eksistens.

I trykt udgave: Bind 24 side 244 linje 16

◀ **Snerperie** : snæversynethed, overdreven strenghed.

I trykt udgave: Bind 24 side 244 linje 20

◀ **pynte (...)** **ud** : ifører iøjnefaldende klæder, udmajer.

I trykt udgave: Bind 24 side 245 linje 1

◀ **Skabilkenhoved** : hoved af pap, træ, gips osv., brugt ved udstilling af pynt, der er på mode.

I trykt udgave: Bind 24 side 245 linje 1

◀ **dægge for** : kæle for.

I trykt udgave: Bind 24 side 245 linje 2

◀ **Franklin (Leben und Schr. ... 4^d Bind p. 4 Der Rummeltopf N° 1.) ... zu der meinigen zu machen** : citat fra nr. 1 »The Busy-body, oder der Rummeltopf«, nr. I »Aus dem Amerikanischen wöchentlichen Merkur vom 28. Januar 1728«, i *Benjamin Franklin's Leben und Schriften* (240,11) bd. 4, s. 3-8; s. 4. SK udelader komma efter parentesens, efter 'Sache ist' og efter 'gut'; han skriver 'auch die Sache' i stedet for 'die Sache auch' og 'die »keines Menschen Sache«' i stedet for 'diese »keines Menschen Sache«'. – **Rummeltopf:** forklares således i en note, s. 3: »Windtopf, Rührum, ein straff mit Leder überzogener Topf, womit die Kinder zu lärmern pflegen.«

I trykt udgave: Bind 24 side 245 linje 21

◀ **for Øieblikket alle fuske i at være Reformatorer** : 208,3 og 225,26.

I trykt udgave: Bind 24 side 245 linje 29

◀ **Aproximeren** : det at approksimere, det at tilnærme sig.

I trykt udgave: Bind 24 side 246 linje 4

◀ **Det Skridt nu mod Rudelbach** : sigter til SKs artikel »Foranlediget ved en Yttring af Dr. Rudelbach mig betræffende [angående]« i *Fædrelandet*, nr. 26, den 31. jan. 1851, s. 101f., foranlediget af A.G. Rudelbachs (214,5) henvisning til SK i note 121, s. 70, i *Om det borgerlige Ægteskab* (214,8 og 291m,2). Se også Rudelbachs artikel »Afnødt Erklæring om et personligt Punkt og tillige om Betydningen af 'Kirkens frie Institutioner'« nr. I og nr. II i *Fædrelandet*, hhv. nr. 37, den 13. feb. 1851, s. 145, og nr. 38, den 14. feb. 1851, s. 149f., der er et svar på SKs artikel. I nr. I afviser Rudelbach SKs kritik og påstår, at den beror på en misforståelse, og forsvarer sin opfattelse af og kamp for samvittigheds-, religions- og kirkefrihed; og i nr. II redegør han for de tre væsentligste 'divergenspunkter' mellem sig selv og SK: 1. kirkens organisation, herunder den kristne menighed, 2. brugen af midlerne til at indføre 'kirkens frie institutioner', og 3. forståelsen af historien; om det sidste punkt hedder det: »Thi naar han [SK] i eet af sine sidste Skrifter ('Indøvelse i Christendom') udtrykker sig saaledes, som om *Historien* ligesom skulde skjule og tilhulle Christi Fornedrelse og Korsets Forargelse, saa maae vi tvertimod paastaae, at *Historien* afspeiler baade det Ene og det Andet, baade er en vitterlig, fremadgaaende Forudforkyndelse gennem alle Aarhundreder om Jesu Christi Herlighed, som den engang skal udskinne fra Himlens ene Ende til den anden, og at i *Kirkens Skikkelse* selv alle Dage er indeholdt en levende Prædiken for alle Troende om Herrens Fornedrelsesstand, ligesom Han jo selv, endog i sin Herlighed, ikke vil dølgge den, men gaae frem for de Udvalgte og tjene dem, naar Han skal drikke Vinen ny med dem i sin Faders Rige (Luc. 12, 37. Math. 26, 29)«, s. 149. Og Rudelbach tilføjer: »Et andet Haab besjæler os: det er det: at Herren vil udrette sin Gjerning, som Han saa klart har ladet forkynde i vore Dage, sin Gjerning med det, der tjener til Kirkens Fred, og at det paa alle dem, der see paa Ham, vil opfyldes, hvad Psalmisten synger: at 'hvor Brødre boe endrægtelig [i enighed] sammen, der forjætter Herren Velsignelse og Liv nu og i Evighed' (Ps. 133, 3)«, s. 149f. – **hans Partie**: hentyder formentlig til grundtvigianerne (224,31).

I trykt udgave: Bind 24 side 246 linje 6

◀ **stikke i** : sidde fast i.

I trykt udgave: Bind 24 side 246 linje 7

◀ **Grundtvig** : 212,13. Her sigtes til, at Grundtvig støttede N.M. Spandets lovforslag om trosfrihed (210,17), der var udtryk for en borgerlig frihed (215,35).

I trykt udgave: Bind 24 side 246 linje 10

◀ **Coalition med Bondevennerne** : 237,9.

I trykt udgave: Bind 24 side 246 linje 13

◀ **Columbus ... blive begravet med de Lænker ... i levende Live blev lagt** : hentyder til den uretfærdighed, der overgik den ital.-sp. søfarer og opdagelsesrejsende Christoffer Columbus (1451-1506), da det lykkedes hans mange fjender ved falske beskyldninger at få ham afsat som guvernør for kolonien på Hispaniola (nuværende Haiti). Han blev lagt i lænker og ført til Spanien, hvor dog kong Ferdinand og dronning Isabella straks lod ham befri for lænkerne og gav ham penge, så han kunne færdes ved hoffet. Skønt kongen tilstod den uretfærdighed, der var begået, og gav Columbus store løfter, blev der dog intet gjort for at rette op på det, der var sket. Således fortælles det i kap. 2, § 13 »Columbus i Lænker. / (1500)«, i *Karl Friedrich Beckers Verdenshistorie* (226,11) bd. 6, 1824, s. 35-37, hvor det sluttelig hedder: »Fuld af Fortrydelse forlod den saa skiændigen tilsidesatte Columbus Hoffet, førte sine Kiæder med sig overalt, og befalede, at de skulde lægges hos ham i Graven.« I § 15 »Columbus's Død. (Den 20de Mai 1506.)«, s. 41, fortælles det, at Columbus' bror »bragte hans Liig til *St. Domingo*, bisatte det i Domkirken der, og forglemte ikke Lænkerne.«

I trykt udgave: Bind 24 side 246 linje 25

◀ **Franklin opholdt sig som Agent for Pensylvanien ... taus til alt Dette** : resumé af »Franklin's Leben. / Zweite Abtheilung, geschrieben von seinem Enkel, W. Temple Franklin« i *Benjamin Franklin's Leben und Schriften* (240,11) bd. 1, s. 161-182. Franklin blev valgt som agent »am Großbritannischen Hofe« for Pennsylvania i 1764, jf. s. 161, og senere desuden som agent for provinserne New Jersey, Georgia og Massachusetts, jf. s. 166. De omtalte breve blev i 1773 forfattet af Bostons guvernør Hutchinson og viceguvernør Oliver og sendt til en række ansete mænd i England, jf. s. 173. Den offentlige anklage mod Franklin fandt sted i London i 1774, jf. s. 174f. Om Franklins reaktion under anklagetalen fortælles det, s.

178: »Während diese Rede stand *Franklin* an der Seite des Saales, und hörte, bis an's Ende, mit der größten Ruhe zu, ohne ein Glied zu rühren, oder eine Miene zu verziehen«; og om hans holdning til sagen hedder det, s. 182: »*Franklin* selvst hielt es vermuthlich unter seiner Würde, gegen so gehässige Beschuldigungen und so kleinliche, niedrige Beschimpfungen auch nur ein Wort zu seiner Vertheidigung zu verlieren. Er schwieg.«

I trykt udgave: Bind 24 side 246 linje 27

◀ **siger hans Biograph (i en Note ... p. 179): at denne Behandling ... aldrig har gjort Brug af** : fri gengivelse af noten, s. 179f.: »Daß *Franklin* durch diese Verhandlung und deren Folgen tiefer ergriffen war, als er damals zeigte, geht auch aus dem Umstande hervor, daß er später, bei der feierlichen Unterzeichnung des Tractats zwischen Amerika und Frankreich, denselben Anzug von baumwollen Sammet anlegte, den er an diesem Tage trug, und von dem er außerdem nie wieder Gebrauch gemacht hat.« - **hans Biograph:** sønnesønnen William Temple Franklin.

I trykt udgave: Bind 24 side 247 linje 4

◀ **Franklin** : 240,11.

I trykt udgave: Bind 24 side 247 linje 12

◀ **En Artikel af Fr. (der arme Richard oder ... 4^d B. p. 95) ... gode Ting af praktisk Forstand** : henviser til nr. 7 »Der arme Richard, oder der Weg zum Wohlstand« i *Benjamin Franklin's Leben und Schriften* (240,11) bd. 4, s. 95-114. En note, s. 95f., oplyser: »Ursprünglich eine Vorrede zu einem Almanach, den Franklin in Philadelphia herausgab (...). Er erschien zuerst im Jahre 1757.«

I trykt udgave: Bind 24 side 247 linje 13

◀ **»Saaledes sluttede den gamle ... som om det havde været en almindelig Prædiken.«** : let forkortet gengivelse af Franklins bemærkning, bd. 4, s. 113, efter at han har gengivet den gamle fader Abrahams tale med gode råd, s. 97-113: »So schloß der Alte seine Rede. Die Leute hörten ihm zu und lobten die guten Lehren, thaten aber augenblicks das Gegentheil, gerade, als ob es eine gewöhnliche Predigt gewesen wäre; - denn die Versteigerung begann und sie kauften unmäßig viel.«

I trykt udgave: Bind 24 side 247 linje 15

◀ **Fichte Ethik 1ste Deel p. 780. I Anledning af ... ein seltsamer Selbstwiderspruch!** : henviser til følgende passage i § 314 i I.H. Fichtes *Die philosophischen Lehren von Recht, Staat und Sitte* (244,6), 2. bog, »Die Lehre von Recht, Staat und Sitte in England und Frankreich«, s. 779f. Efter en omtale af, at man til det første princip for den fr. revolution »*Freiheit und Gleichheit*« efterhånden føjede et tredje »*allgemeine Wohlsein*«, fortsætter Fichte, s. 780: »Später trat an die Stelle des dritten Begriffes die 'Bruderliebe'; dasselbe, was die deutschen Communisten als 'absoluten Humanismus' zu ihrer Fahne erheben. Und gleichwie vorher dem 'allgemeinen Wohlsein' Alles aufgeopfert werden sollte, so ist es jetzt jener abstracte Begriff der 'Bruderliebe' oder des 'Humanismus', vor welchem das Eigenthum, die Ehe, die Familie, selbst der Unterschied des Talentes und der Befähigung verschwinden sollen! Die Bruderliebe wird plötzlich als gleichmachende, revolutionäre Gewalt proclamirt: ein seltsamer Selbstwiderspruch!«

I trykt udgave: Bind 24 side 247 linje 20

◀ **viser han, at Ret ... gjør lige, Kjerlighed ikke** : henviser til følgende passage i § 314 i I.H. Fichtes *Die philosophischen Lehren von Recht, Staat und Sitte*, 2. bog, »Die Lehre von Recht, Staat und Sitte in England und Frankreich«, s. 780, hvor Fichte i forlængelse af citatet ovenfor skriver: »Aber die *Liebe* ist niemals das Gleichmachende - nur das *Recht* ist es: - sie ist das Unterscheidende, Bevorzugende. Sie wendet sich *ergänzend* dem Bedürfnisse des Andern, oder seinem Werthe zu. Sei es thätig oder bloss empfindend, sie kann sich gar nicht auf allgemeine Weise, sondern nur in ganz bestimmten Verhältnissen, der Ehe, der Familie, der Freundschaft, der Wohlthätigkeit, der humanen Fürsorge gegen Einzelne u. dgl. verwirklichen: so ist sie ihrem Wesen nach immer begränzt, d. h. *positiv* leistend, *negativ* ausschliessend. (...) Jene abstracte, Alles nivellirende, zudem noch atheistische 'Bruderliebe' dagegen ist ein völlig nichtiger Gedanke. Wenn Jeder unterschiedslos mein Bruder sein soll, ist es mir Keiner! Sie ist ein Phantom geworden, nachdem sie alle specifischen Formen, in denen sie sich verwirklichen könnte, völlig verleugnet har. Vielmehr ist es ganz ein *Anderes*, was sich unter ihrer Larve verbirgt, was sogar in ihrem Namen Alles sich unterjochen möchte!«

I trykt udgave: Bind 24 side 247 linje 27

◀ **Kjerlighed ikke søger sit Eget** : henviser til 1 Kor 13,5, hvor Paulus om kærligheden skriver, at den »søger ikke sit Eget« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 247 linje 30

◀ **hvad Næstens er** : hentyder til 1 Kor 10,24, hvor Paulus skriver til korintherne: »Ingen see paa sit Eget, men Enhver paa Næstens« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 247 linje 30

◀ **ikke begjærer hvad Næstens er** : hentyder til de to sidste af de ti bud, 2 Mos 20,17: »(IX.) Du skal ikke begjære din Næstes Huus; (X.) Du skal ikke begjære din Næstes Hustru, eller hans Svend, eller hans Pige, eller hans Oxe, eller hans Asen [æsel], eller noget, som hør din Næste til« (GT-1740).

I trykt udgave: Bind 24 side 247 linje 31

◀ **usalige** : i høj grad ulykkelige, sølle, skadelige.

I trykt udgave: Bind 24 side 248 linje 7

◀ **Satan selv i Skikkelse af en Lysets Engel** : hentyder til 2 Kor 11,14, hvor Paulus skriver: »Satanas selv paatager sig Skikkelse af en Lysets Engel« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 248 linje 16

◀ **den udlærte ... Grusomhed ... den Dømte skulde brændes** : se fx § 150 »Albigenser-Kreuzzug und Inquisition« i H.E.F. Guerike *Handbuch der Kirchengeschichte*, 3. udg., bd. 1-2 [med fortløbende paginering], Halle 1838 [1833], ktl. 158-159; bd. 1, s. 591-595, hvor der berettes om den i 1232 af pave Gregor IX oprettede inkvisitionstribunal, der fik fuldmagt til at forfølge alle kættere, uden rettergang tage dem til fange, udsætte dem for tortur for at fremtvinge tilståelse og derpå idømme dem streng bød, undertiden livslangt fangenskab, »die für unverbesserlich Erklärten aber der weltlichen Macht (denn 'ecclesia non sinit sanguinem' [lat., 'kirken tørster ikke efter blod']) zur Vollziehung des Todesurtheils auf dem Scheiterhaufen zu übergeben befugt seyn sollten«, s. 594. – **udlærte**: (gennem erfaring og øvelse) snilde, (durk)drevne. – **Livsstraf**: dvs. dødsstraf.

I trykt udgave: Bind 24 side 248 linje 20

◀ **Francke** : August Hermann Francke (1663-1727), ty. luthersk teolog og præst; tog i 1685 magistergraden på en afhandling om hebr. grammatik, oprettede året efter Collegium Philobiblicum, et filologisk-eksegetisk arbejdsfællesskab, der under inspiration fra pietisten Ph. J. Spener åbnede sig for en opbyggelig fortolkning af Bibelen; fra 1690 diakon i Erfurt, men blev forvist pga. sin pietistiske overbevisning, ved Speners mellemkomst fra 1691 præst i Glaucha og tillige prof. i hebr. og orientalske sprog, fra 1698 i teologi ved det nye universitet i Halle, hvor han arbejdede for en bibelrelateret og praksisorienteret teologuddannelse, hvilket han også gjorde gennem sine mange bibelteologiske, hermeneutiske og religionspædagogiske værker; fra 1715 fungerede han også som præst i Halle. Han oprettede de Franckeske Stiftelser og grundlagde i 1695 en fattigskole og et vajsenhus i Halle, som blev begyndelsen på et omfattende skolebyggeri og virksomheder med bl.a. et vajsenhusapotek, -bogtrykkeri og -forlag samt et bibelselskab, en virksomhed, der efterhånden bredte sig til store dele af Europa, herunder Skandinavien, med spredning af bibeloversættelser og pietistisk litteratur.

I trykt udgave: Bind 24 side 248 linje 30

◀ **Man beskyldte ham ... Han svarer: Ich verlange ... neue Herzen« ... cfr Guericke Franckes Leben p. 52. note** : henviser til noten i første afsnit »Francke vor seiner Anstellung in Halle«, kap. 2 »Bis zum Jahre 1692«, i H.E.F. Guerike *August Hermann Francke. Eine Denkschrift zur Säcularfeier seines Todes*, Halle 1827 (forkortet *August Hermann Francke*), s. 52, hvor Guerike bringer et længere citat fra § 41 i Franckes »Abgenöthigte Fürstellung«, dvs. *Abgenöthigte Fürstellung der ungegründeten und unerweißlichen Beschuldigungen und Unwarheiten welche in dem jüngst zu Leipzig publicirten Pfingst-Patent enthalten sind* (1691); i slutningen af citatet heddet det: »So groß ist die Blindheit des größten Haufens mitten in der Christenheit, daß wahre Buße thun und sich zu Gott ernstlich bekehren nun so viel heißen muß, als eine neue Religion anfangen, einen neuen Glauben annehmen, sich zu einer neuen Secte begeben. Ich verlange keine neue Religion, sondern neue Herzen.« – **Guericke**: Heinrich Ernst Ferdinand Gueri(c)ke (1803-78), ty. gammelluthersk teolog; fra 1829 prof. i Halle; SK havde hans *Handbuch der Kirchengeschichte* (248,20).

I trykt udgave: Bind 24 side 248 linje 31

◀ **»Regnskabet«** : Da SK i 1849 overvejede at udgive »Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed«; »Tre 'Noter' betræffende min Forfatter-Virksomhed«; »Een Note betræffende min Forfatter-Virksomhed« med tilhørende følgeblad »Den bevæbnede Neutralitet eller Min Position som christelig Forfatter i Christenheden«; og »Det Hele med eet Ord«, i én bog under titlen *Om Forfatter-Virksomheden el. Om min Forfatter-Virksomhed skrevet i 1848*, ændrede han titlen på »Een Note betræffende min Forfatter-Virksomhed« til »Regnskabet«. Senere kom »Regnskabet« til at udgøre hoveddelen af *Om min Forfatter-Virksomhed*, Kbh. 1851, s. 3-14 (SV2 13, 525-535); her er »Regnskabet« dateret »Kbhavn i Marts 1849«, s. 5 (SV2 13, 527).

I trykt udgave: Bind 24 side 249 linje 1

◀ **forskyld** : gøre (mig) skyld i.

I trykt udgave: Bind 24 side 249 linje 4

◀ **snakke af Skole** : fortælle, hvad man burde tie med (om forhold, man er indviet i).

I trykt udgave: Bind 24 side 249 linje 4

◀ **den Passus i »Regnskabet« ... For Gud kalder jeg det min Opdragelse o: s: v:** : hentyder til slutningen af de to særskilte sider i forlængelse af »Regnskabet« i *Om min Forfatter-Virksomhed*, s. 14: »'For Gud', religieust, kalder jeg, naar jeg taler med mig selv, hele Forfatter-Virksomheden min egen Opdragelse og Udvikling, kun ikke i den Mening som var jeg da nu fuldkommen eller fuldkommen færdig i Henseende til at behøve Opdragelse og Udvikling« (SV2 13, 535). – **sidste Redaction:** se et ark, 2 blade, med påtegningen »En sidste Redaktion af 'Regnskabet'. Concept«, formentlig fra slutningen af 1850 el. 1851 (*Pap. X 5 B 265-269*, s. 431-433, især nr. 268, s. 433, der er en anmærkning til den pågældende passus). *Om min Forfatter-Virksomhed* blev averteret som udkommet i *Adresseavisen*, nr. 184, den 7. aug. 1851.

I trykt udgave: Bind 24 side 249 linje 5

◀ **vilde** accentueret: ville have.

I trykt udgave: Bind 24 side 249 linje 11

◀ **det staaer i Regnskabet ... fremdeles vil behøve Opdragelse** : 249,5.

I trykt udgave: Bind 24 side 249 linje 13

◀ **Xstus fødes i en Krybbe** : hentyder til Luk 2,7.

I trykt udgave: Bind 24 side 249 linje 20

◀ **lyser Stjernen ... Konger komme at tilbede** : sigter til begyndelsen af beretningen i Matt 2,1-12 om de vise mænd fra Østerland, hvor det fortælles i v. 1-2: »Men der [da] Jesus var fød i Bethlehem i Judæa, udi Kong Herodis Dage, see, da kom Vise af Østerland til Jerusalem og sagde: Hvor er den Jødernes Konge, som er fød? thi vi have seet hans Stjerne i Øster, og ere come at tilbede ham« (NT-1819). I den kirkelige tradition omtales de vise som 'de hellige tre konger'.

I trykt udgave: Bind 24 side 249 linje 20

◀ **besynderligt** : mærkværdigt, påfaldende.

I trykt udgave: Bind 24 side 249 linje 22

◀ **de bringe disse kostelige Gaver, selv tilbede de Barnet** : sigter til Matt 2,11, hvor det fortælles om de vise mænd, som havde fulgt stjernen, indtil den stod stille over det sted, hvor Jesusbarnet var: »De gik ind i Huset, og fandt Barnet med dets Moder Maria, og faldt ned, og tilbade det, og oplode [åbnede for] deres Liggendefæ [skatte], og offrede det Gaver, Guld og Røgelse og Myrrha« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 249 linje 22

◀ **Xstus har ikke Det ... hælde sit Hoved** : sigter til Matt 8,20, hvor Jesus siger: »Ræve have Huler, og Himmelens Fugle Reder; men Menneskens Søn haver ikke det, hvortil han kan hælde sit Hoved« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 249 linje 25

◀ **en Kvinde salver hans Fødder ... udødelig i Historien** : sigter dels til beretningen i Luk 7,36-50 om synderinden, der kom ind i farisæeren Simons hus, mens Jesus sad til bords dér, gik hen til ham, stillede sig grædende bag hans fødder, vædede dem med sine tårer, tørrede dem med sit hår og salvede dem med den salve, hun havde medbragt i en alabastkrukke. Dels til slutningen på parallelberetningen i Matt 26,6-13, hvor det fortælles, at Jesus tog kvinden i forsvar, da disciplene udtrykte vrede over, at hun havde ødslet med den kostbare salve ved at hælde den ud over hans hoved i stedet for at give pengene til de fattige, og sagde til dem: »Sandelig siger jeg Eder: hvorsomhelst dette Evangelium bliver prædikeret i den ganske Verden, skal og [også] det, hun haver gjort, omtales til hendes Ihukommelse« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 249 linje 26

◀ **Disciplene sendes ud ... det Mindste (...)** »hvo som giver ... ikke miste sin Løn«. (Mth: X, 42.) : henviser til Jesu tale til de tolv disciple, da han udsendte dem, i Matt 10,5-42, hvor han bl.a. siger: »I skulle
38 af 93 sider

[skal] ikke have Guld, ei Sølv, ei Kobber i Eders Belter; ei Taske til at reise med, ei heller to Kiortler, ei heller Skoe, ei heller Stav; thi en Arbejder er sin Føde værd«, v. 9-10 (NT-1819). Og han slutter talen således: »Og hvo [den] som giver en af disse Ringe ikkun [blot] et Bæger koldt Vand at drikke, fordi han er en Discipel, sandelig siger jeg Eder, han skal ingenlunde miste sin Løn«, v. 42 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 249 linje 33

◀ **En Apostel formaaer ... selv at gjøre Mirakel** : sigter her til Paulus (se følgende kommentar). I ApG 14,3 fortælles det, at mens Paulus og Barnabas opholdt sig i Ikonien lod Herren »Tegn og Under skee formedelst [ved] deres Hænder« (NT-1819). I ApG 15,12 beretter Paulus og Barnabas under apostelmødet i Jerusalem om, »hvor store Tegn og Under-Giærninger Gud havde gjort ved dem iblandt Hedningerne« (NT-1819). I ApG 19,11-12 hedder det: »Og Gud gjorde ikke ringe Under-Giærninger ved Pauli Hænder: saa at man endog bragte Svededuge og Haandklæder fra hans Legeme til de Syge, og at Sygdommene vege fra dem, og de onde Aander fore ud af dem« (NT-1819). Og i beretningen i ApG 20,7-12 om Paulus' tale i Troas fortælles det, at han talte så længe, lige til midnat, at en ung mand, der sad i vinduet, faldt i søvn, styrtede ned fra anden sal og var død, da man løftede ham op, men Paulus gik ned, kastede sig over ham og opvakte ham. Se endvidere Rom 15,19, og 2 Kor 12,12, hvor Paulus skriver: »En Apostels Tegn bleve jo giorte iblandt Eder med al Taalmodighed, ved Tegn og Under og kraftige Giærninger« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 250 linje 4

◀ **bindes han i een ... tilfældig Lidelse ... afmægtigste Msk.** : hentyder til 2 Kor 12,7-9, hvor Paulus skriver: »Og at jeg ikke skal hovmode mig af de høie Aabenbareelser, er mig given en Torn i Kiødet, en Satans Engel, at han skal slaee mig paa Munden, paa det [for at] jeg ikke skal hovmode mig. Om denne bad jeg Herren tre Gange, at han maatte lade af [vige] fra mig; men han sagde til mig: min Naade er dig nok, thi min Kraft fuldkommes i Skrøbelighed« (NT-1819). Se også Ef 3,8, hvor Paulus omtaler sig selv som »den Allerringeste af alle Hellige« (NT-1819); se endvidere 1 Kor 15,9, hvor han siger om sig selv, at han er »den Ringeste af Apostlerne« (NT-1819). – **tilfældig Lidelse**: hentyder til, at bibelfortolkere til alle tider har beskæftiget sig med, hvad Paulus hentyder til med udtrykket »en Torn i Kiødet«, om han evt. har lidt af en kronisk el. måske en psykisk sygdom, jf. fx G.B. Winer *Biblisches Realwörterbuch zum Handgebrauch für Studirende, Kandidaten, Gymnasiallehrer und Prediger*, 2. udg., bd. 1-2, Leipzig 1833-38 [1820], ktl. 70-71; bd. 2, s. 262, hvor det konkluderes, at det er muligt, at Paulus har båret på en særlig lidelse, der har virket hæmmende på hans åndskraft.

I trykt udgave: Bind 24 side 250 linje 5

◀ **tages forfængeligt** : misbruges på en letfærdig måde, vanhelliges.

I trykt udgave: Bind 24 side 250 linje 13

◀ **Kjøbstad** : egl. en by i provinsen, i modsætning til en hoved- og residensstad, provinsby; her nedsættende om København og Danmark.

I trykt udgave: Bind 24 side 250 linje 16

◀ **det fattige og uheldige Navn »Søren** : sml. fx journaloptegnelsen NB14:85, fra dec. 1849, i SKS 22, 394, med kommentarer.

I trykt udgave: Bind 24 side 250 linje 17

◀ **formeneligt** : dvs. formentligt.

I trykt udgave: Bind 24 side 250 linje 18

◀ **være troligt** : stå til troende.

I trykt udgave: Bind 24 side 250 linje 19

◀ dette **er saa**: forholder sig således.

I trykt udgave: Bind 24 side 250 linje 22

◀ **ridicul** : latterlig.

I trykt udgave: Bind 24 side 250 linje 32

◀ **skal nu til at reformere Kirken** : 208,3.

I trykt udgave: Bind 24 side 250 linje 34

◀ **Slægten** : menneskeheden.

I trykt udgave: Bind 24 side 251 linje 6

◀ **Coterie** : klub, sluttet selskab (ofte fjendtligt vendt mod udenforstående), klike.

I trykt udgave: Bind 24 side 251 linje 10

◀ **Hjertelighed og Kjerlighed** : hentyder til udtryk, der hyppigt anvendes af Grundtvig (212,13) og grundtvigianerne (237,9), herunder af SKs ældre bror P.C. Kierkegaard, se journaloptegnelsen NB22:36, i SKS 24, 123,10f., og kommentaren hertil.

I trykt udgave: Bind 24 side 251 linje 12

◀ **Aftensang** : betegnelse for gudstjenesten kl. 14, fra 1851 i Vor Frue Kirke i København ændret til aftengudstjeneste kl. 18, se NB22:145 med kommentarer.

I trykt udgave: Bind 24 side 251 linje 27

◀ **vor Frue Kirke** : Vor Frue Kirke i København (se kort 2, B1).

I trykt udgave: Bind 24 side 251 linje 27

◀ **R af D** : Ridder af Dannebrog.

I trykt udgave: Bind 24 side 251 linje 28

◀ **D M.** : Dannebrogsmænd.

I trykt udgave: Bind 24 side 251 linje 28

◀ **vistnok** : helt sikkert.

I trykt udgave: Bind 24 side 251 linje 29

◀ **Instrukteur Nielsen** : skuespiller ved Det kgl. Teater Nicolai Peter Nielsen (1795-1860), tillagt titel af instruktør i 1829.

I trykt udgave: Bind 24 side 252 linje 5

◀ **afdøde Dr. Ryge** : skuespiller Johan Christian Ryge (1780-1842), tog i 1805 medicinsk-kirurgisk embedseksamen ved universitetet i Kiel og erhvervede året efter doktorgraden; debuterede som skuespiller på Det kgl. Teater i 1813, fra 1832 tillige instruktør.

I trykt udgave: Bind 24 side 252 linje 5

◀ **Gudelig** : vedrørende forholdet til Gud, religiøs.

I trykt udgave: Bind 24 side 252 linje 25

◀ **Underfundighed** : listighed, snedighed.

I trykt udgave: Bind 24 side 252 linje 25

◀ **være fremmeligere** : have gjort mere fremgang, befinde sig på et mere fremskredent standpunkt, være mere udviklet.

I trykt udgave: Bind 24 side 252 linje 29

◀ **traadte i Charakter** : 225,21.

I trykt udgave: Bind 24 side 252 linje 30

◀ **Paastand paa** : påstand om, krav på.

I trykt udgave: Bind 24 side 253 linje 1

◀ **i Gnav ... naar Naren gaaer tager han een med sig** : sigter til det populære spil gnav el. vekselspil, hvor brikernes (el. kortenes) værdi bestemmes af forskellige figurer og tal: gøgen, dragonen, katten, hesten, huset, tallene (12-1), ringen (el. 0), potten, uglen (laveste værdi) og narren (fungerer som joker). Fra en pose med to sæt af samtlige 21 brikker trækker spillerne efter tur en brik, som efter bestemte regler kan

byttes med sidemandens; det gælder om ikke at ende med at have den laveste brik. Hvis en spiller har brikken med 'narren', kan han 'stå ferm', dvs. stå fast og nægte at bytte, hvis han får tilbudt den anden 'nar' i bytte. Brikken 'nar' har nemlig den ret, at såfremt de begge to er i spil, får hver af de to spillere, der har en 'nar', en streg lagt til de tre streger, hver spiller fik ved spilllets begyndelse. Findes derimod kun den ene 'nar' i spil, mister ikke blot ejeren af den en streg, men det gør også den spiller, der sidder med den dårligste brik. Når der kun er to spillere tilbage, kan den, der har 'narren' altså 'stå ferm' på den, hvis han stadig har to streger og hans modspiller kun én streg, for 'narren' tager altid én med sig, med mindre modspilleren har 'gøgen'. Se S.A. Jørgensen *Nyeste dansk Spillebog*, 2. udg., Kbh. 1802, s. 360-364.

I trykt udgave: Bind 24 side 253 linje 5

◀ **De Gammel-Orthodoxe** : Grundtvig (212,13) og hans tilhængere, grundtvigianerne (212,14 og 224,31).

I trykt udgave: Bind 24 side 253 linje 18

◀ **48** : 208,11.

I trykt udgave: Bind 24 side 253 linje 20

◀ **ved Hjælp af Folket ... mod det Bestaaende** : hentyder formentlig til, at især Grundtvig igen og igen taler om og henviser til 'folket', 'det danske folk', dets stilling, dets rettigheder, dets mening osv., se fx »Folket, Folke-Kirken og Folke-Troen i Danmark«, nr. I, i *Danskeren* (212,13), nr. 1, den 4. jan. 1851, bd. 4, s. 1-16, hvor han bl.a. skriver, s. 2: »at Kirken er til *for Folkets Skyld* og ikke Folket for Kirkens, og at hvad der ovenikøbet kalder sig selv *Folke-Kirke* kan aldrig uden klar *Selv-Modsigelse* paastaae den allermindste *borgerlige Ret* enten *over Folket* eller *ligeoverfor det*«, og nr. II, i *Danskeren*, nr. 3, den 18. jan. 1851, bd. 4, s. 35-48, hvor han bl.a. andet skriver, s. 38: »Betragter vi nu Folke-Troen i Danmark, som den er, slet omvendt af Munkene i Middelalderen, og siden, foragtet af de Boglærde og Skriftkloge, først længe saagodtsom overladt til sig selv og Ammestuerne, og sidst hjerteløst bespottet og bestridt, da seer vi naturligviis et halvdødt *Virvar* af de æventyrligste og tit urimeligste Indbildninger, dels af hedensk, dels af papistisk og dels af saakaldt videnskabelig Byrd, saa en *Folke-Kirke*, der skal kunne optage og oplive det Hele, maatte bestaae af meget ulige og stridige Dele, medens paa den anden Side Navnet 'Folke-Kirke' er den tommeste af alle Titler, naar Kirken ikke i det Hele tiltaler og tilfredsstiller *Folke-Hjertet*.« Se også Grundtvigs tale på andendagen af Folketingets tredje behandling af lovforslaget om trosfrihed, herunder forslaget til »Lov om Ægteskabs Indgaaelse udenfor de anerkjendte Troessamfund eller imellem Medlemmer af forskjellige Troessamfund« (242,25).

I trykt udgave: Bind 24 side 253 linje 22

◀ **Francke** : 248,30.

I trykt udgave: Bind 24 side 253 linje 26

◀ **Bemærkning af Fr. ... at Xstd. er Overdrivelse. (...) Stedet om Dands ... Leben p. 178** : henviser til andet afsnit »Francke in Halle«, kap. 1 »Als Prediger und Seelsorger«, pkt. 13 »Beantwortung der Frage, was von dem weltüblichen Tanzen zu halten sei«, i H.E.F. Guericke *August Hermann Francke* (248,31), s. 178: »'Man muß ja freilich', sagt *Francke*, 'nicht davon anfangen, sondern vor allen Dingen, wie ein christlicher Lehrer redet, den Leuten nach den Herzen grasen; denn *wenn das Herz recht geändert und gebessert wird, so fällt das Aeüßerliche für sich hinweg*. .. Es hat aber die Welt diesen Brauch, daß sie immer gern von diesen Dingen zu reden anhebet, um sich darinnen zu rechtfertigen, da sie wohl freilich erst danach fragen sollten, wie sie einen rechtschaffenen Grund der Buße legen möchten. Wenn sie nun fragen, so wollen sie auch, daß man ihnen antworte, und dürfen sich dann nicht beschweren, daß man von äußerlichen Dingen rede.'«

I trykt udgave: Bind 24 side 253 linje 27

◀ **Han gaer ind paa det Thema om Dands ... Grunde imod** : henviser til Guericke *August Hermann Francke*, s. 178-185, i forlængelse af citatet ovenfor: »Wir geben nun *Franckens* eigentliche Argumentation im Auszuge wieder. 'Was die Sache selbst betrifft, ob das *heut zu Tage übliche* Tanzen Sünde sei, so kann ich nicht anders, als Ja darauf antworten. Wenn gefragt würde, ob die Bewegung und Stellungen des Leibes an sich selbst sündlich wären, so könnte mit Nein geantwortet werden; denn wenn solche nicht von einer bösen Beschaffenheit des Gemüths begleitet werden, kann und will man sie niemanden zur Sünde machen. (...) Meine Ursachen, also vom Tanzen zu halten, sind diese: 1) Die Grundregel alles unsers Thuns ist: Ihr esset oder trinket, oder was ihr thut, so thut es alles zu Gottes Ehre. Dawider streitet nun das Tanzen (...). 2) Die andere Grundregel christlicher Handlungen ist, daß man die weltlichen Lüste verleugnen solle, d. i. man solle nichts mehr davon hören und wissen. Nun ists einem jeden verständigen Menschen offenbar, daß das Tanzen für nichts anders als eine Weltlust geschätzt werden kann (...). 3) Es streitet auch mit der Nachfolge Christi, welche man nicht allein nach dem Aeüßerlichen ansehen muß, .. sondern auch und zwar vornehmlich nach dem Innerlichen, nehmlich nach dem Sinne Christi, der in uns wohnen muß. (...) 4) Es streitet mit dem, was Paulus sagt (Col. 3, 16): Alle was ihr thut mit Worten oder mit Werken, das thut alles in dem Namen Jesu, und

danket Gott und dem Vater durch ihn. (...) 5) Die Liebe der Welt muß von einem Christen nicht halb, sondern von Herzen weggelegt werden, wie Johannes sagt I Joh. 2, 15. Was sollte aber einen anders zum Tanzen treiben, als die Welt liebe? (...) 6) Was ein Christ thut und vornimmt, daß muß Wahrheit sein, d. i. etwas Rechtschaffenes, Gewisses, Beständiges, dessen Frucht nicht vergehe, sondern ewig bleibe. (...) 7) Wem es ein rechter Ernst ist, sein Christenthum zu führen, der muß nicht allein die Sünde meiden, sondern muß sich auch vor der Gelegenheit zu sündigen hüten; denn wer die Gelegenheit meidet, der meidet die Sünde selbst, wer sich aber selbst in die Gelegenheit zu sündigen begiebt, der hat damit schon wider Gott gesündigt. (...) 8) Will man behaupten, daß das Tanzen zulässig sei, so muß man auch sagen, wem es zulässig und keine Sünde sei. Sinds die rohen Weltkinder? Denen ist alles Sünde (...).'«

I trykt udgave: Bind 24 side 254 linje 3

◀ **destoværre** : desværre.

I trykt udgave: Bind 24 side 254 linje 13

◀ **fuldkommet den** : fuldbyrdet den, virkeliggjort den fuldt ud.

I trykt udgave: Bind 24 side 254 linje 13

◀ **det Socratiske** : hentyder formentlig til Platons dialog *Faidros*, hvor den unge Faidros bringer mytologiske udredninger på tale, og hvor Sokrates (207,16) svarer, 229e-230a: »Dertil har jeg absolut ikke Tid. Og Grunden, min kære Ven, er den, at jeg endnu ikke er naaet til at kende mig selv, hvad Indskriften i Delfi jo siger man skal. Naar jeg nu stadig er uvidende om dette, kan du nok forstaa, jeg finder det latterligt at spekulere paa uvedkommende Ting. Derfor lader jeg nu saadanne Ting staa ved deres Værd, slutter mig til, hvad der i Almindelighed tros derom, og – som sagt – undersøger ikke saadant noget, men mig selv, for at klare, om jeg er et Uhyre, der er mere uberegneligt og hidsigt end selve den ildsprudende Tyfon, eller om jeg er et mere fredeligt og usammensat Væsen med Andel i det guddommelige og fri for alt det tyfoniske« (*Platons Skrifter*, udg. af Carsten Høeg og Hans Ræder, bd. 1-10, Kbh. 1992 [1932-41]; bd. 6, s. 16f.).

I trykt udgave: Bind 24 side 254 linje 15

◀ **han siger ... at dandse strider mod »Christi Efterfølgelse«** : sigter til den tredje grund, Francke anfører imod synds tilladelighed, s. 179 (254,3).

I trykt udgave: Bind 24 side 254 linje 18

◀ **vistnok** : sandt nok.

I trykt udgave: Bind 24 side 254 linje 19

◀ **Fr.** Argument: Franckes.

I trykt udgave: Bind 24 side 254 linje 21

◀ **Jacob 4, 7.: staaer Djævelen imod ... fra Eder** : frit citat fra Jak 4,7: »staaer Diævelen imod, saa skal han flye fra Eder« (NT1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 254 linje 26

◀ er dette ikke **saa**: således.

I trykt udgave: Bind 24 side 254 linje 31

◀ **slaaet for stort paa** : ført sig for meget frem, optrådt for hovmodigt.

I trykt udgave: Bind 24 side 254 linje 34

◀ **friste Gud** : udæske, udfordre.

I trykt udgave: Bind 24 side 255 linje 1

◀ **Rodemesterne**: kommunal embedsmand, der havde forskellige opsynshverv og bl.a. stod for skatteopkrævningen.

I trykt udgave: Bind 24 side 255 linje 11

◀ **Graverne**: underordnet kirkebetjent (kordegnens medhjælper), der stod for udførelsen af begravelser, men som især bistod ved gudstjenesten.

I trykt udgave: Bind 24 side 255 linje 11

◀ **Epigram** : kort, fyndigt vers som udtrykker en sentens, en pointeret vittighed, en satire o.l.; vittig, ironisk, satirisk bemærkning.

I trykt udgave: Bind 24 side 256 linje 1

◀ **I vor Tid skal Alt være frit** : 231,28.

I trykt udgave: Bind 24 side 256 linje 2

◀ **der sluttede sig Flere til Apostelen** : se følgende kommentar.

I trykt udgave: Bind 24 side 256 linje 7

◀ **Rudelbach (i Artiklen i Fædrelandet) ... en Skye af Vidner** : henviser til følgende passage i anden del af A.G. Rudelbachs (214,5) artikel »Afnødt Erklæring om et personligt Punkt og tillige om Betydningen af 'Kirkens frie Institutioner'« (246,6) i *Fædrelandet*, nr. nr. 38, den 14. feb. 1851, s. 149, sp. 1: »Den *Enkelte* vil aldrig være ene, hvor han vidner, handler eller lider for Guds Sag, men stedse omgivet af en *Sky af Vidner* (Hebr. 12, 1), selv hvor han synes udvortes mest forladt; han vil aldrig gaae ud i Aandens og Ordets Ærinde, uden at have det Net med sig, som Herren første Gang velsignede for St. Peder til at fange Mennesker med.« Herefter tales der om »den store Mængde«, der blev »vundet ved Apostlen Peders Tale paa den første Pindsefest«, jf. ApG 2,41.

I trykt udgave: Bind 24 side 256 linje 12

◀ **disputere e concessis** : 229,27.

I trykt udgave: Bind 24 side 256 linje 17

◀ **troe det Første** : tage det første udsagn for pålydende.

I trykt udgave: Bind 24 side 256 linje 17

◀ **paanøde** : påtvinge.

I trykt udgave: Bind 24 side 256 linje 18

◀ »**nederdrægtig Malice og Misundelse.**« : En kilde er ikke identificeret.

I trykt udgave: Bind 24 side 256 linje 19

◀ **Ballotation** : 215,10.

I trykt udgave: Bind 24 side 256 linje 24

◀ **af i med paa ved** : spiller formentlig på gram. huskeremser med præpositioner, sml. journaloptegnelsen DD:113, dateret den 19. maj 1838, i *SKS* 17, 255,3-4.

I trykt udgave: Bind 24 side 256 linje 26

◀ **den Gadevise: lad os see at blive nogle Stykker ... Hurra** : fiktiv gadevise.

I trykt udgave: Bind 24 side 256 linje 27

◀ **lad os være Msker** : talemåde, som forekommer i formen: »lad os nu være Mennesker«, anvendt af Poppedrengen, i H.C. Andersens eventyr »Lykkens Kalosker« i hans *Tre Digtninger*, Kbh. 1838, s. 42-44.

I trykt udgave: Bind 24 side 256 linje 29

◀ **Da Disciplene udsendes ... Xstus: gaaer hen i den By, som ligger for Eder** : sigter til beretningen i Matt 21,1-11 om Jesu indtog i Jerusalem, hvor det fortælles i v. 1-2: »Og der [da] de kom nær til Jerusalem, og vare komne til Bethphage, ved Oliebierget, da sendte Jesus tvende Disciple, og sagde til dem: Gaaer hen i den By, som ligger for Eder; og strax skulle [skal] I finde en Aseninde bunden, og et føl hos hende; løser dem, og fører dem til mig« (NT-1819). – En 'aseninde' er et hunæsel.

I trykt udgave: Bind 24 side 257 linje 2

◀ **trykt i dette Aar** : Udtrykket stod undertiden i stedet for årstal på titelbladet til ældre (folke)bøger og især skillingsviser; køberen forledes et hvilket som helst år til at tro, at bogen er ny.

I trykt udgave: Bind 24 side 257 linje 6

◀ Gud er en **almægtig** Mand: fast betegnelse for Gud i den dogmatiske opregning af hans egenskaber. Jf. fx kap. 1, »Om Gud og hans Egenskaber«, afsnit 3, »Hvad Skriften lærer om Guds Væsen og Egenskaber«, § 3: »Gud er almægtig, og kan gjøre alt, hvad han vil, uden Møje. Men han gjør ikkun [kun] det, som er viist og godt, fordi han ikke vil andet, end det allene«, i *Balles Lærebog* (212,7), s. 13. Jf. også første artikel i Den apostolske Trosbekendelse: »Jeg (vi) tror paa Gud Fader, den almægtige, himlens og jordens skaber.«

I trykt udgave: Bind 24 side 257 linje 10

◀ **sandselig** : som angår den sanselige verden, verdslig.

I trykt udgave: Bind 24 side 257 linje 14

◀ **jeg gjør Tilstaaelsen** : sigter til »Udgiverens Forord« til *Indøvelse i Christendom* (208,7).

I trykt udgave: Bind 24 side 257 linje 18

◀ **Gud forlader Ingen** : allusion til Hebr 13,5, hvor det med et citat fra 5 Mos 31,6.8 og Jos 1,5 hedder, at Gud »haver selv sagt: jeg vil ingenlunde slippe dig, og ingenlunde forlade dig« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 257 linje 24

◀ **bedaaet** : fortryllet, besnæret, vildledt.

I trykt udgave: Bind 24 side 258 linje 25

◀ **admittere** : vedgå, indrømme.

I trykt udgave: Bind 24 side 258 linje 25

◀ **vistnok** : sandelig.

I trykt udgave: Bind 24 side 258 linje 28

◀ **impetus** : lat., tilskyndelse, fart; bevægelse, bevægelsesdrift.

I trykt udgave: Bind 24 side 258 linje 34

◀ **Apostlene, der ubetinget ere villige til at døe** : måske hentydning til Joh 16,1-4, hvor Jesus siger til sine disciple: »Dette haver jeg talet Eder, at I skulle [skal] ikke forarges. De skulle [skal] udelukke Eder af Synagogerne; ja den Tiid skal komme, at hver den, som ihjelslaaer Eder, skal mene, han viser Gud en Dyrkelse. Og dette skulle de gjøre Eder, fordi de hverken kiende Faderen, ei heller mig. Men dette haver jeg talet til Eder, paa det [for at], naar Timen kommer, I skulle komme ihu, at jeg sagde Eder det; men dette sagde jeg Eder ikke fra Begyndelsen, fordi jeg var hos Eder« (NT-1819). Se også Matt 24,9. Der kan også være tænkt på, at flere af apostlene if. den kirkelige tradition led martyrdøden, se *Kirkens Historie gennem de tre første Aarhundreder af Eusebius*, overs. af C.H. Muus, Kbh. 1832, ktl. U 37 (forkortet *Kirkens Historie af Eusebius*), 2. bog, kap. 9, s. 70f., om apostlen Jakobs henrettelse, og kap. 25, s. 104f., om apostlene Peters og Paulus' henrettelse.

I trykt udgave: Bind 24 side 259 linje 1

◀ **længes efter Martyriet** : Beretninger om apostlenes længsel efter martyriet er ikke identificeret; men sådanne beretninger findes derimod om flere martyrer. Fx om biskop Ignatius fra Antiokia, der led martyrdøden ved at blive kastet for vilde dyr, fortælles det i *Kirkens Historie af Eusebius*, 3. bog, kap. 36, s. 169, at han skrev »til den Romerske Menighed med den Bøn, at de ikke maatte udvirke nogen Eftergivelse for ham og derved berøve ham Haabet om Martyrkronen, som han med Længsel saae imøde.« Om Germanikus, der led martyrdøden ved at blive kastet for et vildt dyr, fortælles det i kap. 3 i »Den Smyrnensiske Menigheds Beretning om Biskop Polykarps Martyrdød«, som hører til skriftgruppen De apostolske Fædre, at »han tirrede det glubende Dyr og begyndte selv Angrebet, af Længsel efter, jo før jo hellere, at slippe ud af disse uretfærdige og ryggesløse Menneskers Selskab«. Og om biskop Polykarp, der led martyrdøden bundet på et bål, fortælles det i kap. 14, at han på bålet bad til Gud: »O, maatte jeg idag blive optagen iblandt dem [dine vidners skare] og komme til dig, kjerkommen, som et Offer, der er i god Stand!« Se *Aposteldisciplen den Smyrnensiske Biskop Polykarps Brev til Philippenserne samt Beretningen om hans Martyrdød*, overs. af C.H. Muus, Kbh. 1836, ktl. 141, s. 21 og s. 28.

I trykt udgave: Bind 24 side 259 linje 2

◀ **Apologeterne** : se fx § 84 »De christelige Apologeter« og § 85 »Apologetikens Methode« i K. Hase

Kirkehistorie. Lærebog nærmest for akademiske Forelæsninger, overs. af C. Winther og T. Schorn, Kbh. 1837, ktl. 160-166 (forkortet Kirkehistorie), s. 60-62 og s. 62f. Se i øvrigt journaloptegnelsen NB22:48 med kommentar.

I trykt udgave: Bind 24 side 259 linje 8

◀ **Theorien om Kirken** : se fx afsnittet »Kirchenverfassung« i H.E.F. Guericke *Handbuch der Kirchengeschichte* (248,20) bd. 1, s. 99-114.

I trykt udgave: Bind 24 side 259 linje 10

◀ **under Cyprian ... at unddrage sig Forfølgelsen** : henviser til følgende passage i kapitlet »Cyprian« i F. Böhringer *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 1, 1. del, s. 387, hvor Böhringer omtaler det tiltagende forfald blandt de kristne i Kartago og skriver: »Es hat Cyprian in seiner Schrift von den Gefallenen davon eine düstere Beschreibung gemacht. Mit grosser Leichtfertigkeit liessen sich Viele bestimmen, zu opfern, oder erkaufte sich Bescheinigungen, als hätten sie dem kaiserlichen Gesetze Genüge geleistet. 'Gleich bei den ersten Worten des drohenden Feindes verliess eine sehr grosse Anzahl Brüder ihren Glauben auf verätherische Weise und wurde nicht durch den ungestümen Angriff der Verfolgung zu Boden geworfen, sondern warf sich durch freiwilligen Fall selber zu Boden. Sie haben nicht einmal so lange gewartet, dass sie befragt verläugneten und ergriffen zum Opfer auf das Kapitol gingen. Sie sind vor der Schlacht überwunden und ohne Kampf, und haben sich nicht einmal diess übrig gelassen, dass man meinte, sie opferten wider Willen den Götzen. (...)'.« Herefter fortælles det, hvordan de frafaldne søgte for små beløb at købe sig til genoptagelse i kirkens fællesskab, s. 387f.: »Sie wandten sich bittend an die Bekenner und Märtyrer um 'Ablassbriefe'; deren Fürsprache ward von je in der Kirche hochgeachtet; ihre Fürsprache sollte nun auch sie 'ohne Busse, ohne Genugthuung', in die Kirchengemeinschaft wieder einführen. Manche Bekenner waren schwach und eitel; einige leichtfertig genug, Scheine ganz allgemein auszufertigen, etwa so: 'diesem soll nebst den Seinigen die Theilnehmung gestattet werden.'« - **Cyprian**: Thascius Caecilius Cyprianus (e. 200-258), biskop, en af de rom.-katolske 'kirkelige forfatter' og martyr; blev kristen og lod sig døbe o. 245, blev valgt til biskop i Kartago i Nordafrika i 248 el. 249; under det stigende frafald fra kirken stred han med tilslutning fra Rom imod 'bekendernes' ret til at udstede tilgivelse til de frafaldne. Han efterlod sig et omfattende forfatterskab af apologetisk, ekklesiologisk, dogmatisk, etisk og sjælesørgerisk indhold, desuden bekendelser om sin omvendelse og et skrift med opmuntring til martyriet. Under de voldsomme forfølgelser under kejser Decius i 249-50 unddrog han sig martyriet, men led senere martyrdøden uden for Kartago den 14. sept. 258.

I trykt udgave: Bind 24 side 259m linje 1

◀ **Clemens Alexandrinus siger ... det blot Msklige ... Videnskab o: D.** : henviser til følgende passage i kapitlet »Klemens von Alexandrien« i F. Böhringer *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 1, 1. del, s. 82: »Von jetzt an beginnt die Glanzepoche des Wirkens unsers Klemens als Lehrer und Schriftsteller. Die Wissenschaft wurde ihm die Form für den Inhalt des geoffenbarten Glaubens. Mit dieser Bezeichnung, die er selbst ausgesprochen hat, ist die Art seines Wirkens angedeutet. 'Die Apostel und Propheten, sagt er, waren allerdings vom h. Geiste erleuchtet; wir aber, um den Sinn ihrer Worte zu verstehen, dürfen nicht auf eine ähnliche Inspiration rechnen; an ihre Stelle tritt für uns die wissenschaftliche Geistesbildung.'« - **Clemens Alexandrinus**: Titus Flavius Clemens el. Klemens fra Alexandria (o. 150-215), kristen filosof og lærer; opr. skolet i gr. filosofi, blev kristen og rejste til Alexandria, hvor han sluttede sig til Pantainos, stoisk filosof, der havde omvendt sig til kristendommen; oprettede o. 180 en teologisk-filosofisk skole, fungerede også som lærer ved Pantainos' kristne akademi og blev dets leder ved hans død år 200, men pga. forfølgelser flygtede han to år efter til Kæsarea i Kappadokien og fortsatte dér sin lærervirksomhed. Han efterlod sig et omfattende forfatterskab, af apologetisk, teologisk, etisk, hermeneutisk, logisk og filosofisk indhold; han betragtede kristendommen som den eneste sande filosofi.

I trykt udgave: Bind 24 side 259 linje 12

◀ **»Den rige Yngling.«** : hentyder til beretningen i Matt 19,16-22 om den rige unge mand: »Og see, En traadte frem, og sagde til ham [Jesus]: gode Mester, hvad Godt skal jeg gjøre, at jeg maa have det evige Liv? Men han sagde til ham: hvi [hvorfor] kalder du mig god? Ingen er god, uden [undtagen] Een, som er Gud. Men vil du indgaae til Livet, da hold Budene. Han sagde til ham: hvilke? Men Jesus sagde: dette: du skal ikke ihjelslaae; du skal ikke bedrive Hoer; du skal ikke stieie; du skal ikke bære falsk Vidnesbyrd; ær din Fader og din Moder; og: du skal elske din Næste, som dig selv. Da siger den unge Karl til ham: det haver jeg holdet altsammen fra min Ungdom; hvad fattes mig endnu? Jesus sagde til ham: vil du være fuldkommen, da gæk hen, sælg, hvad du haver, og giv Fattige det, og du skal have et Liggendefæ [skat] i Himmelen; og kom, følg mig. Men der [da] den unge Karl hørte det Ord, gik han bedrøvet bort; thi han havde meget Gods« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 259 linje 26

◀ **Sving** : bevægelse.

I trykt udgave: Bind 24 side 259 linje 29

◀ **sqvadrone** : brovte, bruge mange og store (tomme) ord.

I trykt udgave: Bind 24 side 260 linje 18

◀ **Propedeutiske** : propædeutiske, forberedende, indledende.

I trykt udgave: Bind 24 side 261 linje 3

◀ **den rige Yngling** : hentyder til beretningen i Matt 19,16-22 om den rige unge mand (259,26).

I trykt udgave: Bind 24 side 261 linje 7

◀ **vippet** ud i: kastet.

I trykt udgave: Bind 24 side 261 linje 9

◀ **paa de 70,000 Favne Vand** : tilbagevendende formulering i SKs forfatterskab, introduceret i *Stadier paa Livets Vei* (1845), hvor den pseudonyme forfatter Frater Taciturnus skriver: »Aands-Existents, især den religieuse, er ikke let; den Troende ligger bestandigt paa Dybet, har 70,000 Favne Vand under sig«, SKS 6, 411,6-8. – **Favne**: Indtil metersystemet blev indført i Danmark i 1907 og de tidligere måleenheder ved lov afskaffet i 1916, var 'favn' en officiel måleenhed, svarende til 1,88 m.

I trykt udgave: Bind 24 side 261 linje 10

◀ **det Fortjenstlige** : det fortjenstfulde, det prisværdige; i den lutherske dogmatik udtryk for den fejlagtige opfattelse, at man kan gøre sig fortjent over for Gud (til retfærdighed og frelse) i kraft af sine egne handlinger og præstationer, herunder også frivillig armod, askese, faste, osv., se fx art. 4, art. 6 og art. 20 i det første lutherske bekendelsesskrift *Confessio Augustana* (lat., *Den augsburgske Bekendelse*) fra 1530.

I trykt udgave: Bind 24 side 261 linje 14

◀ eller **og**: også.

I trykt udgave: Bind 24 side 261 linje 16

◀ **Thesis** : fra gr. thésis, standpunkt, tese.

I trykt udgave: Bind 24 side 261 linje 19

◀ **Luther opslog 95 paa Kirkedøren** : se § 172 »Geschichte der Reformation in den Jahren 1517 und 1518« i H.E.F. Guerike *Handbuch der Kirchengeschichte* (248,20) bd. 2, s. 740-751, hvor det om Luther (209,3) fortælles, s. 741: »Er redete daher im Beichtstuhl und auf der Kanzel ernstlich dagegen [Johann Tetzels afladshandel], und da dies nur wenig fruchtete, ließ er in Gottes Namen, ohne sich mit Fleisch und Blut zu besprechen, am Abend vor Allerheiligen, da nach Wittenberg eine große Menge Menschen zur Allerheiligen-Kirche strömte, am 31. October 1517, an die Thür jener Kirche (der Schloßkirche) 95 Theses (lateinisch) gegen die Ablassmißbräuche öffentlich anschlagen.« De 95 teser er på ty. optaget i *Luthers Werke* (215m,2) bd. 1, *Martin Luthers reformatorische Schriften*, s. 27-41.

I trykt udgave: Bind 24 side 261 linje 20

◀ **Adresseavisen** : daglig betegnelse for *Kjøbenhavns Kgl. allene privilegerede Adresse Contours Efterretninger*, udg. 1759-1909 (navnet undergik mindre forandringer i tidens løb), det vigtigste organ for de københavnske averteringer og bekendtgørelser. Bortset fra *Berlingske Tidende* var *Adresseavisen* det eneste blad i København, som havde ret til at indrykke avertissementer mod betaling; fra 1800 udkom avisen seks dage om ugen, og i 1840'erne lå oplaget på 7000 eksemplarer.

I trykt udgave: Bind 24 side 261 linje 21

◀ **Christendommen er slet ikke til** : 229,12.

I trykt udgave: Bind 24 side 261 linje 22

◀ **sætter jeg min Smule Formue til** : I sine journaler fremsætter SK ofte det udsagn, at han har sat penge til, hvilket må ses i forhold til de samlede udgifter, han havde i forbindelse med sin forfattervirksomhed, se fx optegnelserne NB16:59, fra feb. 1850, i SKS 23 135,23, med kommentar, samt NB17:13, fra marts 1850, og NB20:36, fra juli 1850, i SKS 23, 172,17 og 412,5. Jf. også Frithiof Brandt og Else Thorkelin *Søren Kierkegaard*

og pengene, 2. udg., Kbh. 1993 [1935], s. 23-64. I øvrigt knytter sig hertil det forhold, at den store formue, SK havde arvet efter sin far, efterhånden var ved at være opbrugt, se fx optegnelserne NB11:122, fra maj el. juni 1849, i SKS 22, 68,4f., med kommentar, og NB18:7, fra maj 1850, i SKS 23, 258,29-31, med kommentar.

I trykt udgave: Bind 24 side 261 linje 27

◀ **vistnok** : helt sikkert, sandelig.

I trykt udgave: Bind 24 side 261 linje 30

◀ **den Mand, hvis hele Viisdom ... jeg ikke godt havde Raad dertil** : hentyder formentlig til SKs samtale med biskop Mynster (209,30) i feb. el. marts 1849, se journaloptegnelsen NB10:89, hvor SK skriver: »Forleden Dag gik jeg op til Mynster, og lod et Ord falde i Retning af Ansættelse ved Seminariet«, SKS 21, 302,33f. If. marginaltilføjelsen tænkes der på Pastorseminariet (308,12).

I trykt udgave: Bind 24 side 261 linje 30

◀ **holder han blot hen** : er han blot henholdende.

I trykt udgave: Bind 24 side 261 linje 34

◀ **1000 Præster** : If. registrene i *Geistlig Calender for Aaret 1848*, Kbh. [1848, afsluttet den 18. jan. 1848], ktl. 378, var der o. 890 hovedsogne i kongeriget Danmark (dvs. uden hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenborg) og o. 1.050 ansatte præster, herunder biskopper og provster; hertil kommer o. 120 personlige kapellaner.

I trykt udgave: Bind 24 side 262 linje 2

◀ **I ville reformere Kirken** : 208,3 og 225,26. – **ville**: vil.

I trykt udgave: Bind 24 side 262 linje 4

◀ **Xstd. er egl. ikke til** : 229,12.

I trykt udgave: Bind 24 side 262 linje 8

◀ **derivere** : aflede, udlede; bortlede.

I trykt udgave: Bind 24 side 262 linje 12

◀ **Man troede en Tid ... et speculativt System der behøvedes** : sigter til, at den spekulative (hegelianske) filosofi og teologi var herskende i Danmark i 1830'erne og 1840'erne. Og netop den hegelske filosofi blev af J.L. Heiberg (295,1) betragtet som det, 'der behøvedes', el. – med hans eget yndede udtryk – som det, 'tiden fordrede', se fx *Om Philosophiens Betydning for den nuværende Tid. Et Indbydelses-Skrift til en Række af filosofiske Forelæsninger*, Kbh. 1833, især s. 52f. Se også H.L. Martensens (283,24) *Af mit Levnet* bd. 1-3, Kbh. 1882-83; bd. 1, s. 62, hvor han oplyser, at prof. F.C. Sibbern erkendte, »at det (...) var en Tidens Fordring, at for ikke Faa maatte Christendommen ogsaa prædikes speculativt, og i denne Fordring støttedes han af mægtige Strømninger i Tiden«. – 'System' refererer til SKs tidligere polemik, ikke kun specifikt mod det filosofiske system, som den ty. filosof G.W.F. Hegel selv udfolder bl.a. i *Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften*, men også mere generelt mod hegelianismen, herunder især den da., bl.a. J.L. Heibergs og Rasmus Nielsens (283,21) søgen efter at opbygge et altomfattende logisk system (se fx *Begrebet Angest*, i SKS 4, 356,26-33, og *Forord*, i SKS 4, 478,18-23, og 525,19-21, med tilhørende kommentarer). Med 'Systemet' synes SK altså mere generelt at hentyde til det filosofiske forsøg på at forstå og forklare verden i dens enhed ved hjælp af abstrakte logiske kategorier el. diskursiv tænkning; undertiden synes det nærmest at stå som synonym for objektiv viden. Den mest omfattende polemik mod 'Systemet' fremsætter SK i *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift*, se fx SKS 7, 22-26 og 103-120.

I trykt udgave: Bind 24 side 262 linje 13

◀ **Nu vil man reformere Kirken** : 208,3 og 225,26.

I trykt udgave: Bind 24 side 262 linje 17

◀ **Rudelbach ... et lille Partie som han kalder Kirken ... sande Xstne** : 225m,6.

I trykt udgave: Bind 24 side 262 linje 19

◀ **De ældre Kirkelærere** : Der tænkes formentlig på kirkelærere fra kirkens første århundreder, fx Chrysostomos (207,3), Origenes (263,5), Irenæus (269,3), Tertullian (272,6), Cyprian (259m,1), Basilius (

276,19), Ambrosius (280,10) og Augustin (281,15).

I trykt udgave: Bind 24 side 262 linje 24

◀ **exseqveret** : eksekveret, fuldbyrdet.

I trykt udgave: Bind 24 side 262 linje 29

◀ **friste** Gud: udæske, udfordre.

I trykt udgave: Bind 24 side 262 linje 31

◀ **Helvede og Djævelen ... forklaret som billedlige Udtryk** : Hvem der sigtes til, er ikke identificeret.

I trykt udgave: Bind 24 side 262 linje 32

◀ **Hyperbol** : overdrevent, alt for stærkt udtryk.

I trykt udgave: Bind 24 side 263 linje 2

◀ **tilstaa ærligt, at det fordres** : sml. »Udgiverens Forord« til *Indøvelse i Christendom* (208,7).

I trykt udgave: Bind 24 side 262m linje 4

◀ **tryge** : dvs. trygge.

I trykt udgave: Bind 24 side 262 linje 6

◀ **faaet et Slags Dogma op, at det at offre er at »friste Gud.«** : Hvem der sigtes til, er ikke identificeret.

I trykt udgave: Bind 24 side 262m linje 6

◀ **Origenes advarer ... endnu ikke har opfyldt. cfr. Böhringer ... 1ste D. ... p. 109** : henviser til følgende passage i kapitlet »Origenes« i F. Böhringer *Die Kirche Christi und ihre Zeugen oder die Kirchengeschichte in Biographieen* bd. 1,1-1,4 og 2,1-2,3 (7 dele), Zürich 1842-55 (senere udkom bd. 2,4-2,5, 1856-58), ktl. 173-177 (forkortet *Die Kirche Christi und ihre Zeugen*); bd. 1, 1. del, s. 109f.: »'Der Herr, sagt er in einer seiner Schriften, in der er von den Götter-Priestern spricht, denen die Könige von Aegypten Ländereien gegeben, der Herr gibt kein irdisches Erbtheil seinen Priestern, denn er selbst will ihr Erbtheil sein [jf. 4 Mos 8,20]. Dies ist der Unterschied zwischen jenen und uns. Habt nun Acht darauf, ob ihr nicht viel mehr Priester Pharaos seid, als des Herrn. Pharao, der irdische König, will, dass seine Priester Güter haben, für die Erde sorgen, nicht für die Seelen, mit der Erde sich beschäftigen, nicht mit dem Gesetz Gottes. Was aber befiehlt Christus den Seinigen? Wer nicht verzichtet, heisst es, auf alles, was er besitzt, kann nicht mein Jünger sein [jf. Luk 14,26]. Ich zittre, indem ich diese Worte ausspreche; mich selbst muss ich vorerst anklagen; meine eigene Verdammung habe ich zuerst auszusprechen. Wie haben wir doch die Kühnheit, solche Wahrheiten dem Volke zu predigen, ja nur selbst zu lesen, wir, die wir doch nicht blos nicht verzichten auf das, was wir besitzen, sondern noch viel mehr zu erwerben trachten, statt uns zu Schülern Jesu Christi zu machen? Wenn uns aber unser Gewissen verdammt [jf. 1 Joh 3,20], sollten wir deswegen verbergen, was geschrieben steht? Nein, ich mag mich keines doppelten Verbrechens schuldig machen. Ich will es bekennen, bekennen vor allem Volke, was das Evangelium spricht und was ich noch nicht erfüllt habe. (...).'« -

Origenes: (185/186-253/254), præst, kirkelærer; hans far led martyrdøden i 202, tog derpå til Alexandria, levede fra o. 210 et mere og mere asketisk liv, blev leder af Alexandriaskolen, afsat i 231 el. 232 pga. anklage for kætteri, opholdt sig derpå i Cæsarea i Palæstina. Han er den første, der har arbejdet tekstkritisk med GT, udgav omfattende kommentarer til flere af de bibelske skrifter, skrev den første egl. dogmatik; i øvrigt udgav han et stort antal homilier (dvs. prædikener, der følger den bibelske tekst vers for vers). Han søgte at udvikle en teologi i form af bibelfortolkning, som skulle virke indlysende på samtidens dannede kredse, hvorfor han inddrog begreber og forestillinger fra samtidens (platoniske) filosofi. - **Böhringer:** Georg Friedrich Böhringer (1812-79), ty.-schweizisk teolog og kirkehistoriker; fra 1842 præst i Glattfelden i Canton Zürich.

I trykt udgave: Bind 24 side 263 linje 5

◀ **de ældre Kirkelærere** : 262,24.

I trykt udgave: Bind 24 side 263 linje 28

◀ **gjør Indrømmelse** : sigter til »Udgiverens Forord« til *Indøvelse i Christendom* (208,7).

I trykt udgave: Bind 24 side 264 linje 2

◀ **faae Fart** : komme i hurtigere bevægelse.

I trykt udgave: Bind 24 side 264 linje 3

◀ **Anskrig** : (alarm)råb.

I trykt udgave: Bind 24 side 264 linje 5

◀ **Luthers**: 209,3.

I trykt udgave: Bind 24 side 264 linje 10

◀ **betrygge** : sikre.

I trykt udgave: Bind 24 side 264 linje 15

◀ **Fortjenstligt** : 261,14.

I trykt udgave: Bind 24 side 264 linje 17

◀ **lade Gud raade** : formentlig allusion til Th. Kingos salme »Nu rinder Solen op / Af Øster-Lide« (1674), 9. strofe: »Du bedst min Tarv og Trang, / O Herre, kjender, / Tilmed er Lykkens Gang / I Dine Hænder; / Og hvad mig tjener bedst i alle Maade, / Du det tilforne seer, / Min Sjæl, hvad vil Du meer? / Lad Gud kun raade.« *Psalmer og aandelige Sange af Thomas Kingo*, udg. af P.A. Fenger, Kbh. 1827, ktl. 203, nr. 187, s. 397-401; s. 399. DDS-2002, nr. 743.

I trykt udgave: Bind 24 side 265 linje 7

◀ **Engang var det Indvendingen mod Xstd. ... statsfarlig revolutionair** : hentyder formentlig til den rom. stats syn på og forfølgelse af de kristne i det 2. og 3. årh. Se fx § 78 »Regjeringens Indgriben« i K. Hase *Kirkehistorie* (259,8), s. 54, og § 21 »Ursachen der Verfolgungen gegen die christliche Kirche im römischen Reiche« i H.E.F. Guericke *Handbuch der Kirchengeschichte* (248,20) bd. 1, s. 77f.; her anføres det, at kristendommen blev betragtet som en 'ikke tilladt religion' ('religio illicita'), og at de kristnes absolutte vægring ved at deltage i den rom. statsreligions forskellige ceremonier, ved at påtage sig alm. borgerpligter og ved at gøre krigstjeneste måtte opfattes som farlig for staten og som 'ubøjelig genstridighed' ('inflexibilis obstinatio') mod statens lov, så de kristne måtte betragtes som 'fjender mod kejserne og det rom. folk' ('hostes Caesarum et populi Romani').

I trykt udgave: Bind 24 side 265 linje 11

◀ **nu er Xstd. blevet Patriotisme** : hentyder formentlig til Grundtvig (212,13) og grundtvigianerne (237,9), der hyppigt kædede kristendom og danskhed sammen. Netop for det blev Grundtvig angrebet af sin tidligere meningsfælle A.G. Rudelbach i skriftet *Christendom og Nationalitet. En Bibelsk-historisk Betragtning og Beviisførelse, tilegnet Danmarks hæderlige Geistlighed*, Kbh. 1847. Grundtvig svarede igen i jan. 1848 i artiklen »Om Folkeligheden og Dr. Rudelbach« i *Dansk Kirketidende* (224m,1), nr. 124, den 30. jan. 1848, bd. 3, sp. 313-323. Efter at have fremsat den påstand, at Rudelbach som »svævende selv mellem Tydsk og Dansk« ikke kan fatte »Folkelighedens rette forhold til Christendommen«, sp. 321, anfører han som sin position, at selv om »enhver Nationalitet (...) kan vende sig fra Sandheden og forhærde sig imod den«, så må den »være levende tilstæde og blive sig bevidst, før den kan træde i et levende Forhold til den aabenbarede Sandhed«, sp. 322. Nationalitetssagen blev videre debatteret på Roskilde præstekonvents møder i 1848; fx holdt pastor F.E. Bojsen den 7. juli 1848 et foredrag »om Forholdet mellem Dansk Folkelighed og Christendom samt om Præsternes Virksomhed i denne Henseende«, trykt i *Dansk Kirketidende*, nr. 158, den 8. okt. 1848, bd. 4, 1849, sp. 25-39, hvor han gjorde sig til talsmand for den opfattelse, at det er vigtigt at »fremkalde og nære Folkets Kjærlighed til dets Fædreland, dets Historie og dets Modersmaal, at Folket kommer til Erkjendelse af, at hvad vi saa end vil dømmе om det Fremmede, det Danske i al Fald er det Bedste for det danske Folk, og at dets Stræben derfor maa gaae ud paa ikke at optage det Fremmede i sig, men at være et ægte Dansk Folk i Maaden, hvorpaa det tænker, handler og udtrykker sig«, hvorfor præsternes »Virksomhed for at fremme Dansk Folkelighed i vore Menigheder, maatte gaae ud paa at bringe Folket til at kjende og elske hvad der virkelig tilhører Folket som et Dansk Folk«, sp. 27. Se også Grundtvigs artikler »Folket, Folke-Kirken og Folke-Troen i Danmark« i *Danskeren* (253,22).

I trykt udgave: Bind 24 side 265 linje 13

◀ **Stats-Kirke** : 241,28.

I trykt udgave: Bind 24 side 265 linje 13

◀ **Engang var det Indvendingen mod Xstd ... den er mskfjendsk** : hentyder til, at hedningerne i kristendommens første tid beskyldte den for at være 'odium totius generis humani', lat., 'had til hele

menneskeheden', hvilket SK flere gange anfører i sine journaler, se fx optegnelsen NB20:135, i SKS 23, 464,11f. Kilden til dette er muligvis kirkefaderen Tertullian (272,6) *Apologeticus adversus gentes pro christianis* (lat., Forsvar for de kristne mod hedningerne), 37, 8: »Sed hostes maluistis vocare generis humani« (lat., »Men I har foretrukket at kalde dem [de kristne] fjender af menneskeheden«), jf. *Qu. Sept. Flor. Tertulliani opera*, udg. af E.F. Leopold, bd. 1-4, Leipzig 1839-41, ktl. 147-150 (i *Bibliotheca patrum ecclesiasticorum latinorum selecta*, udg. af E.G. Gersdorf, bd. 4-7); bd. 1, s. 109. Se også den rom. historieskriver Tacitus' *Annales* (lat., *Årbøger*), 15. bog, kap. 44, 4, jf. *C. Cornelii Taciti opera ex recensione Ernestiana*, udg. af I. Bekker, Berlin 1825, ktl. 1282, s. 347. Her fortælles det, at de kristne, som var mistænkt for at have forårsaget Roms brand under kejser Nero, ikke så meget blev dømt for brandstiftelse som pga. 'odio humani generis'. I sin oversættelse gengiver J. Baden udtrykket med »Had til det menneskelige Kiøn«, *Cajus Cornelius Tacitus* bd. 1-3, Kbh. 1773-97, ktl. 1286-1288; bd. 2, 1775, s. 282.

I trykt udgave: Bind 24 side 265 linje 15

◀ **Engang var Xstd. ... Græker en Daarskab** : hentyder til 1 Kor 1,23, hvor Paulus skriver: »vi prædike den korsfæstede Christum, som er Jøderne en Forargelse, og Grækerne en Daarlighed [tåbelighed, dårskab]« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 265 linje 19

◀ **Biskop Mynster** : 209,30.

I trykt udgave: Bind 24 side 265 linje 20

◀ **Dr. Rudelbach** : 214,5.

I trykt udgave: Bind 24 side 265 linje 22

◀ **træde op** : gøre sig gældende.

I trykt udgave: Bind 24 side 265 linje 22

◀ **væрге sig mod al Misforstaaelsens Deeltagelse i ... Politikens Venskab** : hentyder til Rudelbachs artikel »Afnødt Erklæring om et personligt Punkt og tillige om Betydningen af 'Kirkens frie Institutioner'« nr. I (246,6), hvori han på det kraftigste forsvarer sig mod den kritik, SK havde rettet mod ham i artiklen »Foranlediget ved en Yttring af Dr. Rudelbach mig betræffende [angående]« i *Fædrelandet* (246,6). Rudelbach skriver bl.a.: »Han [SK] fremstiller nemlig Sagen saaledes, som om, medens hans egen Opgave, hvilken han i alle sine pseudonyme og ikke-pseudonyme Skrifter stræbte at realisere, var: at fremstille Christendommen som 'den seirrige Inderlighed' og at vække Bekymring for Saligheden hos den Enkelte, skal Dr. Rudelbach, ved sin Kamp for Kirkens Emancipation, have udtrykt sig saaledes, som om Christendommen (Kirken) skulde 'frelses ved frie Institutioner', som om det var i 'udvortes Former' den saliggjørende og hjælpende Kraft laa; han skal endog have villet opnaae det af ham tilsigtede Maal ad *Politikens Vei* og gjort sig skyldig i den 'usalige [ulykkelige, skadelige] Forvexling af Politik og Christendom'; han skal have forladt den apostoliske Vei, der sætter Lidelse for Sandhedens Sag, for Herrens Menighed som den eneste Vei baade til at bygge og til at gjenreise det Faldne; og navnlig skal han i de sidste Dage, her i *Fædrelandet* (thi saaledes maa det vel forstaaes), have søgt at vinde en tvetydig, slet Majoritet ved et Forbund med saadanne, han ellers, som Christendommens Talsmand, maatte vende Ryggen til.« Og han skriver videre, at »saadanne Grundsætninger, som min ærede Ven tillægger mig«, har han i alle sine skrifter misbilliget, ja, har »fordømt en saadan Vei til Christendommens Plantning og Kirkens Opreisning«. *Fædrelandet*, nr. 37, den 13. feb. 1851, s. 145, 1. sp.

I trykt udgave: Bind 24 side 265 linje 23

◀ **Kludderie** : noget kludder, roderi.

I trykt udgave: Bind 24 side 265 linje 25

◀ **ballotere** : 215,10.

I trykt udgave: Bind 24 side 265 linje 26

◀ **Creti og Pleti** : nedsættende udtryk for alle slags folk, hvem som helst; opr. betegnelse for kong Davids livgarde, jf. 2 Sam 15,18; 20,7; 1 Kong 1,38.44. Sml. noten i SKs tilføjelse til artiklen »Foranlediget ved en Yttring af Dr. Rudelbach mig betræffende [angående]«, hvor han skriver, at da Luther besluttede at indgå ægteskab (217,14), gik han ikke »i hjerteligt Vrøvl med Kreti og Pleti, Venner og Venner« for balloterende at holde sammen på det parti, der »af verdslige Grunde« interesserede sig for spørgsmålet om »Præsteægteskab«, *Fædrelandet*, nr. 26, den 31. jan. 1851, s. 102, 1. sp. (SV2 13, 479).

I trykt udgave: Bind 24 side 265 linje 26

◀ **Legion** : egl. en rom. hærafdeling på 4.500-6.000 soldater; her i overført betydning: en stor mængde.

I trykt udgave: Bind 24 side 265 linje 26

◀ **Magnetiseur** : hypnotisør.

I trykt udgave: Bind 24 side 266 linje 1

◀ **iilsindet** : heftig, hidsig, opfarende.

I trykt udgave: Bind 24 side 266 linje 7

◀ **forraader** : afslører.

I trykt udgave: Bind 24 side 266 linje 16

◀ **Selv-Angivelse** : selvanmeldelse; selvafsløring.

I trykt udgave: Bind 24 side 266 linje 18

◀ **gjør den ydmygende Indrømmelse** : sml. »Udgiverens Forord« til *Indøvelse i Christendom* (208,7).

I trykt udgave: Bind 24 side 266 linje 20

◀ **vistnok** : helt sikkert, sandelig.

I trykt udgave: Bind 24 side 266 linje 21

◀ **Styrelsen** : Guds styrelse (212,7).

I trykt udgave: Bind 24 side 267 linje 2

◀ **ikke var saa fremmelig engang** : ikke engang befandt sig på et så fremskredent standpunkt, var så vidt udviklet.

I trykt udgave: Bind 24 side 267 linje 11

◀ **Incommensurabilitet** : det, som ikke kan måles med et fælles mål, usammenlignelighed, uoverensstemmelse.

I trykt udgave: Bind 24 side 267 linje 16

◀ **opmuntrende** : ansporende.

I trykt udgave: Bind 24 side 267 linje 19

◀ **ville** de: vil.

I trykt udgave: Bind 24 side 267 linje 20

◀ **Drifts-Capital** : egl. kapital, hvormed en virksomhed drives.

I trykt udgave: Bind 24 side 267 linje 21

◀ **indknibende** : snærende, indeklemmt.

I trykt udgave: Bind 24 side 267m linje 3

◀ **saa blev han optagen i Herligheden** : sigter til Kristi himmelfart, se Luk 24,51 og ApG 1,9, se også Joh 12,32.

I trykt udgave: Bind 24 side 267 linje 26

◀ **som viist er blevet i »Indøvelse i Xstd«** : se fx afsnittet om forskellen mellem en beundrer og en efterfølger i nr. VI i »Fra Høiheden vil han drage Alle til sig. Christelige Udviklinger«, nr. III i *Indøvelse i Christendom* (208,13), s. 252-273 (SV2 12, 261-282).

I trykt udgave: Bind 24 side 267 linje 27

◀ **snappe for gesvindt af** : afslutter (tankerækken) for hurtigt og for skødesløst, drager forhastede konklusioner.

I trykt udgave: Bind 24 side 267 linje 27

◀ **siger Origenes ... Endnu (i Herligheden) græder han ... fuldendt**«. (...) (cfr. Böhringer ... p. 189. 190.) : henviser til følgende Origenes-citat, bragt i kapitlet »Origenes« i F. Böhringer *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 1, 1. del, s. 189f.: »Er beweint auch jetzt noch [im Himmel] unsere Sünden; er kann sich nicht freuen, so lange wir noch im Unrecht verharren. Wie könnte er, der zum Altare trat, uns Sünder zu versöhnen, in Freude sein, wenn zu ihm der Jammer unserer Sünde immer aufsteigt? Er will im Reiche Gottes den Wein der Freude *allein* nicht trinken; er erwartet uns. Wann aber, fragt ihr, wird seine Freude, wann sein Werk vollkommen sein? Wenn er mich, der ich der letzte und schlechteste aller Sünder bin, vollendet und vollkommen gemacht haben wird. Noch aber, so lange ich, so lange noch Einer unvollkommen ist, ist auch sein Werk noch nicht vollendet.«

I trykt udgave: Bind 24 side 267 linje 31

◀ **Sving** : vending.

I trykt udgave: Bind 24 side 268 linje 6

◀ **vistnok** : sandelig.

I trykt udgave: Bind 24 side 268 linje 13

◀ **Lydighedens Examen for ham** : allusion til v. 8 i Kristushymnen i Fil 2,6-11, hvor Paulus skriver om Jesus Kristus: »og da han var funden i Skikkelse, som et Menneske, fornedrede han sig selv, saa han blev lydig indtil Døden, ja Korsets Død« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 268 linje 13

◀ **Hvo** : hvem.

I trykt udgave: Bind 24 side 268 linje 20

◀ **fjerne** : skabe afstand.

I trykt udgave: Bind 24 side 268 linje 31

◀ **Coterie** : klub, sluttet selskab (ofte fjendtligt vendt mod udenforstående), klike.

I trykt udgave: Bind 24 side 268 linje 37

◀ **Irenæus siger ... Døden Syndens Straf ... Grændse for Synden. cfr. Böhringer ... p. 237. 238** : henviser til følgende passage, relateret til Irenæus' kompendium over troslæren (se nedenfor), i kapitlet »Irenäus« i F. Böhringer *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 1, 1. del, s. 237f., hvor det handler om de forskellige stadier i Guds frelsesplan: »Wie schon Origenes die Strafen als Zucht- und Besserungsmittel betrachtete, so wird auch dem Irenäus die Strafe der Sünde unter den erbarmenden Händen Gottes zur ersten Stufe des Heils. Der *Tod*, die schwerste Folge der Sünde, ist ihm schon auch das erste Zeichen der Erbarmung Gottes. 'Nicht darum hat Gott, so äussert er sich auf eine überraschende Weise, den Menschen aus dem Paradiese verstossen und ihn vom Baume des Lebens weit entfernt, weil er, wie Einige zu sagen sich getrauen, ihn ihm missgönnte, sondern weil er sich seiner erbarmte, damit er nicht immer Sünder bliebe und damit seine Sünde nicht unsterblich, noch das Uebel endlos und unheilbar sei. Und eben dadurch hat er die Absicht des Verführers vereitelt, dass er den Tod eintreten liess und der Sünde Einhalt that, indem er sie durch die Auflösung des Fleisches beendigte, damit der Mensch einmal aufhöre, der Sünde zu leben, und ihr absterben, Gott zu leben beginne.« - **Irenæus**: Irenæus fra Lyon (o. 135 - o. 200), biskop, gammelkatolsk kirkefader og martyr; stammer fra Lilleasien, blev presbyter og i 177 biskop i Lyon, skal if. traditionen have lidt martyrdøden o. 200 ved kristenforfølgelserne under den rom. kejser Septimus Severus. Hans hovedværk er *Adversus haereses* (lat., Mod hæretikerne) i fem bøger, en gendrivelse af tidens mange gnostiske sekter; desuden skrev han et kompendium over den overleverede, frelseshistorisk funderede troslære; teologihistorisk står han som en midler mellem den øst- og vestkirkelige tradition.

I trykt udgave: Bind 24 side 269 linje 3

◀ **Ireneus** : 269,3.

I trykt udgave: Bind 24 side 269 linje 14

◀ **Det gjensidige Forhold ... Evangeliet for alle. cfr. Böhringer ... p. 239.40** : henviser til følgende passage, relateret til Irenæus' kompendium over troslæren (269,3), i kapitlet »Irenäus« i F. Böhringer *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 1, 1. del, s. 239f.: »Das *gegenseitige Verhältniss* zwischen Gesetz

und Evangelium ist aber dieses: Beide sind Eins und beide sind verschieden. *Eins* sind sie vorerst in Beziehung auf ihren *Urheber*: 'beide sind von Einem Hausvater, nämlich dem Logos Gottes, unserem Herrn Jesu Christo, der mit Abraham und Moses geredet und uns in der neuesten Zeit die Freiheit zurückgestellt und seine Gnade vermehrt hat.' Eins ferner in Bezug auf ihren *Zweck*, der Menschen Heil. (...). Eins sind sie endlich in *ihrem wesentlichen Inhalt*: 'denn Gott gehorchen, seinem Worte folgen, ihn über Alles lieben, den Nächsten wie sich selbst und sich jeder bösen That enthalten, das ist beiden gemeinschaftlich.' Diess ist ihre Einheit; in der Einheit ist aber auch *tiefe Verschiedenheit* (...). Verschieden sind beide vorerst nach dem *Umfange* ihres Inhalts: »das Gesetz gab Ceremonien, das Evangelium hob sie auf; das Gesetz hielt den Buchstaben fest, das Evangelium setzte den Geist ein und erweiterte die natürlichen, freien und allgemeinen Gebote und lehrte nicht nur böse Handlungen, sondern auch die Begierde darnach meiden.' Das Gesetz und die Propheten verkündigten Christus und seine Ankunft im Fleische (...); im Neuen Bunde aber ist Christus erschienen (...). Verschieden ferner sind sie *nach dem Standpunkt der zu Erziehenden*: das Gesetz war für Sklaven gegeben, um den Starrsinn des israelitischen Volkes und die Macht der wilden Leidenschaften zu brechen; das Evangelium ist für Freie. Verschieden dann nach der *Erziehungs-Methode*: das Gesetz, weil eben für Sklaven, erzog von aussen nach innen, 'indem es durch das äussere Körperliche die Seele wie durch ein Band zur Beobachtung der Gebote hinzog, damit der Mensch Gott dienen lernen möchte'; das Evangelium, weil für Freie, erzieht von innen nach aussen, 'indem das Wort die Seele befreit und durch sie den Körper freiwillig reinigen lehrt'; (...). Verschieden sind beide auch nach der *sittlichen Forderung*: 'in beiden war Gehorsam; doch ist grösser und rühmlicher das Wirken in der Freiheit als der Gehorsam in der Knechtschaft und weil wir mehr Gnade von ihm erlangt haben, sollen wir ihn auch mehr lieben (...)'; verschieden sind sie endlich nach dem *Gebiet, für das sie bestimmt sind*: 'das Gesetz war für ein einziges Volk, das Evangelium ist für die ganze Welt.'
«

I trykt udgave: Bind 24 side 269 linje 15

◀ **skuffer** : bedrager, narrer.

I trykt udgave: Bind 24 side 270 linje 17

◀ **tilbød sig** : lovede, tilsagde.

I trykt udgave: Bind 24 side 270 linje 22

◀ **forlokke** : forføre, friste.

I trykt udgave: Bind 24 side 270 linje 24

◀ **item** : fremdeles, ligeledes.

I trykt udgave: Bind 24 side 270 linje 37

◀ **Biskop Mynster** : 209,30.

I trykt udgave: Bind 24 side 271 linje 2

◀ **I (Betragtningerne) den ... om: Synd ... i ethvert alvorligt Mskes stille Timer** : henviser til den indledende passage i nr. 20 »Synden« i J.P. Mynsters *Betragtninger over de christelige Troeslærdomme* bd. 1-2, 2. opl., Kbh. 1837 [1833], ktl. 254-255; bd. 1, s. 240: »Synd – dette Ord høres nu sielden i Verden, i det mindste sielden i dets rette Betydning; man synes at mene det sielent, at et saa svært Ord kunde passe paa vore Handlinger, synes at mene det ubilligt [urimeligt] mod os selv og mod Andre, dersom vi vilde stemple menneskelige Feiltagelser, Svagheder, Ufuldkommenheder – thi saaledes kalder man det – med saa haardt et Navn; og derfor overlader man Ordet hellere til den letsindige Spøg. Men, du alvorlige Ord! du skal høres i ethvert redeligt Menneskes stille Timer, og i din hele strenge Betydning, at du maa sige ham hvad det er, der forstyrrer [ødelægger] Freden i hans Inderste, hvilken den Sygdom er, af hvilken de mange Smerter kun ere som enkelte Udbrud.« – **stille Timer**: 278,32.

I trykt udgave: Bind 24 side 271 linje 5

◀ **aber, aber** : ty., men, men.

I trykt udgave: Bind 24 side 271 linje 13

◀ **Apostelen underlagde Alt under Synd** : hentyder formentlig til Gal 3,22, hvor Paulus skriver: »Men Skriften haver indesluttet Alt under Synd, at Forjættelsen ved Jesu Christi Tro skulde blive givet dem, som troe« (NT-1819). Se også Rom 3,9-20; 5,12; og 11,32.

I trykt udgave: Bind 24 side 271 linje 18

◀ **höchstens** : ty., højst, i det højeste.

I trykt udgave: Bind 24 side 271 linje 25

◀ **mine polemiske Pseudonymers Indhug paa Xstheden** : se især *Philosophiske Smuler* (1844) og *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* (1846), udg. under pseudonymet Johannes Climacus og *Sygdommen til Døden* (1849) og *Indøvelse i Christendom* (1850), udg. under pseudonymet Anti-Climacus.

I trykt udgave: Bind 24 side 271 linje 29

◀ **som Biskop i Spidsen** : som Sjællands biskop var Mynster 'primus inter pares' (lat., 'den første blandt ligemænd') i forhold til landets øvrige biskopper, og som sådan kan han betragtes som den ledende og styrende inden for kirken.

I trykt udgave: Bind 24 side 271 linje 32

◀ **1000 Præster** : 262,2.

I trykt udgave: Bind 24 side 271 linje 32

◀ **signalisere** : give et signalement af.

I trykt udgave: Bind 24 side 272 linje 2

◀ **Tertullian** : Quintus Septimius Florens Tertullian(us) (o. 160 - e. 220, måske o. 240), født i Kartago i Nordafrika, en af de rom.-katolske 'kirkelige forfattere'; opr. jurist, blev kristen og lod sig døbe o. 195; i o. 207 sluttede han sig formentlig til montanismen, en kristen, profetisk bevægelse, der opstod i det 2. årh. som modstand mod (moder)kirkens verdsliggørelse og nære forbindelse med kulturen. De fleste af hans apologetiske skrifter blev til under kristenforfølgelserne i 197/98 og klager over det uretmæssige i forfølgelserne; hans antihedenske polemik er etisk bestemt. Han forfattede også kateketiske, dogmatiske og antihæretiske skrifter.

I trykt udgave: Bind 24 side 272 linje 6

◀ **Accommodation** : tilpasning, lempelse (fx af religiøse udsagn, forhold og forestillinger til menneskers fatteevne, meninger, sæder og skikke).

I trykt udgave: Bind 24 side 272 linje 8

◀ **gjøre Indrømmelse** : sml. »Udgiverens Forord« til *Indøvelse i Christendom* (208,7).

I trykt udgave: Bind 24 side 272 linje 11

◀ **fæster Tertullian ... sit Blik paa dens Modsætning: Idolatrien** : se følgende afsnit i kapitlet »Tertullian« i F. Böhringer *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 1, 1. del, s. 287-293, der indledes således: »Als die Macht, die das ganze Heidenthum beherrscht, betrachtet Tertullian die *Idolatrie* oder den Götzendienst.« Sml. Tertullians skrift *De idololatria* (lat., Om afgudsdyrkelse) fra 210-212.

I trykt udgave: Bind 24 side 272 linje 15

◀ **Min saare underordnede Gjerning ... at gjøre opmærksom** : sml. »Regnskabet« i *Om min Forfatter-Virksomhed* (249,1), s. 7, noten: »Dette er igjen mit hele Forfatterskabs Kategori: at *gjøre opmærksom* paa det Religiøse, det Christelige – men '*uden Myndighed*'« (SV2 13, 528, noten). Sml. også de to særskilte sider i forlængelse af »Regnskabet« i *Om min Forfatter-Virksomhed*, s. 13-14; s. 14: »'*Uden Myndighed*' at **gjøre opmærksom** paa det Religiøse, det Christelige, er Kategorien for hele min Forfatter-Virksomhed totalt betragtet« (SV2 13, 535).

I trykt udgave: Bind 24 side 272 linje 25

◀ **Anskrig** : (alarm)råb.

I trykt udgave: Bind 24 side 272 linje 27

◀ **Jeg kan det ikke anderledes** : sigter til Luthers (209,3) afsluttende ord, da han på Rigsdagen i Worms 1521 nægtede at tilbagekalde sin af kirken fordømte lære med henvisning til Guds ord og sin samvittighed: »ich kann nicht anders, Gott helfe mir! Amen!« C.F.G. Stang *Martin Luther. Sein Leben und Wirken*, Stuttgart 1838, ktl. 790, s. 123. Se også følgende passage i nr. V i »Fra Høiheden vil han drage Alle til sig«, nr. III i *Indøvelse i Christendom* (208,13), s. 242f., hvor Anti-Climacus skriver: »Og skulde jeg end selv segne under Vægten af den Maalestok, jeg udvikler, og skulde jeg end selv være den Første, der hjemfaldt til Dom, og skulde jeg end blive den Eneste: jeg kan det ikke anderledes« (SV2 12, 251).

I trykt udgave: Bind 24 side 272 linje 29

◀ **Tertullian. Ordet lyder ... hænge fast ved den.**◀ cfr. Böhringer ... 1ste D. 1ste Afdl. p. 285. 286 : henviser til følgende Tertullian-citat i kapitlet »Tertullian« i F. Böhringer *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 1, 1. del, s. 285f.: »*Wer die Wahrheit erkannt hat, kann nicht anders, er muss ihr anhangen.*«

I trykt udgave: Bind 24 side 272 linje 30

◀ **Socrates** : 207,16.

I trykt udgave: Bind 24 side 273 linje 1

◀ **Den, der i Sandhed har forstaaet ... paa at have forstaaet det** : hentyder formentlig til Platons dialog *Protagoras* (351e - 357e), hvor Sokrates udfolder den påstand, at det menneske, der har den sande erkendelse, ikke kan lade denne erkendelse tilsidesætte af lidenskaber, lyster o.l., og at de mennesker, der ikke gør det rigtige, skønt de godt erkender det, derved udtrykker deres uforstandighed. Jf. *Udvalgte Dialoger af Platon*, overs. af C.J. Heise, bd. 1-3, Kbh. 1830-38, ktl. 1164-1166; bd. 2, 1831, s.195-209 (*Platons Skrifter* (254,15) bd. 1, s. 71-78).

I trykt udgave: Bind 24 side 273 linje 3

◀ **anprise** : anbefale.

I trykt udgave: Bind 24 side 273 linje 5

◀ **Præservativ** : forebyggelses- el. sikringsmiddel.

I trykt udgave: Bind 24 side 273 linje 6

◀ det **være saa**: forholde sig således.

I trykt udgave: Bind 24 side 273 linje 9

◀ **3 pc**: procent.

I trykt udgave: Bind 24 side 273 linje 16

◀ **anlægger (...)** i : anbringer i.

I trykt udgave: Bind 24 side 273 linje 19

◀ **Tertullian ... om Naademidlerne ... erstattet ved udvortes Prunk. cfr Böhringer ... 1ste D. 1ste Afd. p. 343** : henviser til følgende passage i kapitlet »Tertullian« i F. Böhringer *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 1, 1. del, s. 343: »Die Lehre von den *Gnadenmitteln*, mit besonderer Rücksicht auf die Taufe, eröffnet Tertullian mit einer ebenso wahren als tiefen Bemerkung. Er stellt den Satz auf, dass die Vereinigung der Einfachheit der Erscheinung mit göttlicher Kraft im Innern das Gepräge des wahrhaft Göttlichen sei; wie umgekehrt das Heidenthum innere Leerheit durch äusseren Prunk zu ersetzen suche.«

I trykt udgave: Bind 24 side 273 linje 25

◀ **Tertullian fremhæver Forskjellen ... beder Den, som ikke hører.**◀ Böhringer 1ste D. 1ste Afdl. p. 313 : henviser til følgende passage i kapitlet »Tertullian« i F. Böhringer *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 1, 1. del, s. 311-313: »Betrachten wir nun beide: den christlichen Glauben und die ausserchristliche Weisheit. (...) Nach ihrem *Umfange* – das Christenthum ist die *vollendete* Offenbarung und hat ein bestimmtes Ziel. 'Wir brauchen nicht weiter zu grübeln, nachdem wir Jesus Christus gefunden; wir brauchen nicht weiter zu suchen, nachdem wir das Evangelium gefunden haben. *Da wir glauben, so bedürfen wir nichts weiter als Glauben*; denn *das* glauben wir vor allen Dingen, es gebe nichts mehr, was wir weiter zu glauben haben. .. Christus hat schlechterdings etwas Bestimmtes und Gewisses verordnen müssen, was die Welt glauben, sonach suchen soll, damit sie glauben kann, so sie gefunden hat. .. Alles Suchen wie Finden hört mit dem Glauben auf. Dieses Ziel wird durch die Frucht des Suchens selbst gesteckt, diesen Graben hat der selber gezogen, welcher will, dass wir nichts Anderes als was *Er* verordnet hat, glauben sollen: denn sollten wir desswegen, weil Andere Anderes verordnet haben, so lange fortsuchen, als noch etwas zu finden wäre, so müssten wir ja immerfort suchen und könnten nie glauben. O wo wäre denn des Suchens Ende? des Glaubens Ruhestätte? des Friedens Entsagung?' Die Philosophie und die Häresie dagegen hat keinen bestimmten Umfang, kein bestimmtes Ziel und 'verläuft sich darum ins Unendliche.' Woher diess? Die Philosophie und Häresie gibt *unbedingte* Freiheit im Forschen. 'Da man auf allen Seiten sein soll, um zu suchen und zu finden, so kann man nirgend sein; und das wollen sie, dass man nirgend sei, gleichsam als ob man nicht das, was Christus angeordnet, was allein zu suchen, zu glauben ist, zu ergreifen

habe. Gewiss nur darum, weil Einer nicht findet, sucht er immerfort: denn da, wo nichts zu finden ist, sucht er. Nur darum klopft Einer immer an, weil niemals aufgethan wird; denn er klopft da an, wo Niemand innen ist. Nur darum bittet Einer fortwährend, weil er nie gehört wird: denn von dem, der nicht hört, bittet er.«

I trykt udgave: Bind 24 side 274 linje 1

◀ **Tertullian »Hvad Gud har befalet ... Gud har befalet det?« Böhlinger 1 D. 1ste Afdl. p. 295** : henviser til følgende passage fra et Tertullian-citat i kapitlet »Tertullian« i F. Böhlinger *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 1, 1. del, s. 295: »Wunderbar ist doch die Zweideutigkeit der Menschen, welche nach ihrer Sinne Unbestand und ihrer Urtheile Wechsel das Gute und Böse mischen und tauschen. Das aber, was Gott vorgeschrieben hat, ist immer gut und das Beste. *Was überlegst du? Gott hat geboten.* Der Wille Gottes ist unsere Heiligung; denn Er will, dass sein Bild uns auch zur Aehnlichkeit werde, damit wir heilig sind, weil Er heilig ist.«

I trykt udgave: Bind 24 side 274 linje 21

◀ **Tertullian i sit Trøsteskrift til Martyrer (...) den christelige Frihed** : se følgende passage i kapitlet »Tertullian« i F. Böhlinger *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 1, 1. del, s. 293: »*Die Freiheit des Christenmenschen.* – Wahrhaft frei ist, nur wer frei ist in Christo. *'Das Haupt des Mannes ist Christus, welches Haupt so frei ist als Christus selbst.* Wohl gibt auch die weltliche Freiheit Kränze, du aber bist durch Christus frei gemacht und zwar für einen theuern Preis. Wie kann die Welt einem fremden Knechte (dem Knechte Christi) die Freiheit geben. (...)'. So spricht sich Tertullian über die christliche Freiheit aus und in diesem Geiste ist auch das herrliche Sendschreiben abgefasst, das er an Christen, die im Kerker schmachteten und dem Märtyrertod entgegensahen, richtete.« Med 'Trøsteskriftet til Martyrerne' sigtes til *Ad martyras* (lat., Til martyrerne) fra 197 el. 202/03.

I trykt udgave: Bind 24 side 274 linje 26

◀ **»Fængslet skjænker den Christne ... sætte Eensomhed istedet.«** : forkortet gengivelse af følgende citat fra *Ad martyras*, bragt i kapitlet »Tertullian« i F. Böhlinger *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* bd. 1, 1. del, s. 294: »Der Kerker gewährt den Christen, was die Einöde den Propheten gewährte. Der Herr selbst hielt sich häufiger in der Einsamkeit auf, um freier beten zu können, um von der Welt sich zurückzuziehen. Seine Herrlichkeit endlich offenbarte er den Jüngern in der Einsamkeit. Lasset uns den Namen Kerker hinwegnehmen, lasset uns es Einsamkeit nennen.«

I trykt udgave: Bind 24 side 274 linje 29

◀ **Lidt tidligere ... Verden selv er et Fængsel ... udenfor Verden.« cfr Böhlinger 1ste D. 1ste Afdl. p. 294** : forkortet, fri gengivelse af følgende citat fra *Ad martyras*, bragt i kapitlet »Tertullian« i F. Böhlinger *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* bd. 1, 1. del, s. 294: »Wenn wir bedenken, sagt er, dass vielmehr die Welt selbst ein Kerker ist, so müssen wir es so ansehen, dass ihr vielmehr aus dem Kerker ausgetreten, als in einen Kerker eingetreten seid. Die Welt trägt grössere Finsterniss, in welcher die Herzen der Menschen erblinden; schwerere Fesseln legt sie an, welche die Seelen selbst gefangen halten; eine grössere Menge von Schuldigen umschliesst die Welt, nämlich das ganze Menschengeschlecht; sie wird nicht das Gericht eines Prokonsuls erdulden, sondern das Gericht Gottes. Wollet euch also, ihr Gesegnete, als solche betrachten, die aus dem Kerker in ein Asyl gebracht worden. Zwar ist Finsterniss in dem Kerker, *aber ihr selbst habt das Licht*; Fesseln sind in dem Kerker, *aber ihr seid frei vor Gott.* Der Christ hat auch ausserhalb des Kerkers der Welt entsagt und in dem Kerker auch dem Kerker selbst. Gleichviel, wo ihr in der Welt sein möget, ihr seid ausser der Welt. Und habt ihr auch einige Lebensfreuden eingebüsst; es ist ein glücklicher Handel, einzubüssen, um Grosses zu gewinnen.«

I trykt udgave: Bind 24 side 274 linje 33

◀ **Tertullian ... om Herrens Bøn ... »fordum ... styrker de Faldende ... cfr. Böhlinger 1ste D. 1ste Afdl. p. 348** : henviser til følgende citat fra Tertullians lille bog om Fadervor, bragt i kapitlet »Tertullian« i F. Böhlinger *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 1, 1. del, s. 348f.: »Alles wird das Gebet von Gott erlangen. Denn was hat Gott dem wahren Gebet verweigert? Wir lesen, hören und glauben die grossen Beweise seiner Kraft. Das Gebet des alten Bundes errettete aus dem Feuer, von den wilden Thieren, vom Hunger und es hatte doch noch nicht von Christo seine Ordnung empfangen. (...) Ehemals führte es Landplagen herbei, schlug es Kriegsheere, wehrte dem heilsamen Regen. Christus aber hat ihm nur Kraft *zum Guten* verliehen. Das evangelische Gebet heilt Kranke, treibt Dämonen aus, öffnet die Kerker, löst die Fesseln der Unschuldigen. Es tilgt Sünden, verjagt Versuchungen, stillt Verfolgungen, tröstet Kleinmüthige, geleitet die Wanderer, beruhigt die Wellen, nährt die Armen, lenkt die Reichen, richtet die Gefallenen auf, erhält die Fallenden, bewahrt die Sehenden. *Solches Gebet ist des Glaubens Mauer, unsere Wehr und Waffe wider den Menschen, welcher uns von allen Seiten auflauert. Nur allein das Gebet besiegt Gott.*«

I trykt udgave: Bind 24 side 275 linje 7

◀ **Tertullian siger ... har Astronomien faaet ... er nu den eneste. ... hos Böhringer** : hentyder til følgende passage i kapitlet »Tertullian« i F. Böhringer *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 1, 1. del, s. 288: »Andere wieder beschäftigen sich mit Magie, mit Astrologie. Man berief sich auf die Weisen aus dem Morgenlande, auf den Stern des Messias [jf. Matt 2,1-12]. Wie herrlich dagegen der tiefsinnige Tertullian! 'Diese Kunst, erklärt er sich, war nur bis zur Erscheinung des Evangeliums erlaubt, so dass nach der Geburt Christi über keines Menschen Geburt die Sterne ferner mehr Auskunft geben sollten (...). Heutzutage handelt die Sternkunde von Christus. Der *Stern Christus*, nicht der des Saturnus oder des Mars, noch sonst ein anderer derselben Ordnung der Todten wird beobachtet und verkündigt.'«

I trykt udgave: Bind 24 side 275 linje 18

◀ **Tertullian ... Den, som ikke selv vil lide kan ikke elske Den, der har lidt ... hos Böhringer** : henviser til følgende Tertullian-citat i kapitlet »Tertullian« i F. Böhringer *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* bd. 1, 1. del, s. 298: »wer das Leiden fürchtet, kann nimmer dem, der gelitten hat, angehören.«

I trykt udgave: Bind 24 side 275 linje 22

◀ **urgeres** : betones, fremhæves.

I trykt udgave: Bind 24 side 275 linje 25

◀ **Fraterniseren** : det at omgås broderligt, træde i venskabelig forbindelse.

I trykt udgave: Bind 24 side 275 linje 26

◀ **Gud-Msket** : 230,23.

I trykt udgave: Bind 24 side 275 linje 27

◀ **Tertullian ... den Xstne ikke maa gaae i Krig ... stikke i Balgen. ... i Böhringer 1ste Deel 1ste Afdl. etsteds** : hentyder til følgende Tertullian-citat i kapitlet »Tertullian« i F. Böhringer *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 1, 1. del, s. 289f.: »Nicht lässt sich der göttliche und menschliche Dienst, das Kreuz Christi und die Fahne des Teufels, das Lager des Lichts und das Lager der Finsterniss mit einander verbinden. Nimmer kann ein Leben zweien angehören, dem Cäsar und Gott. Wie mag man Kriegsdienste thun ohne das Schwerdt, welches der Herr weggenommen hat.«

I trykt udgave: Bind 24 side 276 linje 1

◀ **vistnok** : ganske sikkert.

I trykt udgave: Bind 24 side 276 linje 5

◀ **Hiobs Bog** : gammel form for Jobs Bog.

I trykt udgave: Bind 24 side 276 linje 8

◀ **Da saa de tre Venner ... begynder den Unge, Elihu** : hentyder til Job 32,1-5: »Så opgav de tre mænd at svare Job, fordi han var retfærdig i egne øjne. Men vreden flammede op i Elihu fra Buz, som var søn af Barak'el og var af Rams slægt. Hans vrede flammede op mod Job, fordi Job ville gøre sig retfærdigere end Gud, og mod hans tre venner, fordi de ikke kunne finde på noget at sige, skønt de anså Job for skyldig. Elihu havde ventet med at tale til Job, fordi vennerne var ældre end han selv. Da han så, at de tre mænd ikke havde mere at sige, flammede hans vrede op.« Elihus tale findes i kap. 32,6-37,24; den indledes med ordene: »Jeg er ung, / og I er gamle.« Om Jobs tre venner, Elifaz, Bildad og Sofar, se Job 2,11-13.

I trykt udgave: Bind 24 side 276 linje 9

◀ **accordere** : lyde sammen; underhandle; tinge.

I trykt udgave: Bind 24 side 276 linje 16

◀ **Basilius** : fra Kæsarea el. Basilios den Store (o. 330-79), biskop, gr. kirkefader; blev kristen og lod sig døbe 356/57 og forbandt dermed et liv i askese; efter en tid som eneboer, fra 364 presbyter og fra 370 biskop i Kæsarea i Kappadokien i Lilleasien, hvor han grundlagde sit syge- og fattighus 'Basilius'. Han lagde grunden til den dogmatiske lære om treenigheden.

I trykt udgave: Bind 24 side 276 linje 19

◀ **han siger ... vore Forfølgere bære samme Navn som vi.**« cfr. Böhringer 1ste D. 2^{den} Afdl. p. 190 nederst : gengivelse af følgende Basilius-citat fra et brev, bragt i kapitlet »Basilius« i F. Böhringer *Die Kirche*

Christi und ihre Zeugen (263,5) bd. 1, 2. del, s. 190 n.: »Drückend sind die Mühsale; und doch ist nirgends ein Martertod, weil unsere Verfolger denselben Namen tragen wie wir.«

I trykt udgave: Bind 24 side 276 linje 20

◀ **underfundigt** : listigt, snedigt.

I trykt udgave: Bind 24 side 276 linje 28

◀ **Mskslægten** : menneskeheden.

I trykt udgave: Bind 24 side 277 linje 3

◀ **mærkeligt** : bemærkelsesværdigt, påfaldende.

I trykt udgave: Bind 24 side 277 linje 5

◀ **sætter af** : aftager, taber.

I trykt udgave: Bind 24 side 277 linje 11

◀ **Gud-Msket** : 230,23.

I trykt udgave: Bind 24 side 277 linje 14

◀ **Saa bliver Xstus en Mythe** : hentyder til den mytologiske tolkning af NT, som indledtes med D.F. Strauß' skelsættende værk *Das Leben Jesu, kritisch bearbeitet* bd. 1-2, Tübingen 1835-36, efter hvilket fortællingen om Jesus hverken er noget overnaturligt el. noget faktisk historisk, men skal forstås som en myte. I Danmark var Fr. Beck i afhandlingen *Begrebet Mythos eller den religiøse Aands Form*, Kbh. 1842, ktl. 424, stærkt inspireret af Strauß.

I trykt udgave: Bind 24 side 277 linje 18

◀ **sindrigt** : listigt, snedigt.

I trykt udgave: Bind 24 side 277 linje 19

◀ **hiin Slange ... Linnée beviste aldrig at have været til** : Den sv. naturforsker Carl von Linné (1707-78) anfører i 12. udg. af sin *Systema Naturae* [lat., Naturens system], Stockholm 1766, bd. 1,1, s. 358, at en del af de såkaldte drager, der omtales i litteraturen, ikke eksisterer i virkeligheden. Det gjaldt fx den havslange, Linné havde set i Hamborg; den måtte betegnes som 'et fremragende værk, der ikke skyldtes naturen, men kunsten'. SKs kilde er ikke identificeret; sml. *Stadier paa Livets Vei* (1845), i *SKS* 6, 372,7-9.

I trykt udgave: Bind 24 side 277 linje 20

◀ **Basilus** : 276,19.

I trykt udgave: Bind 24 side 277 linje 30

◀ **Vi kunne flye det Onde ... af Kjerlighed til Gud - som Børn. cfr Böhlinger 1ste D. 2^{den} Afdl. p. 258** : henviser til følgende citat fra Baillius' asketiske sædelære, bragt i kapitlet »Basilus« i F. Böhlinger *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 1, 2. del, s. 258: »Ich sehe drei Arten, wie zum Gehorsam zu gelangen. Wir vermeiden entweder das Böse aus Furcht vor den Strafen und denken knechtisch, oder wir suchen die Früchte des Lohns und erfüllen die Gebote zu unserm eigenen Nutzen und denken wie Miethlinge, oder wir thun es um der Tugend selbst willen und aus Liebe zu unserm Gesetzgeber, hoch erfreut, dass wir gewürdigt worden sind, einem so herrlichen und gütigen Gott zu dienen und sind so wie Kinder gesinnt.«

I trykt udgave: Bind 24 side 277 linje 31

◀ **Don Quixote** : hovedperson i den sp. forf. Miguel de Cervantes Saavedras parodiske ridderroman *Don Quijote* bd. 1-2, 1605-15, overs. af C.D. Biehl som *Den sindrige Herremands Don Quixote af Mancha Levnet og Bedrifter* bd. 1-4, Kbh. 1776-77, ktl. 1937-1940.

I trykt udgave: Bind 24 side 278 linje 3

◀ **vistnok** : helt sikkert, sandelig.

I trykt udgave: Bind 24 side 278 linje 8

◀ **Aands-Diætetik**: lære om levemåde, især mht. (mådeholden) kost og adfærd, sundhedslære.

I trykt udgave: Bind 24 side 278 linje 10

◀ **man trak sig tilbage i Eensomhed, fastede, bad o: D.** : sigter til de kristne, asketiske eneboere, anakoreterne, se fx § 73 »Christliches Leben« i H.E.F. Guerike *Handbuch der Kirchengeschichte* (248,20) bd. 1, s. 244-248.

I trykt udgave: Bind 24 side 278 linje 20

◀ **Mynsterske**: 209,30.

I trykt udgave: Bind 24 side 278 linje 28

◀ **stille Timer** : et af Mynster jævnligt anvendt udtryk om andagt såvel i lønkammeret som i kirken. Se fx *Betragtninger over de christelige Troeslærdomme* (271,5) bd. 1, s. 240; bd. 2, s. 298, s. 299, s. 301 og s. 306; samt *Prædikener paa alle Søn- og Hellig-Dage i Aaret*, 3. oplag, bd. 1-2, Kbh. 1837 [1823], ktl. 229-230 og 2191; bd. 1, s. 8, s. 38, s. 215 og s. 384; bd. 2, s. 127; *Prædikener holdte i Kirkeaaaret 1846-47*, Kbh. 1847, ktl. 231, s. 63; *Prædikener holdte i Aaret 1848*, Kbh. 1849, ktl. 232, s. 10, s. 11 og s. 14; samt *Prædikener holdte i Aarene 1849 og 1850*, Kbh. 1851, ktl. 233, s. 204 og s. 216.

I trykt udgave: Bind 24 side 278 linje 32

◀ **gjorde Indrømmelser og Tilstaaelser** : sml. »Udgiverens Forord« til *Indøvelse i Christendom* (208,7).

I trykt udgave: Bind 24 side 279 linje 1

◀ sig selv **betræffende**: angående.

I trykt udgave: Bind 24 side 279 linje 2

◀ **Græmelse** : dvs. græmmelse.

I trykt udgave: Bind 24 side 279 linje 14

◀ **sandselig** : som angår den sanselige verden, verdslig.

I trykt udgave: Bind 24 side 279 linje 17

◀ **Hver den Førstes Taare** : enhver af den førstes tårer.

I trykt udgave: Bind 24 side 279 linje 20

◀ **holder sig selv uendelig i Priis** : sætter værdien på sig selv uendelig højt.

I trykt udgave: Bind 24 side 279 linje 27

◀ **Man hudfletter ham: Apostelen ... den Ære at blive hudflettet o: s: v:** : formentlig allusion til ApG 5,40-41, hvor det fortælles, at Det jødiske Råd lod apostlene piske, og de forlod rådssalen »glade fordi de var blevet anset for værdige til at blive vanæret for Jesu navns skyld«. Se også Rom 5,3; Fil 1,29; og 1 Pet 4,13. – **hudfletter**: pisker.

I trykt udgave: Bind 24 side 279 linje 37

◀ **Nonna Gregor af Nazianz^s Moder ... Sorgen ved Psalmesange.**« cfr. Böhringer 1ste D. 2^{den} Af. p. 386 : henviser til følgende beretning i kapitlet »Gregorius von Nazianz« i F. Böhringer *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 1, 2. del, s. 385f.: »Schon früher, im Jahr 369, war der Bruder, Cäsarius, gestorben. Er war Leibartz gewesen am kaiserlichen Hofe zu Konstantinopel, ein treuer Christ, wie die Eltern und die Geschwister. (...) Gerade hatte Cäsarius, von den Seinen gebeten, in den Privatstand zurücktreten wollen, als ihn der Tod überraschte. (...) Als in der Folge die Asche des Cäsarius zu den Gräbern der Märtyrer in feierlichen Zuge hingetragen wurde, folgte auch die Mutter Nonna dem Zuge, nicht im Trauerkleide, sondern im weissen Gewand festlicher Freude: sie erkannte die christliche Bedeutung des Todes, als einer Geburt zum höheren Leben; 'sie überwand die Thränen durch Philosophie, die Trauer durch Psalmgesänge.'« – Gregor af **Nazianz^s**: Gregorius Nazianzus el. Gregor fra Nazianz i Kappadokien i Lilleasien (o. 330-90), biskop, gr. kirkefader; blev kristen og lod sig døbe e. 358 og trak sig tilbage til et asketisk liv; indviet til presbyter i 361, fra 380-81 biskop i Konstantinopel.

I trykt udgave: Bind 24 side 280 linje 3

◀ **Ambrosius** : fra Milano (333/34-97), biskop, skaber af det norditalienske patriarkat, siden det 7. årh. anset som en af de fire vestlige 'kirkelærere'; fra 374 biskop i Milano; fortaler for askese og for kirkens

socialdiakonale arbejde; teologisk samlede han sig først og fremmest om bibeleksegese, især tolkningen af GT, men efterlod sig i øvrigt et righoldigt forfatterskab, herunder af en række hymner.

I trykt udgave: Bind 24 side 280 linje 10

◀ **Man fordrede ... Kirke til Arianerne ... offre mig for at frelse Alterne.**◀ **Böhringer 1ste D. 3^{die} Afdl. p. 29** : henviser til følgende beretning i kapitlet »Ambrosius« i F. Böhringer *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 1, 3. del, 1845, s. 27-32: »Wir kommen nun zur *Hauptgeschichte*. Die Osterwoche des Jahres 385 nahte heran. Ambrosius wurde in den Palast beschieden. Dort, im versammelten Staatsrathe wurde er aufgefordert, die Kirche Portiana, die ausserhalb der Stadt lag, den Arianern zu übergeben. Er schlug das Ansinnen ab.« Og videre, s. 28: »Kurz darauf, am Freitage vor dem Palmfeste, erschienen einige Geheimräthe in seiner Wohnung und forderten ihn auf, wenn er Portiana nicht herausgeben wolle, dem Hofe die neue Kirche, die im Innern der Stadt lag und grösser war, als jene, zu überlassen. Ambrosius antwortete einfach: dem Priester stehe nicht zu, den Tempel des Herrn auszuliefern.« Videre fortælles det, s. 29: »Den Palmtag durch blieb Ambrosius in der Hauptkirche. Feldoberste kamen: sie versuchten alle Mittel. 'Der Kaiser übe nur sein Recht; *alles sei des Kaisers.*' Der Bischof aber erwiederte: 'Verlangt der Kaiser, was mein ist, mein Gut, mein Geld, ich würde mich ihm nicht widersetzen; wiewohl alles, was mein ist, den Armen gehört. *Was aber Gott angehört, darüber hat der Kaiser keine Gewalt.* Gelüftet er nach meinem Erbe, nehmt es! nach meinem Leibe, ich bin bereit, euch zu folgen! Wollt ihr mich in Bande legen? zum Tode führen? Wohlan, mit Freuden! Ich werde mich nicht umgeben mit dem Volke als mit einem Bollwerke, ich werde nicht die Altäre umfassen, um mein Leben zu fristen; viel lieber wollt' ich mich opfern lassen für die Altäre.'◀ – **Arianerne:** tilhængere af Arius el. Arios (død 336), som i 312 blev valgt til presbyter ved en af hovedkirkerne i Alexandria. I den teologiske diskussion om forholdet mellem Faderen, Sønnen og Helligånden hævdede Arios, at kun Faderen er evig, og at Faderen før tidens begyndelse havde skabt Sønnen af intet; Sønnen har derfor ikke del i Faderens væsen (hypóstasis), men er af et lignende væsen (homooiósios). Arianismen blev bandlyst ved den første økumeniske synode i Nikæa i 325 og atter fordømt ved den anden økumeniske synode i Konstantinopel i 381, indkaldt af den østrom. kejser Theodosius. Dette fik til følge, at arianerne søgte at finde egne kirker, hvor de kunne samles om deres lære og holde gudstjeneste.

I trykt udgave: Bind 24 side 280 linje 11

◀ **Ambrosius : de Saar, som vi faae ... hvad I pleie i mindre.**◀. (cfr. **Böhringer 1ste D. 3^{die} Afdl. p. 35**) : del af et længere citat af Ambrosius (280,10), bragt i kapitlet »Ambrosius« i F. Böhringer *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 1, 3. del, 1845, s. 35: »Die Wunden, welche wir für Christo empfangen, sind nicht Wunden, durch welche das Leben verloren, sondern fortgepflanzt wird. Lasst doch, ich bitte euch, diesen Kampf sein; seid *ihr* nur Zuschauer. Bedenket, wenn eine Stadt einen Athleten hat, so wünscht sie ihn im Kampfe zu sehen. Warum weigert ihr euch in grösseren Dingen, was ihr in kleineren zu wollen gewohnt seid? Nicht fürchtet Waffen, nicht Barbaren, der den Tod nicht fürchtet, der von keinem Willen des Fleisches mehr gehalten wird. Hat Gott uns diesem Kampfe überliefert, so werdet ihr vergeblich so manche Tage und Nächte hier Wache halten. Christi Willen wird erfüllt werden; denn allmächtig ist unser Herr Jesus Christus; das ist unser Glaube; und desswegen, was *er* will, das wird geschehen, und es geziemt euch nicht, seinem Willen in den Weg zu treten.« Citatet indgår i en tale, Ambrosius holder til dem, der er i kirken, mens den er omringet af bevæbnede soldater; se foregående kommentar.

I trykt udgave: Bind 24 side 280 linje 23

◀ **Kraft-Tale** : kraftfuld tale.

I trykt udgave: Bind 24 side 280 linje 31

◀ **tage partes:** lat., 'dele'; (påtage sig sin) opgave, (være) deltager.

I trykt udgave: Bind 24 side 281 linje 1

◀ **Johannes d. Døber** : Johannes, der var Jesu forløber og forkyndte hans komme, se fx Joh 1,6-8.15, fik tilnavnet Døber, fordi han prædikede »omvendelsesdåb til syndernes forladelse« og døbte alle dem, der bekendte deres synder, i Jordanfloden, se Mark 1,4-5. I NT-1819 kaldes han 'Johannes den Døber', se fx Mark 6,14.24.25.

I trykt udgave: Bind 24 side 281 linje 4

◀ **staaer der ... Johannes sagde om Xstus: jeg kjendte ham ikke ... da kjendte han ham** : sigter til Joh 1,31-34, hvor Johannes Døber siger om Jesus: »Og jeg kiendte ham ikke; men paa det [for at] han skulde aabenbares for Israel, derfor er jeg kommen, og døber med Vand. Og Johannes vidnede, og sagde: jeg saae, at Aanden foer ned, som en Due, fra Himmelen, og den blev over ham. Og jeg kiendte ham ikke; men den, som sendte mig at døbe med Vand, han sagde til mig: paa hvem du seer Aanden fare ned, og blive over

ham, han er den, som døber med den Hellig Aand. Og jeg haver seet det, og vidnet, at denne er den Guds Søn« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 281 linje 5

◀ **siger jo Joh. ... Behov at døbes af Dig, og Du kommer til mig** : sigter til Matt 3,13-14, hvor det fortælles, at Jesus kom til Jordan for at døbes af Johannes Døber. »Men Johannes formeente ham det, og sagde: jeg haver behov at døbes af dig, og du kommer til mig!« v. 14 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 281 linje 7

◀ **Guds eenbaarne Søn** : allusion til Joh 1,18: »Ingen har nogen Tiid [nogen sinde] seet Gud; den eenbaarne Søn, som er i Faderens Skiød, han haver kundgiort det« (NT-1819). Se også Joh 3,16.

I trykt udgave: Bind 24 side 281 linje 11

◀ **Augustinus fE siger ... har uden al Tvivl Plage« (cfr. Böhringer 1ste D. 3^{die} Afdl. p. 188** : henviser til følgende citat af Augustin, bragt i kapitlet »Aurelius Augustinus« i F. Böhringer *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 1, 3. del, 1845, s. 188: »Wenn du noch keine Plage zu haben glaubst, sagt er einmal, so hast du noch nicht angefangen, ein Christ zu sein. Diess kurze Leben ist eine Plage; wenn es keine Plage ist, so ist es keine Pilgerschaft; wenn es aber eine ist, so liebst du entweder dein Vaterland nicht gar sehr [jf. Hebr 11,16], oder du hast ohne Zweifel eine Plage.« – **Augustinus**: Aurelius Augustin(us) (354-430), biskop, en af de fire rom.-katolske kirkefædre; født som hedning i Nordafrika og uddannet som retoriker i Kartago; blev kristen og lod sig i 387 døbe af Ambrosius i Milano (280,10), fra 391 præst, fra 395 biskop ligeledes i Hippo i Nordafrika. Blandt hans hovedværker er *Confessiones* (lat., Bekendelser) (397-401), hvormed han grundlagde den selvbiografiske genre; *De Trinitate* (lat., Om treenigheden) (399-419) og *De civitate Dei* (lat., Om Guds stad) (412-426/27). I øvrigt efterlod Augustin et omfattende forfatterskab af apologetiske, bibelexegetiske, dogmatiske og etiske skrifter samt prædikener og breve. – **Udlændighedsstand**: se 1 Pet 2,11, hvor brevets modtagere formanet »som Fremmede og Udlændinge« (NT-1819). Se også Hebr 11,13.

I trykt udgave: Bind 24 side 281 linje 15

◀ **1000 og 1000 der blive Præster** : 262,2.

I trykt udgave: Bind 24 side 281 linje 26

◀ **tage deres Examen** : hentyder her til den teologiske embedseksamen ved Københavns Universitet.

I trykt udgave: Bind 24 side 281 linje 27

◀ **Pust** : anstrengelse, genvordighed.

I trykt udgave: Bind 24 side 281 linje 27

◀ **der »sødt formilder ... giver Glæderne deres rette Smag«** : hentyder formentlig til J.P. Mynsters (209,30) prædiken over Joh 10,11-17 (om den gode hyrde) til anden søndag efter påske, nr. XXIX »At vi alle, eenfoldigen og oprigtigen, skulle [skal] holde os til den samme christelige Tro« i *Prædikener paa alle Søn- og Hellig-Dage* (278,32) bd. 1, s. 358-369; s. 362: »Det er(...) sandt, at de fleste Mennesker have mange Plager i Verden, men det er tillige sandt, at de største iblandt disse ere Misfornøielse og Tvivl og Frygt og Bekymring, at det Gode, de egentlig savne, er et saadant, som kunde formindske Sorgernes Bitterhed, og give Glæderne deres rette Smag.« Om dette gode siger Mynster: »vi [have] dog intet andet Navn for hiint store Gode, end Troen, den sande, levende, christelige Tro; i den er Grundvolden for al vor Beroligelse, Kilden til alt det, der kan fylde og lyksaliggjøre Hiertet«, s. 363.

I trykt udgave: Bind 24 side 281 linje 30

◀ **En donatistisk ... Biskop Emeritus ... skriv - og derpaa taug han. (...) cfr Böhringer 1ste D. 3^{die} Afdl. p. 172** : henviser til følgende beretning i kapitlet »Aurelius Augustinus« (281,15) i F. Böhringer *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 1, 3. del, 1845, s. 171f.: »Im Jahr 418 kam Augustinus nach Cäsarea Mauretania (Algier). Dort kam er mit Emeritus zusammen, gewesenem donatistischen Bischof daselbt, einem der sieben Wortführer der Donatisten auf dem Gespräch zu Karthago. Er hatte sich bisher versteckt gehalten. Augustin nahm ihn in die Kirche zu einem Gespräch. Viel Volks war versammelt. Als nun aber Augustin aufgehört zu reden, sagte Emeritus die bittern Worte: 'Ich kann nicht anders wollen, als wie ihr wollet; aber ich kann wollen, was ich will.' Wie *durfte* er auch eine andere Gesinnung äussern, als die katholische, da der Staat die seine verboten, und doch *konnte* er es nicht vermöge seiner individuellen Ueberzeugung, die ihm in die katholische Kirchengemeinschaft einzutreten nicht erlaubte. Ein Schnellschreiber war da, das Gespräch niederzuschreiben. 'Schreib,' rief ihm Emeritus zu und – schwieg dann. Wozu sich auch vertheidigen, da man der weltlichen Macht bereits hatte weichen müssen? Gewiss, in

diesem Benehmen des Emeritus lag ein verwundender Stachel, eine bittere Kritik. Augustin deutete es freilich auf *seine* Seite. 'War nicht, ruft er aus, war nicht Emeritus, als er mit freiem und gesundem Munde da stand und schwieg, war er nicht ein gültiger Zeuge für uns, dieser stumme Feind?'« - **Biskop Emeritus:** d. 418. - **Donatisterne:** en skismatisk bevægelse blandt de nordafrikanske kristne, benævnt efter biskop Donatus, i 313 valgt som modbiskop i Kartago i opposition mod biskop Cæcilianus, der støttede en mildere kurs over for kejserdømmets ønske om at gøre kirken til det rom. imperiums åndelige fundament. Under kejser Konstantin kom det til åbent oprør; men den donatistiske kirke vandt voksende tilslutning, især blandt de lavere samfundslag, og o. 400 stod den stærkere end nogensinde. Augustin søgte at mobilisere hele den nordafrikanske kirke imod donatisterne og fik dem fordømt som kættere, men da der opstod nye uroligheder, søgte han hjælp hos kejsermagten, der udstedte love imod donatisterne og iværksatte systematiske forfølgelser for at få elimineret den skismatiske kirke. - **Hurtigskraver:** stenograf.

I trykt udgave: Bind 24 side 282 linje 2

◀ **Colloquium** : lat., samtale.

I trykt udgave: Bind 24 side 282 linje 9

◀ **Augustin taler ... blive til Handling. Han siger, at ... et Liv o min Gud!**« cfr. Böhringer 1ste D. 3^{die} Afdl. p. 110 : henviser til følgende passage med citater af Augustin (281,15) i kapitlet »Aurelius Augustinus« i F. Böhringer *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 1, 3. del, 1845, s. 110: »In spätern Jahren hat er ernst, fast hart, über diese Schauspielsucht sich ausgesprochen. Wenn er aber findet, dass dieser Sucht ein Mangel an *innerer* Realität wie an Vollgehalt des *Lebens* zu Grunde liege, so har er sicher nicht aus dem Leeren gesprochen. Er spricht unter Anderm vom Schmerz, der bei dem Anblick der Trauerszenen im Zuschauer erweckt wird. Der Schmerz hat nun eben die Bedeutung, dass er schmerzen soll; man flieht ihn naturgemäss. 'Gleichwohl *wünscht* der Zuschauer den Schmerz, den das Zuschauen hervorruft; der Schmerz selber ist seine Lust. Bleibt man frei von Schmerz, alsdann geht man verdriesslich und tadelnd heim; wird aber der Schmerz angeregt, dann bleibt man gespannt sitzen *und weint vor Behagen*. Ist das nicht ein kläglicher Wahnwitz?' (...) Er geht noch weiter. Der Schmerz über das Elend Anderer soll zum Mitleid, zum Mitgefühl führen. 'Was ist aber das für ein Mitgefühl, bei dem der Zuschauer nicht zur Hülfeleistung aufgefordert, sondern lediglich eingeladen wird, sich dem Schmerze hinzugeben!' (...) 'Ich Aermster!' ruft er darum aus, 'ich liebte damals die Betrübniß und suchte Stoff, um mich zu betrüben, indem mir bei fremdem, erdichtetem und vorgegaukeltem Leide desjenigen Schauspielers Darstellung am meisten gefiel, am mächtigsten mich anzog, der mir die meisten Thränen zu entlocken wusste. Aber was war das für eine Liebe des Schmerzes! Denn ich wünschte nicht dasjenige zu leiden, was ich dargestellt sehen mochte; *sondern gleichsam nur auf der Oberfläche rieb ich mich*, wenn ich es geschauet und vernommen hatte; *hierauf folgte aber, wie bei denen, welche sich mit den Nägeln kratzen, entzündete Geschwulst, Schwären und abscheulicher Eiter*. Solch' ein Leben, war's ein Leben, o mein Gott?'«

I trykt udgave: Bind 24 side 282 linje 12

◀ **Augustin** : 281,15.

I trykt udgave: Bind 24 side 282 linje 27

◀ **»Der gives en Sandhed ... fri, naar Msket er den underordnet** : stærkt forkortet og sammentrukket citat af Augustin, bragt i kapitlet »Aurelius Augustinus« i F. Böhringer *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 1, 3. del, 1845, s. 234f.: *»Es gibt eine Wahrheit, 'die bleibt, wenn auch die Welt verginge,' ein Festes, Gewisses, Allgemeines, Ewiges; davon geht Augustin aus, im Gegensatz zum Skeptizismus (...). Diese höchste allgemeine Wahrheit ist (...) 'eine unwandelbare Wahrheit, die alles unwandelbar Wahre umfasst und weder deine noch meine, noch die Wahrheit eines Dritten, sondern die Wahrheit Aller ist, welche unmittelbar Wahres zu schauen vermögen; eine Wahrheit, die auf bewunderungswürdige Weise als verborgenes und zugleich offenbares Licht in die Augen Aller fällt und dem Einen wie dem Andern zur Anschauung sich anbietet. Was aber alle Vernünftigen schauen und alle Verständigen gleichmässig erkennen, kann unmöglich Sache eines blossen Individuums sein, besteht nicht in gewissen Eigenheiten, sondern ist das Gemeinsame, Allgemeine. Diese Wahrheit ist dem menschlichen Geiste nicht untergeordnet, - es könnte sonst dieser nicht nach ihr, sondern nur über ihr Utheile fällen - ; nicht beigeordnet - sie wäre sonst gleich dem menschlichen Geiste veränderlich, - sie steht vielmehr über ihm und ist vollkommener als er.'* Diese unwandelbare Wahrheit ist es, 'durch welche alle Dinge erkannt werden, und indem der Geist ausschliesslich bei ihr verweilet, entfallen seinem Blick die übrigen Dinge, *und er erfreut sich in dem Einen des Genusses aller*: denn was immerhin mannigfaltigen Wahrheiten Beseligendes haben, das haben sie aus der Einen unwandelbaren Wahrheit. Dieser Wahrheit unterworfen sein, heisst *wahrhaft frei sein*.'«

I trykt udgave: Bind 24 side 282 linje 28

◀ **Augustin** : 281,15.

I trykt udgave: Bind 24 side 283 linje 4

◀ **Som et Beviis for Xsteds Sandhed ... Xstnes Eenhed i Modsætning til Philosophiernes ... Sønderrevethed** : hentyder til følgende afsnit i kapitlet »Aurelius Augustinus« i F. Böhlinger *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 1, 3. del, 1845, s. 241-244. Böhlinger indleder afsnittet således: »Diese göttliche Beglaubigung der absoluten Religion findet nun Augustin im Christenthum, das ihm eben die absolute Religion ist.« Til begrundelse herfor nævnes først »die Weissagungen auf Christus und das Christenthum, die in Erfüllung gegangen«, s. 241; derpå »die Wunder, die das Christenthum begleiteten und noch begleiten«, s. 241; videre den »ungeheuren sichtbaren Umschwung in der Welt durch das Christenthum«, s. 242; og endelig »die Einheit der Christen im Glauben gegenüber der Zerrissenheit der Philosophien«, s. 243. Böhlinger opsummerer således: »Mit Einem Worte: Augustin weist hin auf die wunderbare Entstehung, Verbreitung, die Geschichte, die Kämpfe, die Ausdehnung, das Leben, die Lehre der Kirche als die würdige Beglaubigung des Christenthums«, s.243f.

I trykt udgave: Bind 24 side 283 linje 5

◀ **Simon Peder** : el. Simon Peter. Hans egl. navn er Simon, mens Peter er et tilnavn (det gr. ord 'pétros', der betyder 'sten', er ikke et alm. gr. navn, men en oversættelse af det aramaiske Kefas, jf. Joh 1,42).

I trykt udgave: Bind 24 side 283 linje 14

◀ **»kunde Du ikke vaage een Time med mig?«** : frit citat fra beretningen i Matt 26,36-46 om Jesus i Getsemane. Her fortælles det, at Jesus tog Peter og de to Zebedæussønner, Jakob og Johannes, med sig; Jesus gik lidt længere væk for at bede, og da han kom tilbage, fandt han dem sovende »og sagde til Peder: saa kunne I da ikke vaage een Time med mig!« v. 40 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 283 linje 15

◀ **»vaager og beder, at I ikke falde i Fristelse«** : citat fra Matt 26,41 (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 283 linje 18

◀ **R. Nielsen** : Rasmus Nielsen (1809-84), da. teolog og filosof; fra 1841 ekstraordinær og fra 1. sept. 1850 ordinær prof. i moralfilosofi ved Københavns Universitet. Han var i begyndelsen af 1840'erne meget præget af den ty. filosof G.W.F. Hegel, men kom fra midten af 1840'erne under indflydelse af SK, med hvem han sluttede venskab i sommeren 1848. På det tidspunkt troede SK, at han snart skulle dø, hvorfor han dels ønskede en person til at udgive sine litterære efterladenskaber, dels overvejede at gøre en anden fortrolig med sine tanker om forfatterskabet. Han valgte Rasmus Nielsen, med hvem han fremover hver torsdag på deres spadsereture førte samtaler om sine anskuelser og sit forfatterskab. Dog ville SK vente med at dømme om, hvorvidt Nielsen var brugbar, indtil Nielsen havde udgivet sit næste skrift. Den 19. maj 1849 udkom så Niensens store værk *Evangelietroen og den moderne Bevidsthed. Forelæsninger over Jesu Liv*, Kbh. 1849, ktl. 700, der skuffede SK dybt. Bogen, der knap nok nævner SK, var dog så meget påvirket af SKs pseudonyme værker, at anmelderne erklærede Nielsen for en discipel af SK, mens SK selv var fuld af bekymret ærgrelse. Da H.L. Martensen snart efter udgav *Den christelige Dogmatik* (se følgende kommentar), hvori han i forordet lod hånt om SKs pseudonyme skrifter, gik Rasmus Nielsen til angreb på ham med stridsskriftet *Mag. S. Kierkegaards »Johannes Climacus« og Dr. H. Martensens »Christelige Dogmatik«*. En undersøgende *Anmeldelse*, Kbh. 1849, ktl. 701, som udkom den 15. okt. 1849. Dette førte til en ganske omfattende debat i samtiden om forholdet ml. tro og viden. Niensens næste større indlæg var *Evangelietroen og Theologien. Tolv Forelæsninger holdte ved Universitetet i Kjøbenhavn i Vinteren 1849-50*, Kbh. 1850, ktl. 702, der udkom den 6. april 1850. Heri begrundes i en mere systematisk fremstilling indsigten fra SKs pseudonymer, at man må begribe, at troen ikke kan begribes. Derpå fulgte *Et par Ord i Anledning af Prof. Scharlings Apologie for Dr. Martensens Dogmatik*, Kbh. 1850, der udkom den 11. maj 1850. Da var det i april 1850 kommet til et brud mellem SK og Nielsen. For flere oplysninger og kildeangivelser se kommentaren til journaloptegnelsen NB22:66.

I trykt udgave: Bind 24 side 283 linje 21

◀ **han vil discutere og overbevise Prof. Martensen** : I sit modskrift *Dogmatiske Oplysninger. Et Leilighedsskrift*, Kbh. 1850, ktl. 654, der udkom den 13. juni 1850, rettede H.L. Martensen, s. 8-76, et skarpt angreb på Niensens stridsskrift *Mag. S. Kierkegaards »Johannes Climacus« og Dr. H. Martensens »Christelige Dogmatik«* (se foregående kommentar). Nielsen svarede igen på angrebet i *Dr. H. Martensens Dogmatiske Oplysninger belyste*, Kbh. 1850, ktl. 703, der blev averteret som udkommet i *Adresseavisen*, nr. 305, den 28. dec. 1850. – **Martensen**: Hans Lassen Martensen (1808-84), da. teolog og præst; fra 1840 ekstraordinær og fra 1. sept. 1850 ordinær prof. i teologi ved Københavns Universitet. Han blev lic.theol. i 1837, udnævnt til æresdoktor i Kiel i 1840, til hofprædikant i 1845 og Ridder af Dannebrog i 1847. Han havde i sommeren 1849 udgivet det store værk *Den christelige Dogmatik*, ktl. 653, der den 22. maj 1850 var kommet i et nyt oplag. Med dette værk blev Martensen direkte bragt i opposition til SK, idet det gav anledning til en større strid om forholdet ml. tro og viden.

I trykt udgave: Bind 24 side 283 linje 24

◀ **pathologisk** : lidenskabelig.

I trykt udgave: Bind 24 side 284 linje 1

◀ **Evangeliet om Lilierne og Fuglene ... Lilie er deiligere end Salomo** : sigter til Matt 6,24-34, evangeliet til 15. søndag efter trinitatis, hvor Jesus opfordrer til at se på himlens fugle og markens liljer og om liljen siger: »Betragter Lilierne paa Marken, hvorledes de voxer; de arbeide ikke, spinde ikke. Men jeg siger Eder, at end ikke Salomon i al sin Herlighed var saa [således] klædt, som een af dem«, v. 28-29 (NT-1819). – **Salomo**: (død o. 930 f.Kr.), Davids anden søn med Batseba, konge over Israel i 40 år (jf. 1 Kong 11,42), var berømmet for sin pragt og rigdom (jf. 1 Kong 10,4-5.7.14-29).

I trykt udgave: Bind 24 side 284 linje 2

◀ **Pathos** : lidenskab.

I trykt udgave: Bind 24 side 284 linje 6

◀ **om hiin Fortolker ... Keiserkronen ... forklare Evangeliet** : jf. fx P.A. Gratz *Kritisch-historischer Kommentar über das Evangelium des Matthäus* bd. 1-2, Tübingen 1821-23; bd. 1, s. 384, hvor det i kommentaren til Matt 6,28 oplyses: »Lilie. Viele Gelehrte verstehen darunter in Specie [lat., i særdeleshed, især], die hochrothe Kaiser-Krone, eine der schönsten Blumen, die im Morgenlande auf den Wiesen wächst.« – **Keiserkronen**: da. betegnelse for forskellige løgplanter inden for liljefamilien, dels den egl. kejserkronen (*Fritillaria imperialis*), dels brandlilje (*Lilium bulbiferum*), og dels kransbladet lilje (*Lilium martagon*). Keiserkronen, der stammer fra Persien, Afghanistan og Kashmir, bliver ca. 1 m høj og dyrkes som prydblade på friland.

I trykt udgave: Bind 24 side 284 linje 7

◀ **disse livsalige Ord** : allusion til Luk 4,22, hvor alle i synagogen i Nazaret, der hørte Jesu første prædiken, »forundrede sig over de livsalige Ord, som udgik af hans Mund« (NT-1819).

I trykt udgave: Bind 24 side 284 linje 16

◀ **et Sted i en ældre Journal ... lade Journalisterne skyde ned** : henviser til journaloptegnelsen NB10:53, fra feb. el. marts 1849, hvor SK skriver: »Gud i Himlen veed Blodtørst er min Sjæl fremmed, og Forestillingen om et Ansvar for Gud troer jeg ogsaa jeg har frygtelig: men dog, dog, jeg vilde i Guds Navn paatage mig det Ansvar at kommandere: fyr, naar jeg først med den ængsteligste Samvittigheds Omsorg havde forvisset mig om, at der foran Gevær-Piberne ikke var eet eneste andet Msk, ja ikke eet eneste andet levende Væsen end – Journalister. Dette er sagt om Standen.« SKS 21, 283f.

I trykt udgave: Bind 24 side 284 linje 24

◀ **Goldschmidt** : Meir Aron Goldschmidt (1819-87), da.-jødisk journalist og publicist, bl.a. forf. til *En Jøde. Novelle af Adolph Meyer*. Udgiven og forlagt af M. Goldschmidt, Kbh. 1845, ktl. 1547. Grundlagde i 1840 det satiriske ugeblad *Corsaren* og var bladets egentlige redaktør til 1846, hvor han afhændede bladet og tiltrådte en étårig udenlandsrejse; udgav fra dec. 1847 månedsskriftet (fra sept. 1849: ugeskriftet) *Nord og Syd*, hvortil han selv var hovedleverandør af stof.

I trykt udgave: Bind 24 side 284 linje 31

◀ **eengang Foragtelighedens Redskab ... underholder sig ... med Baroner og Græver** : hentyder til dengang, Goldschmidt var redaktør af *Corsaren*, og til, hvor han er udgiver af *Nord og Syd* (se foregående kommentar). – **Dydzirede**: dydsirede, ærbare. – **Sjoueren**: betegnelse for løsarbejder, der i alm. ansås for at være rå og uden moral; en løs eksistens, slyngel. Her er 'Sjoueren' formentlig polemisk betegnelse for *Corsaren*, idet SK samtidig tænker på de anonyme og ansvarsfrie 'medarbejdere' på *Corsaren* el. de stråmænd, der af *Corsaren* blev benyttet som ansvarshavende redaktører; således blev det allerede i *Corsaren*, nr. 27, den 7. maj 1841, noteret, at »Folk lægge os det tillast, at vi have antaget Arbeidsmænd og Sjouere til ansvarshavende Redacteurer«. – **Aristorkraten**: dvs. aristokraten. – **fiin Aristokrat, der underholder sig ... med Baroner og Græver**: hentyder måske til Goldschmidts »Dagbog« i det nummer af *Nord og Syd*, der udkom den 28. feb. 1851; her fortæller Goldschmidt om de østrigske tropper i Mecklenborg og skriver bl.a.: »Ogsaa ere mange af de østerrigske Officerer ikke fornemme nok for de adelige Damer, og de beklage sig bitterlig over, at de nu maae spise ved samme Bord som en Borgerlig, Noget, der har været uhørt iblandt dem. Da saa mange Ungarer og Italienerne i 1848 og 49 gik over til Fjenden, er der i den østerrigske Hær foregaaet et stort Avancement, ja Corporaler ere blevne Officerer, især i Infanteriet og Artilleriet. Meklenborgerne finde det høist sælsomt, at disse tør tiltale deres Kammerater, der ere Grever og Baroner, med 'Du'. En ægte preussisk Garderofficier, om muligt af det første

Regiment, der ikke taaler nogen Borgerlig, er det meklenborgske Ideal af en tydsk Kriger«, *Nord og Syd. Et Ugeskrift* bd. 6 »(Januar-Marts)«, Kbh. 1851, s. 225f. – **Græver:** dvs. grever.

I trykt udgave: Bind 24 side 284 linje 32

◀ **Mærkelige** : bemærkelsesværdige, påfaldende.

I trykt udgave: Bind 24 side 285 linje 5

◀ **nu, da Biskop M. har gjengivet ham Æren** : sigter til J.P. Mynsters (209,30) lille skrift *Yderligere Bidrag til Forhandlingerne om de kirkelige Forhold i Danmark* (296,4). Se s. 5, hvor Mynster skriver: »thi – som en udmærket fransk Forfatter, hvem vi takke Udgiveren af 'Nord og Syd' [dvs. Goldschmidt] for at have gjort os bekendte med, siger – der er intet agtværdigere, end 'et Folk, der forsvarer sine Sæder'.« Se endvidere s. 44, hvor Mynster skriver: »Iblandt de glædelige Fremtoninger, – vi optage dette Ord efter en af vore talentfuldeste Forfattere, – der under disse Forhandlinger have viist sig, er den Gienklang, en Røst har fundet, der nylig (see 'Fædrelandet' Nr. 26) hævede sig mod den 'Troen paa, at det er i det Udvortes, Feilen stikker, at det er en Forandring i det Udvortes, der behøves, Forandring i det Udvortes, der skal hielpe os,' mod den 'usalige Forvexling af Politik og Christendom, en Forvexling der saa let kan bringe en ny Art Kirke-Reformation op og i Mode, den bagvendte Reformation, der reformerende sætter et nyt Slettere istedenfor et gammelt Bedre.' Den begavede Forfatter vil tillade mig endnu til Slutning at laane hans Ord: 'At Christendommen, som har Livet i sig selv, skal frelses ved de frie Institutioner, dette er i mine Tanker en aldeles Miskiendelse af Christendommen, der, hvor den er sand i sand Inderlighed, er uendelig høiere og uendelig friere, end alle Institutioner, Constitutioner o. s. v.'« Med udtrykket 'Fremtoninger' sigtes til Goldschmidt, der i *Nord og Syd. Et Ugeskrift* bd. 5 »Første Qvartal 1849«, Kbh. 1849, s. 143f., havde foreslået 'Fremtoning' som oversættelse af det ty. 'Erscheinung', hvilket efterhånden vandt indpas i sproget. Henvisningen til *Fædrelandet*, nr. 26, gælder SKs artikel »Foranlediget ved en Yttring af Dr. Rudelbach mig betræffende [angående]« (246,6).

I trykt udgave: Bind 24 side 284m linje 2

◀ **Epiteton** : tilnavn.

I trykt udgave: Bind 24 side 285m linje 1

◀ **et Sted i »det lykkelige Skibbrud« ... den dydzirede Jfr-Brud** : sigter til Ludvig Holbergs komedie *Det Lykkelige Skibbrud* (1731), hvor en skøge, som skal giftes, har bestilt et bryllupsvers hos byens professionelle lejlighedsdigter, magister Rosiflengius. I 3. akt, 2. scene, overrækker han hende verset med ordene: »Lille Pige[!] Verset koster 2 Rdlr. thi jeg har derudi ikke alleene skaffet Jer Jeres Jomfruedom igien, men afmalet Jer som een af de dydigste og skikkeligste Møer udi Staden, da I dog selv veed at det er en Titul, som Jer ikke tilkommer.« Versets titel el. dedikation læses op i 3. akt, 3. scene: »Den med Rosen foreenede Lillie. Eller ydmygst Lykønskning til det af Himmelen sammenknyttede Par, Brudgommen den Ædle og Velagtbare Johannes von Christoffersen, fordum Velmeritered Secreterer hos Velbestalter Hr Visiterer Tobias Andersen, og Bruden den Ædle, Dydziirede Møe, Lucretia de Peers Datter, hvis Bryllups-Høytid skal celebereres den 24 Augusti 1724. Ydmygst frembaaren af det Dydkronede Pars bereedvillgste. N.N.« Se *Den Danske Skue-Plads* (210,12) bd. 4. Bindene er uden årstal og sidetal. Stykket blev i 1840'erne opført otte gange på Det kgl. Teater, senest den 25. maj 1847.

I trykt udgave: Bind 24 side 285m linje 6

◀ **Den donatistiske Sætning: Den Kirke ... tæller Martyrer ... den sande. cfr. Böhringer 1ste D. 3^d Afdl. p. 353** : henviser til følgende udsagn som udtryk for donatisternes (282,2) opfattelse, bragt i kapitlet »Aurelius Augustinus« i F. Böhringer *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 1, 3. del, 1845, s. 353: »Die Kirche, die verfolgte, sei darum die falsche, und die verfolgt werde und Märtyrer zähle, eben desshalb die wahre.«

I trykt udgave: Bind 24 side 285 linje 8

◀ **Augustin siger ... »er en ... grusom Tolerance.« cfr. Böhringer 1ste D. 3^{die} Afdl. p. 366 ø.** : henviser til følgende passage med citat af Augustin (281,15) i kapitlet »Aurelius Augustinus« i F. Böhringer *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 1, 3. del, 1845, s. 365f.: »Angesehen also, was damit erreicht werden soll, was dagegen auf dem Spiele steht: ewiger Segen oder Fluch; angesehen ferner die Natur des Menschen, in der die Züchtigung als ein nothwendiges Moment zur Besserung gesetzt ist, findet Augustin seine Theorie ganz in der Ordnung; das Gegentheil hievon dünkt ihn 'eine falsche, eine grausame Toleranz.'«

I trykt udgave: Bind 24 side 285 linje 14

◀ **Donatisterne ... »Xstus har givet ... Forbilledet ... paa at døe.« cfr. Böhringer 1ste D. 3^d. Afdl. p.**

384 : henviser til følgende passage med et udsagn af donatisterne (282,2) i kapitlet »Aurelius Augustinus« i F. Böhlinger *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 1, 3. del, 1845, s. 384: »Daran hatten die Donatisten recht, dass sie Staat und Kirche nicht mit einander vermischen wollten, dass sie sagten: Verfolgung und Zwang in Religionssachen sei gegen Wort und Geist Christi; so schön sagten: 'der Herr Christus habe den Christen nicht ein Vorbild (Typus) zu tödten, sondern zu sterben gegeben; hätte er die ihm Widerstrebenden geliebt in dem Sinne, wie die Katholischen es meinen, so wäre er nicht für uns gestorben'«.

I trykt udgave: Bind 24 side 285 linje 19

◀ **Augustin forfægter Autoritets-Tro ... ikke at troe paa Autoritet** : 286m,1. Om Augustin, 281,15.

I trykt udgave: Bind 24 side 286 linje 1

◀ **gjør han jo den ethiske Side ... gjældende: Lydigheden ... Gavnlige** : se fx følgende passage i kapitlet »Aurelius Augustinus« i F. Böhlinger *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 1, 3. del, 1845, s. 249f., hvor Augustin citeres for følgende udsagn: »So lange wir daher unter die Zahl unweiser Menschen gehören, andererseits aber ein vollkommen gutes und frommes Leben nichts destoweniger uns am Herzen liegen soll, und jeglicher Fehler, welcher in Hinsicht auf die heiligeren und erhabeneren Verhältnisse des menschlichen Lebens begangen wird, in dem Maasse sündhafter und gefährlicher ist, in welchem der Mensch in dieser Beziehung zum Gehorsam und zur Ehrfurcht verpflichtet ist, bleibt uns nichts übrig, als einer bewährten Auktorität zu folgen, damit die Thorheit, so weit sie noch in uns ist, so wenig als möglich wahrnehmbar und gänzliche Befreiung von ihr einmal wirklich werde.« Og s. 251, hvor Böhlinger skriver: »Demuth aber ist nichts anderes, als *ein sich freiwilliges Unterwerfen unter eine höhere Auktorität*. Darum ist der Auktoritätsglaube die rechte Zucht für den Menschen wie er ist, der wahre Anfang seines Heils, und ganz *sittlich*«. Og videre s. 257f., hvor Böhlinger skriver: »Der Auktoritätsglaube verhält sich zum Wissen als dessen Vorstufe, dessen pädagogische Bedingung in doppelter Beziehung, in sittlicher und intellektueller. Der Auktoritätsglaube (...) ist nicht blos Milch, sondern auch Zucht und fasst in sich eine Unterwerfung des *ganzen* Menschen unter die heilige Gewalt der göttlichen Auktorität, hat also ein dieser Auktorität entsprechendes Leben zur Folge.«

I trykt udgave: Bind 24 side 286 linje 5

◀ **Fordrer ogsaa at til en Tænkter hører Askese** : henviser måske til følgende passage i kapitlet »Aurelius Augustinus« i F. Böhlinger *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* bd. 1, 3. del, 1845, s. 255, hvor Böhlinger skriver: »Betrachten wir nun diese religiöse Erkenntniss näher. Ihre Momente sind: aus der Vielheit der Welt, in die man verschlagen, aus den trügerischen Erscheinungen des Sinnlichen sich zurückziehen zu dem Einen, sich sammeln durch die Vermittlung Christi zu und in Gott, emporsteigen über alles Geschaffene, Sinnliche, Seelische und Geistige zu dem Urgrunde, der Urvernunft, zu Gott. (...) Dieses sich Zurückziehen, dieses - in einem mittelalterlichen Ausdrucke zu sprechen - 'sich Vereinfachen' muss aber geschehen eben so sehr nach der Seite der Intuition hin, durch *Kontemplation*, und Spekulation, als des *Willens* und *Lebens* durch *Liebe*, *Askese*, *Reinigung*.«

I trykt udgave: Bind 24 side 286 linje 7

◀ **Det hele Partie desangaende hos Böhlinger** : F. Böhlinger *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* bd. 1, 3. del, 1845, s. 248-260.

I trykt udgave: Bind 24 side 286 linje 9

◀ **I Striden med Donatisterne ... Troen kan komme frem. cfr. Böhlinger. 1ste D. 3^{die} Afdl. ... især fra pag 357 o: fl., og pag 367. n: og 368** : henviser til afsnittet »Augustin und die Donatisten« i kapitlet »Aurelius Augustinus« i F. Böhlinger *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* bd. 1, 3. del, 1845, s. 310-385. S. 357f. handler om Augustins forståelse af forholdet mellem den kristelige stat og kirken. Fra s. 367 nederst til midt på s. 368 hedder det: »Vorerst meint er [Augustin], sei die Strafe, nicht um zum Glauben zu zwingen, sondern um den Unglauben zu strafen; nicht um zum Gutdenken hinzutreiben, sondern um vom Schlechthandeln abzuhalten. 'Die Furcht vor Strafe, wenn man auch noch keine Liebe zum Guten hat, verschliesst doch wenigstens die böse Lust in das Verschliess des Gedankens.' Was dann den Glauben selbst anbelangt, so begnügt er sich allerdings mit keinem nur äusserlichen Bekenntnisse. Er kann es nicht und will es nicht. Den Schrecken der Staatsgewalt und den freien Glauben sucht er nun in *der* Weise zu vermitteln, nicht dass der Zwang den Glauben schaffe, was unmöglich, sondern so, dass die Furcht vor den Strafen *nur die Hindernisse* - Leidenschaften, Vorurtheile, Trägheit, Furcht vor den Mitirrenden u. s. w. - wegräumen soll. Wenn dergestalt die Hindernisse weggeräumt sind, die dem Eintritte in die Kirche in dem Weg standen und der Mensch angetrieben wird, sich der Wahrheit zuzuwenden, muss die innerliche Zustimmung *von selbst* kommen.« - **Donatisterne**: 282,2.

I trykt udgave: Bind 24 side 286 linje 11

◀ **cfr. Böhringer 1ste D. 3^{die} Afdl. p. 253.** »endnu sørgeligere ... ikke at lade sig lede af nogen **Autoritet.**◀ : henviser til følgende passage med citat af Augustin i kapitlet »Aurelius Augustinus« i F. Böhringer *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* bd. 1, 3. del, 1845, s. 253: »Uebrigens läugne er die Möglichkeit nicht, sagt Augustin, dass man durch eine *falsche* Auktorität getäuscht werden könne, 'und es ist allerdings traurig, zur Zeit, wo man die lautere Wahrheit noch nicht zu erkennen vermag, von irgend einer Auktorität betrogen zu werden; *aber*, setzt er hinzu, *noch viel trauriger ist es, von keiner Auktorität sich leiten lassen.*'◀

I trykt udgave: Bind 24 side 286m linje 1

◀ **Hvad man ... har gjort gjældende ... Synd: Svaghed, Uvidenhed, det Sandselige Overmagt o: s: v:** : sml. *Sygdommen til Døden* (1849) kap. 2 »Den socratiske Definition af Synd«, der indledes således: »Synd er Uvidenhed. Dette er, som bekjendt, den socratiske Definition, der som alt Socratisk altid er en Instants, der er værd at agte paa«, se SKS 11, 201-208, med kommentarer. Og kap. 3 »At Synden ikke er en Negation, men en Position«, der indledes således: »At dette er saaledes, er Noget, den orthodoxe Dogmatik og Orthodoxien overhovedet bestandigt har kjæmpet for, og som pantheistisk afviist enhver Definition af Synden, der gjorde denne til noget blot Negativt, Svaghed, Sandselighed, Endelighed, Uvidenhed o. desl.«, se SKS 11, 209-212, med kommentarer.

I trykt udgave: Bind 24 side 286 linje 22

◀ **vender Augustin ... »Vi kalde ikke blot Det Synd ... er dens Straf.**◀ **cfr. Böhringer 1ste D. 3^{die} Afdl. p. 408** : henviser til følgende passage med citater af Augustin i kapitlet »Aurelius Augustinus« i F. Böhringer *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 1, 3. del, 1845, s. 407f.: »Ein weit gewichtigerer Einwurf gegen den freien Willen als die alleinige und ausschliessliche Wurzel des Bösen ist die Berufung auf *Unwissenheit, Unfähigkeit*, als durch welche anerkanntermaassen tadelnswerthe Handlungen entstehen. Allein ein solcher Zustand, sagt Augustin, ist nie der ursprünglichen, sondern der schon verdorbenen Natur eigen, *setzt also eine frühere Abweichung von Gott voraus, und muss als eine natürliche und durchaus gerechte Strafe früherer Sünden betrachtet werden.* (...) Die *gerechteste* Strafe der Sünde ist allerdings, dass Jeder verliert, was er nicht gut gebrauchen wollte, wofern er ohne Mühe es gut hätte gebrauchen können. Daher soll, wer *wissend* Unrecht thut, das *Wissen* dessen verlieren, was recht ist, und wer nicht recht handeln *will*, wo er recht handeln kann, die *Kraft* verlieren, recht zu handeln, wo er recht handeln will. 'Daher sind die Strafen jeder sündigenden Seele Unwissenheit und Unvermögenheit.' Es ist klar: Augustin, wenn er von dem Willen als der Wurzel der Sünde spricht, sagt diess im *weitesten* Sinne. 'Wir nennen nicht bloß dasjenige Sünde, was sonst im eigentlichen und strengen Sinne Sünde heisst, nämlich ein freiwilliges und wissentliches Vergehen, sondern wir nennen auch Alles Sünde, was *nothwendige Folge* eines solchen Vergehens und somit Strafe ist.'◀

I trykt udgave: Bind 24 side 286 linje 25

◀ **siger Böhringer ... den egne Villie ... den Tilstand, i hvilket Msket befinder sig. cfr sammesteds p. 409 ø** : henviser til følgende passage i kapitlet »Aurelius Augustinus« i F. Böhringer *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* bd. 1, 3. del, 1845, s. 409 ø., hvor Böhringer skriver: »Der eigene Wille ist somit nicht *aus-*, sondern *eingeschlossen* in den Zustand, in dem sich der Mensch befindet.«

I trykt udgave: Bind 24 side 286 linje 35

◀ **Augustin siger ... Adam hvor er Du ... men udenfor Gud. cfr Böhringer 1ste D. 3^{die} Afdl. p. 498 ø.** : henviser til følgende citat af Augustin (281,15) i afsnittet »Fall und dessen Folgen« i kapitlet »Aurelius Augustinus« i F. Böhringer *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 1, 3. del, 1845, s. 498 ø.: »Und das bedeutete das Wort, das der Herr zu dem von Angst erbebenden und sich vor ihm verbergenden Menschen sprach: Adam, wo bist du? Um strafend ihn *daran* zu erinnern, *wo* er – Adam – nun wäre, in dem Gott nicht mehr wäre!«

I trykt udgave: Bind 24 side 287 linje 5

◀ **liberum arbitrium** : lat., frit valg, fri vilje, vilkårlig frihed; filosofisk begreb fra den tidligste middelalder brugt som betegnelse for menneskets evne til at vælge lige frit mellem to eller flere muligheder.

I trykt udgave: Bind 24 side 287 linje 13

◀ **Augustin** : 281,15 og 286,25.

I trykt udgave: Bind 24 side 287 linje 17

◀ **Mange Nyere viist** : sml. kap. 1, § 6 »Angest som Arvesyndens Forudsætning og som forklarende Arvesynden retrogradt i Retning af dens Oprindelse«, i *Begrebet Angest* (1844), hvor det hedder: »et abstrakt liberum arbitrium (der da ligesaa lidet som senere i Verden har existeret i Begyndelsen, da det er

en Tanke-Uting)«, SKS 4, 355,2-4. Sml. også optegnelsen Not13:23, fra 1842-43, hvor SK skriver: »En fuldkommen ligegyldig Villie (æquilibrium [lat., 'ligevægt']) er en Uting, en Chimaire; det viser Leib.[niz] ypperligt paa flere Stæder, ogsaa Bayle tilstaaer det (mod Epicur)«, SKS 19, 393,22-24; jf. *Herrn Gottfried Wilhelms, Freyherrn von Leibnitz, Theodicee, das ist, Versuch von der Güte Gottes, Freyheit des Menschen, und vom Ursprung des Bösen*, udg. af J.C. Gottsched, 5. udg., Hannover og Leipzig 1763 [fr. 1710], ktl. 619, 3. del, § 311f., s. 511ff., især § 319 og § 320, hvor Leibniz (301,27) med reference til Epikurs atomteori skriver, »daß er bloß zu dem Ende hierauf verfallen, damit er diese vermeynte ganz gleichgültige Freyheit retten möchte, deren Chimäre sehr alt zu seyn scheint: und so mag man wohl mit Recht sagen: eine Chimäre hecke die andere aus«, s. 521f. Jf. også 3. del, § 324, s. 527f.: »Hr. Bayle merket selbst gar wohl an, daß eine gleichgültige Freyheit, dergleichen man zulassen muß, die Neigungen nicht ausschließt, und kein Gleichgewicht erfordert.« I sine »Philosophische Untersuchungen über das Wesen der menschlichen Freyheit« i *Philosophische Schriften* bd. 1, Landshut 1809, ktl. 763, s. 478, omtaler den ty. filosof F.W.J. Schelling »æquilibrium arbitrii« (lat., 'viljens ligevægt') som »die Pest aller Moral«.

I trykt udgave: Bind 24 side 287 linje 17

◀ **som Augustin ... siger, denne Tilstand ... Straf er dog igjen Synd** : 286,25.

I trykt udgave: Bind 24 side 287 linje 28

◀ **Rumford (...) Opfinderen af den Rumfordske Suppe ... i Adelstanden** : Benjamin Thompson, greve af Rumford (1753-1814), statsmand og fysiker; født i Massachusetts i Nordamerika, hvor han en tid fungerede som major, men i 1782 deltog han som oberstløjtnant på engelsk side i den amerikanske uafhængighedskrig. »Als er zu Ende des Kriegs nach London kam, ernannte der König ihn zum Ritter; auch war er eine Zeit lang Unterstaatssecretair des Kriegsministeriums. Nachmals trat er in bair.[ische] Dienste und erwarb sich in München große Verdienste durch Aufhebung der Bettelei, Anlegung von Manufacturen zu Versorgung der Armen, Einführung der Erdäpfel und der Sparheizungen, sowie besonders der ökonomischen, nach ihm benannten *Suppen*. Vom Kurfürsten zum Grafen von Rumford erhoben und zum Generallieutenant ernannt, ging er 1799 nach England zurück«, *Allgemeine deutsche Real-Encyclopädie für die gebildeten Stände. (Conversations-Lexikon)*, 8. udg., bd. 1-12, Leipzig 1833-37, ktl. 1299-1310; bd. 9, 1836, s. 469f.; s. 470. I London og fra 1802 i Frankrig beskæftigede han sig med forskning i fysik og anvendelse af varme og gjorde forskellige opdagelser.

I trykt udgave: Bind 24 side 288 linje 1

◀ **Reduplication** : 244,16.

I trykt udgave: Bind 24 side 288 linje 7

◀ **Evgen Sue paataler de Fattiges Sag - og tjener en halv Million derved** : Joseph Marie Eugène Sue (1804-57), fr. forf., især kendt for sine utallige maritime, historiske og sociale (trivial)romaner, der fik en enorm udbredelse, bl.a. fordi de også blev trykt som føljetoner i blade, og som var økonomisk indbringende. Opstillede i 1848 som kandidat til den grundlovgivende nationalforsamling i Paris, men blev ikke valgt; derimod blev han valgt til den lovgivende nationalforsamling den 28. april 1850. Adskillige af hans romaner blev overs. til da., fx *Atar Gull*, overs. af I. Levin, Kbh. 1833 [fr. 1831]; *Salamanderen. En Søe-Roman* (bd. 11, hefte 3, i *Nyt Bibliothek for Morskabslæsning*), Kbh. 1833 [fr. 1832]; *Crao, Skizzer af Sølivet* og *En Duel* (bd. 8, 9 og 11 i *Novelle-Bibliothek*), Kbh. 1836 [fr. ikke identificeret]; *Latréaumont. En historisk Roman*, overs. af J.N. Petersen, Kbh. 1838 [fr. 1837]; *Marquis de Létorièrre, eller Kunsten at behage*, overs. af H., 1.-2. del, Kbh. 1843-44 [fr. 1839]; *Paris's Mysterier*, 1.-4. del (»Aftrykt af 'Dagens Feuilleton'«), udg. af L.J. Fribert, 5.-8. del, overs. af Fr. Schaldemose, Kbh. 1843 [fr. 1842-43, 10 bd.], og *Paris' Mysterier*, overs. af C. Dick, 1.-7. del (bd. 60-66 i *Fremmede Belletrister*, udg. af L. Jordan), Kbh. 1847-55; *Den evige Jøde. Roman*, overs. af P.B. Blicher, 1.-10. del, Kbh. 1844-45 [fr. 1844-45]; *Tateren. En Søroman* (bd. 37 i *Fremmede Belletrister*, udg. af L. Jordan), Kbh. 1846 [fr. 1831]. – **de Fattiges Sag**: hentyder formentlig til *Paris's Mysterier* og til *Folkets Mysterier, eller En Proletarie-Families Historie i Løbet af Aarhundreder*, overs. af E. Meyer, Kbh. 1850 [fr. 1849-50], også trykt som føljeton i *Flyveposten* fra o. midten af 1849.

I trykt udgave: Bind 24 side 288 linje 7

◀ **det Objektive (...) Læren** : sigter til den objektive betragtning af kristendommen, som SK under pseudonymet Johannes Climacus bl.a. angreb i første del »Det objektive Problem om Christendommens Sandhed« i *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* (1846), i SKS 7, 29-61. Det drejer sig for det første om H.L. Martensen (283,24), den førende repræsentant for den spekulative teologi, der i sin dogmatik giver en fremstilling af kristendommens lære. For det andet om N.F.S. Grundtvig (212,13) og hans tilhængere, der i tidens kirkelige debat påberåbte sig Den apostolske Trosbekendelse og *Den augsburgske Bekendelse* som norm for den kristne lære (224m,1).

I trykt udgave: Bind 24 side 288 linje 14

◀ **Auctor** : lat., autor, ophavsmanden, forfatteren.

I trykt udgave: Bind 24 side 288 linje 18

◀ **vidtgribende** : omfattende.

I trykt udgave: Bind 24 side 288 linje 25

◀ **et Forsyn** : Guds forsyn (212,7).

I trykt udgave: Bind 24 side 288 linje 26

◀ **et Luftsyn, som hine i Ørkenen** : fatamorgana.

I trykt udgave: Bind 24 side 288 linje 29

◀ **Dunst** : egl. luft, damp, tåge; om noget luftigt noget, der intet rigtigt indeholder, og som let forsvinder igen.

I trykt udgave: Bind 24 side 288m linje 2

◀ **Allehaande** : al slags, alskens.

I trykt udgave: Bind 24 side 288m linje 2

◀ **Anmærkningsprotocollen** : den protokol, hvori der indføres dadlende udtalelser om en elevs opførsel på skolen.

I trykt udgave: Bind 24 side 288m linje 6

◀ **skrives i Glemmebogen** : Talemåden 'at skrive (noget) i glemmebogen' betyder at lade (noget) gå i glemme, dvs. bevidst at glemme det; se E. Mau *Dansk Ordsprogs-Skat* bd. 1-2, Kbh. 1879; bd. 1, s. 347.

I trykt udgave: Bind 24 side 288m linje 9

◀ **Augustin siger om den sande Frihed ... Valgets »Qval« en Ende. - cfr. Böhringer 1ste D. 3^{die} Afdl. p. 550** : henviser til følgende passage i afsnittet »Gnade und Freiheit« i kapitlet »Aurelius Augustinus« i F. Böhringer *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 1, 3. del, 1845, s. 549f: »Gewiss, wahrhaft frei ist der Mensch nicht, wenn er zwischen entgegengesetzten Richtungen des Willens schwankt, mithin auf gleiche Weise von dem Bösen, welches seinem Wesen fremd ist, wie von dem Guten angezogen wird (was ohnehin nach Augustin [281,15] kaum möglich); im Gegentheile: das kräftigste Freiheitsgefühl hat der Mensch, wenn er mit voller Entschiedenheit das Gute will und in seinem Handeln jene innere Nothwendigkeit ausprägt, welche jeden Gedanken an die Möglichkeit des Gegentheils ausschliesst, wenn er mit jener Sicherheit das Gute übt, als wäre keine andere Entschliessungsweise möglich. Da thut der Mensch das Gute nicht so, als wenn er etwas Besonderes thäte, sondern so, als wenn er sich für ihn ganz von selbst verstände. Da hat die 'Qual' der Wahl ein Ende; dem Menschen ist das Gute zur andern Natur geworden.« - **udpræger:** udmønter.

I trykt udgave: Bind 24 side 289 linje 3

◀ **Ophævelser** : (omstændelige) anstalter, postyr.

I trykt udgave: Bind 24 side 289 linje 14

◀ **Xsti Ord i Talen til Pharissæerne ... som Luc: 11, 48** : sigter til Matt 23,29-33, hvor Jesus siger: »Ve jer, skriftkloge og farissæere, I hyklere! I bygger gravmæler over profeterne og pynter de retfærdiges grave og siger: Havde vi levet i vore fædres dage, havde vi ikke været deres medskyldige i profeternes blod. Dermed bevidner I selv, at I er børn af dem, der dræbte profeterne. Gør bare jeres fædres mål fuldt. Slinger! Øgleyngel! Hvordan vil I undgå at blive dømt til Helvede?« Og til Luk 11,48, hvor Jesus siger: »Altså er I vidner om jeres fædres gerninger og bifalder dem; for de slog dem [profeterne] ihjel, og I bygger gravmæler over dem.« - **Pharissæerne:** Farissæerne udgjorde en af de mest indflydelsesrige bevægelser i den antikke jødedom i hellenistisk-rom. tid, dvs. fra o. 100 f.Kr. til Jerusalems ødelæggelse i 70 e.Kr. De lagde vægt på en nøje overholdelse af Moseloven, herunder også det komplekse af renhedsforskrifter, der angik præsteskrabet; ud fra Moseloven skabte de en omfattende mundtlig tradition for udlægning af dens bud, kaldet 'fædrenes' el. 'de gamles overlevering'. De troede desuden på de dødes opstandelse til dom og på mellemvæsner, engle. Deres antal på Jesu tid skal have været o. 6.000.

I trykt udgave: Bind 24 side 289 linje 19

◀ **Salomons Ordsprog** : If. den bibelske og den kirkelige tradition er Ordsprogenes Bog skrevet af kong Salomo (284,2), jf. Ordsp 1,1: »Salomo, Davids Søns, Israels Konges, Ordsprog« (GT-1740).

I trykt udgave: Bind 24 side 289 linje 22

◀ **Augustin anfører ... Daaren krænker ... Gud Skyld derfor.**◀ cfr. **Böhringer 1ste D. 3^{die} Afdl. p. 571** : henviser til et citat af Augustin (281,15) i afsnittet »Prædestination« i kapitlet »Aurelius Augustinus« i F. Böhringer *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 1, 3. del, 1845, s. 571: »Indem ihr solches leset in den h. Schriften, wie Gott die Menschen zum Bösen verleite, indem er entweder ihre Herzen abstumpft oder verhärtet, so glaubet sicher, dass ihre frühern und zwar grossen Verschuldungen dieses als gerechte Strafe nach sich gezogen haben, damit ihr nicht in den Fehler fallet, den Salomon mit den Worten beschreibt: Der thörichte Mensch verletzt die Wege des Herrn, gibt aber in seinem Herzen Gott die Schuld.« Jf. Ordsp 19,3.

I trykt udgave: Bind 24 side 289 linje 23

◀ **Prædestinationslæren** : Den dogmatiske lære om prædestination, forudbestemmelse, der op gennem kirkens historie har antaget forskellige former, hævder, at Gud (fra evighed af el. efter syndefaldet) i sit nådevalg har forudbestemt hvert enkelt menneske enten til frelse (evig salighed) el. til fortabelse (evig fordømmelse). Som begrundelse herfor anføres flere steder i NT, ikke mindst Rom 8,28-30 og Ef 1,5, som har det gr. verbum 'proorízein', forudbestemme, fastsætte, i den lat. oversættelse *Vulgata* (296,23) gengivet med 'prædestinare'.

I trykt udgave: Bind 24 side 289 linje 27

◀ **Prædestinations-Læren kommer op** : Læren om, at hvert enkelt menneskes skæbne er forudbestemt af Gud som skaber, kan føres tilbage til Origenes (263,5), men har fået sin særlige dogmatiske prægning og udformning af Augustin (281,15), se afsnittet »Prædestination« i kapitlet »Aurelius Augustinus« i F. Böhringer *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 1, 3. del, 1845, s. 560-585.

I trykt udgave: Bind 24 side 289 linje 29

◀ **Xsti Fristelse** : sigter til beretningen i Matt 4,1-11 om Jesu fristelse i ørkenen, der er prædiketekst til 1. søndag i fasten, se *Forordnet Alter-Bog* (230,20), s. 49f.: »Da blev Jesus ført af Aanden i Ørken, at fristes af Diævelen. 2. Og der [da] han havde fastet i fyrgetyve [fyrretyve] Dage og fyrgetyve Nætter, hungrede han omsider. 3. Og Fristeren gik til ham, og sagde: er du Guds Søn, da siig, at disse Stene blive Brød. 4. Men han svarede og sagde: der er skrevet: Mennesket lever ikke alene af Brød, men ved hvert Ord, som udgaaer igiennem Guds Mund. 5. Da tog Diævelen ham med sig til den hellige Stad, og satte ham paa Tindingen af Templet, og sagde til ham: 6. Er du Guds Søn, da kast dig selv herved, thi der er skrevet: han skal give sine Engle Befaling om dig, og de skulle [skal] bære dig paa Hænderne, at du ikke skal støde din Fod paa nogen Steen. 7. Da sagde Jesus til ham: der er atter skrevet: du skal ikke friste Herren din Gud. 8. Atter tog Diævelen ham op med sig paa et saare høit Bierg, og viste ham alle Verdens Riger og deres Herlighed, og sagde til ham: 9. Alt dette vil jeg give dig, om du vil falde ned, og tilbede mig. 10. Da sagde Jesus til ham: viig bort, Satan! thi der er skrevet: du skal tilbede Herren din Gud, og tiene ham alene. 11. Da forlod Diævelen ham, og see, Englene gik til ham, og tiene ham.« I 1851 faldt 1. søndag i fasten den 9. marts.

I trykt udgave: Bind 24 side 290 linje 9

◀ **teleologisk Suspension af det Ethiske** : formålsbestemt og/el. midlertidig ophævelse af det etiske; sml. »Problema I. Gives der en teleologisk Suspension af det Ethiske?« i *Frygt og Bæven* (1843), i *SKS* 4, 148-159.

I trykt udgave: Bind 24 side 290 linje 19

◀ den **sær** Eiendommelige: særskilt, særegen.

I trykt udgave: Bind 24 side 291 linje 2

◀ **Biskop Mynster** : 209,30.

I trykt udgave: Bind 24 side 291 linje 10

◀ **jo jeg takker** : ironisk-foragteligt udtryk, svarende til: jo tak!

I trykt udgave: Bind 24 side 291 linje 11

◀ **Vinet** : Alexandre Rodolphe Vinet (1797-1847), schweizisk teolog og forf.; fra 1817 underviser i fr. sprog og litteratur bl.a. ved universitetet i Basel, fra 1837 prof. i praktisk teologi og fra 1846 i fr. litteratur ved akademiet i Lausanne. Hans lærervirksomhed og skrifter dækker så forskellige områder som litteraturkritik,

moral, pædagogik, ekklesiologi, praktisk teologi og samfundsspørgsmål. Han var levende optaget af politiske og kirkelige frihedsreformer, herunder adskillelse af kirke og stat, jf. fx hans prisskrift *Ueber die Darlegung der religiösen Ueberzeugungen und über die Trennung der Kirche und des Staates als die nothwendige Folge sowie Garantie derselben. Eine gekrönte Preisschrift*, overs. af F.H. Spengler, Heidelberg 1845 [fr. 1842], ktl. 873.

I trykt udgave: Bind 24 side 291 linje 20

◀ **der Sozialismus ... betrachtet v. Vinet, übersetzt v. Hofmeister** : *Der Sozialismus in seinem Prinzip betrachtet*, overs. af D. Hofmeister, med forord af A. Neander (207,3), Berlin 1849 [fr. 1846], ktl. 874.

I trykt udgave: Bind 24 side 291 linje 21

◀ **hans Forord** : sigter til »Vorwort des Verfassers«, s. XIII-XV.

I trykt udgave: Bind 24 side 291 linje 23

◀ **den lille Ting** : Skriftet er på 79 sider.

I trykt udgave: Bind 24 side 291 linje 23

◀ **skriver Noget om den Enkelte** : se »Vorwort des Verfassers«, s. XIVf.: »Weiterhin handelte es sich darum, dem Leser, nachdem ihm das Ersterben des antiken Sozialismus vor Augen geführt worden war, das Schauspiel des Auflebens der Individualität durch die gedoppelte Einwirkung des Evangeliums und der Völkerwanderung darzubieten, sodann einige Rückschritte der Menschheit auf dieser neuen Bahn anzudeuten, endlich und vorzugsweise die Gefahr nachzuweisen, von der sie durch Unterdrückung des Prinzips der Individualität bedroht würde. Dieser letzte Theil des Gegenstandes stellte mir eine doppelte Aufgabe: es kam zuerst darauf an, der Individualität ihre Rechte zu wahren, und sie gegen einige Einwürfe zu vertheidigen; sodann galt es zu zeigen, wie sehr der Sozialismus, wenn er sich des modernen Bewußtseins bemächtigen sollte, unwahrer, unsittlicher, irreligiöser und verderblicher sein würde, als er es in den Zeiten des Alterthums je hat sein können.«

I trykt udgave: Bind 24 side 291 linje 25

◀ **skriver Noget som han saa ... parlementerer med Publikum** : se fx følgende passage i »Vorwort des Verfassers«, s. XV: »Damit habe ich Stoff und Plan vorliegender Schrift auseinandergesetzt, und spreche mir durch diese Auseinandersetzung selbst das Urtheil, wenn ich dunkel geblieben bin; denn Schuld des Gegenstandes ist es jedenfalls nicht; eher setzte mich derselbe, wiewohl auch nicht mit Nothwendigkeit, der Gefahr aus, abstrakt und trocken zu sein. Sollte aber meine Schrift alle diese Fehler in sich vereinigen, und habe ich dennoch die Vertheidigung einer so wichtigen Wahrheit unternommen, was kann ich andres wünschen, als daß ein heller Denker mit einer Fackel die unterirdische Region beleuchten möge, in die ich eingedrungen bin?« Der kan også være tænkt på, at Vinet under sin fremstilling hyppigt henvender sig parlamentarere til læserne, se fx s. 18, hvor han skriver: »ich habe in dieser Beziehung alle Leser auf meiner Seite, wenn ich überhaupt welche habe. Man wende mir nicht ein, daß meine Beispiele allzu grell seien; ich weiß das gar wohl und mit Absicht habe ich solche gewählt; ich wollte nicht Fälle setzen, die allerlei Ausflüchte gestatten und neben der Frage vorbei entwischen lassen.« Og videre s. 19: »Ich frage, welcher von meinen Lesern, oder selbst außer diesem engen Kreise, welcher Mensch wird zu behaupten wagen (...)«, osv.

I trykt udgave: Bind 24 side 291 linje 27

◀ **Det var Vinet som Rudelbach skreg paa ... Vinet og jeg vi vare enige** : sigter til note 121, s. 70, i A.G. Rudelbach (214,5) *Om det borgerlige Ægteskab* (214,8): »Det er det samme, som een af vore meest udmærkede Skribenter fra de sidste Dage, Søren Kierkegaard, søger at indprente, indpræge, og som Luther siger, inddrive alle dem, der ville [vil] høre. Det er det samme, der lever og aander i den fortræffelige Alex. Vinets Individualitets-Theorie, der til sin Fuldendelse kun behøver at paavise og udføre, at denne Individualisme indeholder Betingelsen for den *allerstørste Samling* i Christi Aand, der baade har sagt: 'Hvo [den] der ikke er med mig, er imod mig, og hvo der ikke samler med mig, han adspreder' (Matth. 12, 30), og: 'Hvo der ikke er imod os, han er for os' (Luc. 9, 50).«

I trykt udgave: Bind 24 side 291m linje 2

◀ **Martensen** : 283,24.

I trykt udgave: Bind 24 side 291 linje 13

◀ ladet **forskrive**: indforskrive, bestille.

I trykt udgave: Bind 24 side 291 linje 18

◀ **Man siger ... Hedenskab ... at lade Individet gaae op i Staten** : refererer til det synspunkt, A. Vinet (291,20) gør sig til talsmand for i *Der Sozialismus in seinem Prinzip betrachtet* (291,21), fx gentaget formelagtigt, »daß der Mensch und die Gesellschaft zwei verschiedene Wesen sind«, s. 7; se også følgende kommentar.

I trykt udgave: Bind 24 side 292 linje 3

◀ **at Individet i Samvittigheden er høiere end Staten** : se *Der Sozialismus in seinem Prinzip betrachtet*, fx s. 11, hvor A. Vinet skriver: »Aber es gibt noch einen andern Konflikt, in welchem die Zweiheit des Menschen und der Gesellschaft sich offenbart. Es ist nicht das *Interesse*, es ist das *Gewissen*, das ihn an den Tag bringt. Im Gebiete des Denkens und der Pflicht halten sich die Gesellschaft und der Einzelne, nachdem sie Hand in Hand neben einander hergegangen sind, plötzlich an, weisen sich die Stirn und – erkennen sich als zwei Wesen. So lange bloß die äußeren Interessen im Spiele waren, konnte Aufopferung die Zweiheit zur Einheit zurückführen; aber in jenem anderen Gebiete kann sie es nicht, weil hier Aufopferung unstatthaft ist, d. h. weil die sittliche Wahrheit, welche das Gesetz der Gesellschaft selbst ist, sich nicht zu Gunsten der Gesellschaft aufgeben kann.« Se også s. 12f.: »Es gibt eine Wahrheit, und der Staat ist nicht ihr Inhaber. An wen ist denn Jeder von uns gewiesen, um sie kennen zu lernen? Unstreitig an sich selbst. Damit ist nicht gesagt, daß er sie in sich finde und daß er darin von Niemand abhängе. Nein! aber Jeder hört und glaubt, Jeder prüft und urtheilt, Jeder vergleicht und wählt; *frei* unterwirft sich ein Jeder. Das Gewissen des Einzelnen hat die Wahrheit erkannt und sein Wille nimmt das Gesetz des Gewissens an. / In vielen, vielleicht den meisten Fällen werden die Resultate, zu welchen er gelangt, mit denjenigen des Staates, d. h. mit den Bestimmungen des Gesetzes zusammentreffen. Aber bei andern Gelegenheiten wird ein Zwiespalt stattfinden, der Einzelne wird von seinem Gewissen eine Richtung erhalten, die derjenigen ganz entgegengesetzt ist, welche das Gesetz ihm zu geben sucht. Dann wird sich abermals das herausstellen, was wir die Zweiheit des Menschen und der Gesellschaft nennen; dann tritt es klar an den Tag, daß der Mensch und die Gesellschaft zwei Wesen sind.«

I trykt udgave: Bind 24 side 292 linje 5

◀ **Man fremhæver ... Heroer ... paa Samvittighedssag ... et Bestaaende** : hentyder til følgende passage i A. Vinet *Der Sozialismus in seinem Prinzip betrachtet*, s. 16: »Wir behaupten dieß mit Gewißheit, weil alle Völker nunmehr diejenigen unter die Zahl ihrer großen Männer setzen und als ihre Wohlthäter in der Vergangenheit begrüßen, welche aus *Gewissensgründen* gewagt haben, mit der Gesellschaft, sei es mit ihr selbst oder mit ihren Führern, in offenen Widerspruch zu treten.« – **Mskslægtens**: menneskeheds.

I trykt udgave: Bind 24 side 292 linje 7

◀ **Svinget** : omsvinget, vendingen.

I trykt udgave: Bind 24 side 292 linje 10

◀ **I ville**: vil.

I trykt udgave: Bind 24 side 292 linje 10

◀ **sige I, bør alle Love, der kunne tvinge ... Samvittighed, bort** : hentyder formentlig til de mange reformer, der i samtiden blev fremsat for at få indført fuld religionsfrihed og sikret samvittighedsfrihed (210,17 og 224m,1). Se også A.G. Rudelbachs (214,5) artikel »Afnødt Erklæring om et personligt Punkt og tillige om Betydningen af 'Kirkens frie Institutioner'« nr. I (246,6), hvori han forsvarer sin kamp for »Samvittigheds-, Religions- og Kirkefrihed«, *Fædrelandet*, nr. 37, den 13. feb. 1851, s. 145.

I trykt udgave: Bind 24 side 292 linje 10

◀ **Leflerie** : koketteri; letfærdighed, overfladiskhed.

I trykt udgave: Bind 24 side 292 linje 14

◀ **løb med halv Vind** : Talemåden 'at fare el. løbe med en halv vind' betyder ikke at være rigtigt inde i sagen; se E. Mau *Dansk Ordsprogs-Skat* (288m,9) bd. 1, s. 390.

I trykt udgave: Bind 24 side 292 linje 19

◀ **Vinet** : 291,20.

I trykt udgave: Bind 24 side 292 linje 27

◀ **sagt af ham ... Slægtens Fald og Individets Gjenopreisning. cfr. der Sozialismus ... p. 23** : henviser til følgende passage i A. Vinet *Der Sozialismus in seinem Prinzip betrachtet* (291,21), s. 23: »Das Evangelium, sagen wir, lehrt ihn den Fall oder die Verderbniß der Gattung und die Wiederherstellung des

Individuums.«

I trykt udgave: Bind 24 side 292 linje 28

◀ **denn ein Christ glaubt ... an die Wiederherstellung des Individuums** : citat fra A. Vinet *Der Sozialismus in seinem Prinzip betrachtet*, s. 23.

I trykt udgave: Bind 24 side 292m linje 3

◀ **forfængelig** af: indbildsk vigtig.

I trykt udgave: Bind 24 side 293 linje 3

◀ **det er (...) saa** : det forholder sig således.

I trykt udgave: Bind 24 side 293 linje 7

◀ **Mærker** : kendetegn.

I trykt udgave: Bind 24 side 293 linje 16

◀ **stiler efter** : har kurs mod, styrer mod.

I trykt udgave: Bind 24 side 293 linje 17

◀ **Vinet** : 291,20.

I trykt udgave: Bind 24 side 293 linje 27

◀ **Han foredrager Det om Individualitet, om Jeg'et, den Enkelte** : se A. Vinet *Der Sozialismus in seinem Prinzip betrachtet* (291,21), s. 34, hvor det med reference til Jesus Kristus hedder: »Auf der Erde entwickelte sich eine neue Zukunft im Schooße eines fruchtbaren Chaos, wie ein Kind im Schooße seiner Mutter. In einem der Stämme eines allen Völkern verhaßten Volkes, welches allein seiner Nationalität nicht entsagt hatte, erhebt ein Königssprößling, zugleich Mann aus dem Volke, seine reine Stimme, redet mit Gewalt und eröffnet zu gleicher Zeit der menschlichen Seele eine Zukunft im Himmel und der Menschheit eine Zukunft auf Erden. Diese irdische Zukunft, die uns hier allein beschäftigt, ist die Entwicklung eines neuen Prinzips, mit dessen Hülfe die Menschheit sich wieder aufmachen konnte; es ist *das Prinzip der Individualität*. Jesus Christus hat es gelehrt, indem er es schuf oder, wenn man will, indem er es in Freiheit setzte.« Herefter udvikles dette individualitetsprincip frem til s. 57, hvor det hedder: »Wir haben den Begriff der Individualität entwickelt und ihre Nothwendigkeit, ihren Werth und ihre Heiligkeit gezeigt.« Om 'Ich', se især s. 43, s. 47 og s. 52.

I trykt udgave: Bind 24 side 293 linje 30

◀ **Reduplication** : 244,16.

I trykt udgave: Bind 24 side 293 linje 31

◀ **gjøre Enden fast** : fæste ende, egl. gøre trådenden fast efter syning.

I trykt udgave: Bind 24 side 293 linje 32

◀ **vistnok** : rigtignok.

I trykt udgave: Bind 24 side 293 linje 34

◀ **Socrates tog fE Athen paa sig** : 207,16, se også følgende kommentar.

I trykt udgave: Bind 24 side 294 linje 3

◀ **Stikkende, Bremseagtige** : hentyder til Platons dialog *Socrates' Forsvarstale*, 30e, hvor Sokrates advarer sine dommere mod at dømme ham til døden: »For hvis I gør det, vil I ikke nemt kunne finde en anden af samme Slags som mig, en der – hvis jeg maa bruge et Udtryk, der maaske klinger lidt pudsigt – er blevet sat af Gud paa jeres By ligesom en Bremse paa en stor, ædel Hest, der paa Grund af sin store Krop er noget tung i det og maa holdes i Aande med Stik eller Slag. Det tror jeg virkelig har været Guds Tanke med mig: jeg bruger jo hele min Dag til at holde jer i Aande, til at drive jer frem, til at irritere hver enkelt af jer, ligesom en Bremse, der flyver fra det ene Sted af Kroppen til det andet« (*Platons Skrifter* (254,15) bd. 1, s. 281).

I trykt udgave: Bind 24 side 294 linje 8

◀ **Kjøbstaden** : 250,16.

I trykt udgave: Bind 24 side 294 linje 29

◀ skulde nu (...) **udtrykt**: dvs. have udtrykt.

I trykt udgave: Bind 24 side 294 linje 30

◀ **Prof. Heiberg** : Johan Ludvig Heiberg (1791-1860), da. forf., redaktør og kritiker; fra 1828-39 ansat som teaterdigter og oversætter ved Det kgl. Teater, herefter dets censor, indtil han i 1849 blev dets direktør; 1829 titulær prof., 1830-36 docent i logik, æstetik og da. litteratur ved Den kgl. militære Høiskole; om hans hegelianisme, 262,13. På andet årti var Heiberg tidens øverste æstetiske instans, om end han i alt væsentligt havde indstillet sin kritiske virksomhed.

I trykt udgave: Bind 24 side 295 linje 1

◀ **jeg har arbejdet gratis** : 261,28.

I trykt udgave: Bind 24 side 295 linje 6

◀ **Prof. M** : prof. Martensen (283,24). Hans årsløn var på 1803 rigsdaler, heraf 400 rigsdaler »som Hofprædikant af Hofkassen«, *Fortegnelse over de Embedsmænd, der have en aarlig Gage af 600 Rbdlr. eller derover*, [Kbh. 1851], s. 33.

I trykt udgave: Bind 24 side 295 linje 6

◀ **Pøbelagtigheden ... saa rædsomt uproportioneret overhaand** : sigter til det satiriske ugeskrift *Corsaren* (208,24).

I trykt udgave: Bind 24 side 295 linje 11

◀ **jeg var den Eneste ... gjøre Noget derimod** : 221,23.

I trykt udgave: Bind 24 side 295 linje 13

◀ **Christus forbander Figentræet** : sigter til Matt 21,18-19, hvor det fortælles: »Da Jesus tidligt om morgenen var på vej tilbage til byen [Jerusalem], blev han sulten. Og da han fik øje på et figentræ ved vejen, gik han hen til det, men fandt ikke andet end blade på det. Så sagde han til det: 'Du skal aldrig i evighed mere bære frugt!' Og i det samme visende figentræet.«

I trykt udgave: Bind 24 side 295 linje 21

◀ **I sin Homilie ... siger Chrysostomus ... hvad Xstus havde Ret til. ... hos Sriver, i første Deel ... § 20, (p. 30 i min Udgave)** : henviser til følgende passage i § 20 i »Die III. Predigt, / Von der Seelen Hoheit und Würdigkeit, in Betrachtung ihrer Erlösung. / Aus vorigem Text [Matth. XVI, v. 26]« i *M. Christian Sriters Seelen-Schatz* (213,3) bd. 1, s. 30, sp. 1: »Und hieher gehöret des Chrysostomi Anmerckung, daß man nicht lese, daß der HErr JEsus einen Menschen wirklich gestrafft und aufgerieben hätte; weiln aber die Welt wissen müste, daß er die Macht wol hätte, und daß er dermaleins sie richten und straffen würde, habe er den Feigen-Baum, welchen er ohne Früchte fand, verfluchet, daß er stracks biß auf die Wurtzel verdorret, wie er denn auch an den Schweinen der Gergesener ein Exempel seiner Gerechtigkeit und Macht hat sehen lassen.« I marginen anfører Sriver, dels »Homil. 68 in Matth. p. 589«, dels »Matt. XXI, 19«, og dels »c. IIX, 32«, dvs. Matt kap. 8,32. – **Homilie**: prædiken, der følger den bibelske tekst vers for vers. – **Chrysostomus**: 207,3.

I trykt udgave: Bind 24 side 295 linje 22

◀ **Ψ 25, 6.7. »Herre kom Din Miskundhed ihu ... Overtrædelser kom dem ikke ihu** : forkortet, frit citat fra Sl 25,6-7 i Jens Møllers oversættelse af »Psalmerne« i *Det Gamle Testaments poetiske og profetiske Skrifter, efter Grundtexten paa ny oversatte* af J. Møller og R. Møller, bd. 1-3, Kbh. 1828-30, ktl. 86-88 og ktl. 89-91 (forkortet *Det Gamle Testaments poetiske og profetiske Skrifter*); bd. 1, s. 132: »Herre, kom din Barmhjertighed og din Miskundhed ihu; thi de have været fra Evighed af. Mine Ungdoms Synder og Overtrædelser, kom dem ikke ihu; men kom du mig ihu efter din Miskundhed, for din Godheds Skyld, o Herre!« – **Ψ**: det gr. bogstav 'psi' el. 'ps', gængs forkortelse for 'psalme', især ved henvisninger til salmerne i GT.

I trykt udgave: Bind 24 side 295 linje 28

◀ **Dauids Psalmer 24, 25, 26, 27, 28** : dvs. Sl 24-28, formentlig i Jens Møllers oversættelse, se foregående kommentar. – **Dauids Psalmer**: Der er en lang jødisk og kristen tradition for at opfatte den israelitiske kong

David (o. 1000-960 f.Kr.) som forf. af de 150 salmer i Salmernes Bog i GT, skønt hans navn kun optræder i overskriften til 73 af dem. Betegnelsen 'Davids Salmer' for Salmernes Bog blev indført af Luther i hans bibeloversættelse, jf. ktl. 3-5; herfra blev den overtaget af reformationstidens da. bibler, blev videreført af den hus- og rejsebibel, som udkom første gang i 1699, sidste gang i 1802, og vandt herfra indpas i den da. kirkelige og folkelige tradition.

I trykt udgave: Bind 24 side 296 linje 3

◀ **igaarftes fik den lille Bog af Biskop M.** : sigter til J.P. Mynsters (209,30) *Yderligere Bidrag til Forhandlingerne om de kirkelige Forhold i Danmark*, Kbh. 1851, averteret som udkommet i *Berlingske Tidende*, nr. 16, den 13. marts 1851; hovedparten af bogen er dateret »Den 27de Februar 1851«.

I trykt udgave: Bind 24 side 296 linje 4

◀ **hvor han ved at bringe mig sammen med Goldschmidt** : 284m,2. – **Goldschmidt**: 284,31.

I trykt udgave: Bind 24 side 296 linje 5

◀ **Ψ 26, 4** : SI 26,4, der i Jens Møllers oversættelse af »Psalmerne« lyder: »Jeg sidder ikke hos falske Folk, og til de Underfundige [listige, snedige] kommer jeg ikke.« *Det Gamle Testaments poetiske og profetiske Skrifter* (295,28) bd. 1, s. 134. – **Ψ**: 295,28.

I trykt udgave: Bind 24 side 296 linje 8

◀ **Ψ 27, 10** : SI 27,10, der i Jens Møllers oversættelse af »Psalmerne« lyder: »Thi min Fader og min Moder forlode mig; men Herren vil tage sig af mig.« *Det Gamle Testaments poetiske og profetiske Skrifter* bd. 1, s. 135.

I trykt udgave: Bind 24 side 296 linje 8

◀ **at have Verden** : at have (kendskab til) de omgangsformer, den takt og tone, der præger de højere el. dannede el. mondæne kredse, at have verdenserfaring.

I trykt udgave: Bind 24 side 296 linje 10

◀ **Joh V. Andreä taler ... der Unterricht der Welt ... Hossbachs Leben Andreä p. 269** : henviser til følgende passage i W. Hoßbach *Johann Valentin Andreä und sein Zeitalter*, Berlin 1819, s. 269, hvor Hoßbach citerer fra Andreaes skrift *Libertas veri Christianismi solidaeque Philosophiae* (lat., Frihed ifølge den sande kristendom og den ægte filosofi): »O Eltern! wenn ihr eure Söhne entsendet, so zittert ihr, es möge ihnen auf dem Wege etwas begegnen, es mögen Straßenräuber oder Diebe ihnen schaden. Ganz andere Diebe und Räuber habt ihr zu fürchten, welche der Seele nachstellen, sie mit schlechten Sitten, Begierden, Leidenschaften, Stolz, Lügen, Unkeuschheit erfüllen, und nachher die geschlagenen Wunden mit äußerer Zierlichkeit und mit einem seinen Anstande verkleistern. Wenn ihr sie dann wieder empfangt, so recht mit dieser Welt und mit unsern Gewohnheiten vertraut, beredt und artig in Gesellschaft der Mädchen, geübt in den Spielen der Männer, grade so vielleicht, wie ihr sie selbst wünschtet, so wißt ihr nicht, wie theuer euch das zu stehen kommt, und mit welchem unschätzbaren Aufwande das gekauft ist. Das ist ja, denkt ihr, etwas Unschuldiges, und es erfreut euer Auge; aber sehr wenige finden in diesem Labyrinth den Weg, die übrigen klimmen über viele Schranken der Bosheit hinweg, um zu diesen Tugenden zu gelangen. *Denn die Welt lehrt nicht umsonst, und nichts ist in der Welt theurer als der Unterricht der Welt.*« – **Joh V. Andreä**: Johann Valentin Andreae (1586-1654), ty. luthersk teolog, præst og forf.; fra 1620 specialsuperintendent i Calw, fra 1639 hofpræst og konsistorialråd i Stuttgart, fra 1650 generalsuperintendent i Bebenhausen og fra 1654 abbed i Adelberg. Han var reformivrig både kirkeligt og socialt; repræsenterede en fromhedsform, der rakte ud over den konfessionelle lutherske teologi og øvede en vis indflydelse på de ledende ty. pietister. Hans omfattende forfatterskab rummer foruden kirkelige, samtidspolemiske og pædagogiske skrifter også digte. – **Hossbachs**: Peter Wilhelm Heinrich Hoßbach (1784-1846), ty. luthersk teolog, præst og forf.

I trykt udgave: Bind 24 side 296 linje 11

◀ **Ψ 10, 14 der skal Vulgata ... Sriver (1ste D. p. 35) ... intet Andet for Gud tilbage end det ... Forladte** : henviser til følgende passage i § 36 i »Die III. Predigt, / Von der Seelen Hoheit und Würdigkeit, in Betrachtung ihrer Erlösung. / Aus vorigem Text [Matth. XVI, v. 26]« i *M. Christian Sriters Seelen-Schatz* (213,3) bd. 1, s. 35, sp. 2: »Was im 10. Psalm Herr Lutherus übersetzt hat; Die Armen befehls dir, das hat der Lateinische alte Dolmetscher gegeben: Tibi derelictus est pauper, der Arme ist dir überblieben, oder gelassen. Die Welt greiffet dem lieben GOTT gleichsam vor in der Wahl, und nimmt das Reichste, das Mächtige, Prächtige, das Hohe und Vornehme voraus, das liebet sie, und achtet es hoch und werth, so bleiben denn unserm GOTT die Elende, Arme, Verlassene, Trostlose, Verachtete, Geringe und Niedrige, die nimmt er denn mit väterlicher Liebe, und Freuden in seine Vorsorge und Verpflegung auf; denn die finds, an welchen seine Allmacht, Weißheit, Güte und Gnade am herrlichsten scheint, davon er auch, wenn er was

grosses, und sonderlichs aus ihnen machet, die gröste Ehre hat.« I marginen anfører Scriver »Spruch. Ps. X, 14«. – **Ψ**: 295,28. – **Vulgata**: lat., egl. 'den almindelige' (udgave el. oversættelse), siden det 13. årh. betegnelse for den lat. bibeloversættelse, hvis grundlag blev skabt af kirkefaderen Hieronymus i 385-405, siden Tridentinerkoncilet i 1545-47 Den rom.-katolske Kirkes officielle bibel. Da Sl 9 og 10 her er slået sammen, findes udtrykket, Scriver refererer til, i Sl 9,35. – **Tibi (nemlig Deo) derelictus pauper**: lat., Til dig (nemlig Gud) er den fattige blevet tilovers/overladt.

I trykt udgave: Bind 24 side 296 linje 23

◀ **Vor Oversættelse ... den Fattige forlader sig paa Dig** : GT-1740 har: »den Svage forlader sig paa dig«. I sin oversættelse af »Psalmene« gengiver Jens Møller Sl 10,14 således: »paa dig forlader sig den Svage«, *Det Gamle Testaments poetiske og profetiske Skrifter* (295,28) bd. 1, s. 111.

I trykt udgave: Bind 24 side 296 linje 30

◀ **det Ord: Gud har udvalgt det Fattige og Ringeagtede** : sigter til 1 Kor 1,28, hvor Paulus skriver: »og det for Verden Uædle, og det Ringeagtede udvalgte Gud, og det, som Intet var, for at tilintetgjøre det, som var Noget« (NT-1819). Se også Jak 2,5.

I trykt udgave: Bind 24 side 296m linje 2

◀ **Scriver oversætter ... (1ste Deel p. 40) Job. 13, 15 ... jeg haaber dog paa ham** : henviser til følgende passage i § 11 i »Die IV. Predigt, / Von der menschlichen Seelen Hoheit und Würdigkeit, in Betrachtung deren Heiligung, und etlicher andern Umstände, handelnd. / Aus demselben Text [Matth. XVI, v. 26]« i *M. Christian Scriver's Seelen-Schatz* (213,3) bd. 1, s. 40, sp. 2: »Wann Hiob alle seine traurige Klagen, und zustossende Bitterkeiten mit diesen Worten unterbricht und versüset: Wenn mich gleich der HErr tödten wolte, will ich doch auff ihn hoffen: Ich weiß, daß mein Erlöser lebet!« I marginen anfører Scriver »Hiob. / Cap. XIII, 15«.

I trykt udgave: Bind 24 side 297 linje 1

◀ **1ste D. p. 42, siger Scriver, at Sjelen ... hvile sit Hoved i hans Skjød** : henviser til § 15 i »Die IV. Predigt, / Von der menschlichen Seelen Hoheit und Würdigkeit, in Betrachtung deren Heiligung, und etlicher andern Umstände, handelnd. / Aus demselben Text [Matth. XVI, v. 26]« i *M. Christian Scriver's Seelen-Schatz* bd. 1, s. 42, sp. 1: »Wie heilig aber und herrlich ist die Seele, darinnen GOTT seine Ruhe findet! Als wenn ein mächtiger Potentat einem unter seinen Unterthanen das Haupt in den Schooß legte, und süß einschlieffe, wäre Zweiffels-frey eine sonderbare Liebe, und Gnade, die er demselben zutrüge, daraus zu erkennen.«

I trykt udgave: Bind 24 side 297 linje 6

◀ **træder i Charakteren** : 225,21.

I trykt udgave: Bind 24 side 297 linje 20

◀ **en hemmelig Politie-Agent** : en spion for politiet (især det hemmelige politi); civil politibetjent, der tager sig af opklaringer.

I trykt udgave: Bind 24 side 297 linje 21

◀ **Anselm skriver ... snue til at bedrage Andre. Böhlinger 2^{det} Bind 1ste Afdl. p. 270 ø.** : henviser til en passage i et brev, Anselm skrev til Paulus, »ein Mönch von Caen«, i anledning af hans ophøjelse til »Abt von St. Albans« i 1077, citeret i kapitlet »Anselm von Canterbury« i F. Böhlinger *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 2, 1. del, 1849, s. 269f.: »Strebt mehr darnach, die allgemeine Liebe euch zu erwerben durch Milde und Barmherzigkeit, als die Furcht durch allzuschonungslose Gerechtigkeit. (...) Die Nachbarn sollen frohlocken, dass ihnen ein Rathgeber und Helfer von Gott gekommen sei, nicht aber klagen, dass ein Verfolger oder ein Räuber fremden Guts in das Ihrige eingebrochen sei. Denn es gibt viele Prälaten unsers Ordens, die gleichsam besorgt, es möchte das Eigenthum Gottes in ihren Händen zu Grunde gehen, dafür Gottes Gesetz in ihren Herzen zu Grunde gehen lassen. Denn so sehr bestreben sie sich klug zu sein, um nicht von Andern getäuscht zu werden, dass sie selbst schlaue werden, Andere zu täuschen; und so vorsichtig sind sie, um nicht verschwenderisch zu werden, und nicht auf unvernünftige Weise das Besitzthum zu verlieren, dass sie geizig werden, und was sie ersparen, umsonst verfaulen lassen (...).« – **Anselm**: Anselm fra Canterbury (o. 1033-1109), eng. skolastisk teolog; fra 1063 prior og fra 1078 abbed for klosteret Bec i Normandiet; mod sin vilje valgt til ærkebiskop af Canterbury i 1093. Skabte et omfattende teologisk forfatterskab; berømt er især hans skrift *Cur Deus homo* (lat., Hvorfor blev Gud menneske?) (1094-98), hvori han fremkom med sin satisfaktionsteori (302,20). Skrev i øvrigt mange bønner og meditationer til privatbrug og havde en omfattende korrespondance. – **Biskop Fulko af Beauvais**: if. s. 268 skrev Anselm til Fulko, mens han endnu var abbed; og if. s. 269 skrev Anselm atter til Fulko, da Fulko havde henvendt sig til ham for

at søge råd i anledning af, at han havde fået tilbudt bispedømmet i Beauvais. Yderligere data har ikke ladet sig identificere.

I trykt udgave: Bind 24 side 298 linje 1

◀ **Anselm** : 298,1.

I trykt udgave: Bind 24 side 298 linje 10

◀ **Den Dag han blev ordineret ... Ingen kan tjene to Herrer. (...) hos Böhlinger i 2^{den} D. 1ste Afdl. i Anselms Levnet** : hentyder til følgende beretning i kapitlet »Anselm von Kanterbury« i F. Böhlinger *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 2, 1. del, 1849, s. 284f., hvor det fortælles, at Anselm på ottendedagen efter sin ordination begav sig til det eng. hof i julen. Da det var muligt for en nyudnævnt prælat at give kongen en frivillig gave »statt des s. g. [so genannten] Heergeweddes«, dvs. en krigsrustning, tilbød han kong Vilhelm II en frivillig gave på 500 pund sølv i håb om at vinde hans gunst og hans beskyttelse af kirken. Kongen var til en begyndelse tilfreds med tilbuddet, men blev af ondsindede folk opildnet til at afvise gaven som for ringe og søge at presse Anselm til at give det dobbelte; det afslog Anselm og fastholdt den gave, han frivilligt havde tilbudt. Kongen svarede vredt, at så kunne Anselm bare beholde sit eget. »Da ging A. mit der schmerzlichen Erfahrung, wie schwer es sei, zwei Herren zu dienen. Das war das Evangelium, das bei seiner Stuhlbesteigung den 25. Nov. der Tagestext gewesen war; es sollte von nun an die Ueberschrift seines künftigen Lebens bilden.«

I trykt udgave: Bind 24 side 298 linje 11

◀ **Lære-Differents** : forskellighed i opfattelse af læren.

I trykt udgave: Bind 24 side 298 linje 21

◀ **aldrig gjør directe ell. med Myndighed** : 272,25.

I trykt udgave: Bind 24 side 298 linje 23

◀ **Mynster** : 209,30.

I trykt udgave: Bind 24 side 298 linje 26

◀ **»stille Timer«** : 278,32.

I trykt udgave: Bind 24 side 298 linje 26

◀ **det Religiøse skal høres ... i sin Idealitet, der dømmes mig selv** : sigter til »Udgiverens Forord« til *Indøvelse i Christendom* (208,7).

I trykt udgave: Bind 24 side 299 linje 2

◀ **Officier**: tjenestemand, især en underordnet embedsmand, funktionær, betjent.

I trykt udgave: Bind 24 side 299 linje 12

◀ **trods noget** : så godt som el. mere end noget.

I trykt udgave: Bind 24 side 299 linje 15

◀ **Forretning** : arbejde, virksomhed.

I trykt udgave: Bind 24 side 299 linje 18

◀ **Tilhold** : holdepunkt, støtte.

I trykt udgave: Bind 24 side 299 linje 20

◀ **Betryggelse** : sikkerhed, betryggede stilling.

I trykt udgave: Bind 24 side 299 linje 20

◀ **Kjendeligheden deraf** : den kendthed (det renommé), der er forbundet dermed.

I trykt udgave: Bind 24 side 299 linje 25

◀ **støder det Bestaaende til mig** : tilføjer mig stød, slår til mod mig.

I trykt udgave: Bind 24 side 299 linje 26

◀ **Mynster ... pointere Goldschmidt paa min Bekostning** : *Yderligere Bidrag til Forhandlingerne om de kirkelige Forhold i Danmark* (296,4 og 284m,2).- **Goldschmidt**: 284,31.

I trykt udgave: Bind 24 side 299 linje 30

◀ **Anselm som Erkebisp beslutter ... vi kunne ikke holde med Dig.**◀ : henviser til følgende beretning i kapitlet »Anselm von Kanterbury« i F. Böhringer *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 2, 1. del, 1849, s. 293-297, om striden i 1097 mellem Anselm (298,1) og den eng. kong Vilhelm II, der havde anklaget de soldater, som ærkebiskoppen skulle stille til hans rådighed, for at være uduelige og dårligt udrustede og derfor truet Anselm med proces ved hofretten. Senere opgav kongen dog at føre proces, men krævede, at Anselm skulle erkende sin skyld og enten betale ham en stor sum penge eller anråbe ham om barmhertighed og således for altid være ydmyget; det afslog Anselm. På rigsdagen i Winchester i oktober var det den forbitrede konges sidste ord, at når Anselm forlod stedet, ville han tage hele ærkebisppestiftet fra ham og ikke længere anerkende ham som ærkebiskop. I denne strid havde Anselm regnet med de eng. biskoppers bistand, men forgæves, fremgår det af følgende, s. 295: »Wir kennen dich, Vater, sollen sie gesprochen haben, als einen religiösen und heiligen Mann, dessen Wandel im Himmel ist; wir aber haben Rücksichten zu nehmen auf unsere Verwandte, und sind in weltliche Angelegenheiten verwickelt. Wir bekennen es, zur Höhe deines Lebens vermögen wir nicht hinanzusteigen, noch mit dir dieser Welt zu spotten. Willst du dich aber zu uns herablassen und unsern Weg gehen, so werden wir dir beistehen, wo es nöthig ist. Willst du dich aber wie bisher allein an Gott halten, so wirst du auch, wie bisher, allein stehen, wir können es nicht mit dir halten; *wir können die Treue, die wir dem Könige schulden, nicht übertreten.*«

I trykt udgave: Bind 24 side 299 linje 34

◀ **Anselm** : 298,1.

I trykt udgave: Bind 24 side 300 linje 10

◀ **Pave Pascalis II skriver ... til Anselm ... Den, der staaende ... ikke tabe Ligevægten.**◀ : sigter til følgende beretning i kapitlet »Anselm von Kanterbury« i F. Böhringer *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 2, 1. del, 1849, s. 323: »Endlich trafen die Gesandten ein, von Seite des Königs Wilhelm von Warelwast, von Seiten As. [Anselms] Balduin, und brachten die päpstliche Entscheidung. Sie ist ausgestellt unterm 23. März 1106. Der Brief an A. beginnt einleitend mit einem Dank gegen Gott, dass derselbe das Herz des englischen Königs zum Gehorsam gegen den apostolischen Stuhl geneigt gemacht habe, und das habe man wol den Gebeten As. zu danken. Betreffend die Entscheidungen (die allerdings Anselm überraschen mochten) fährt Paschalis fort, solle man sich nicht wundern, dass er dem König und seinen Mitschuldigen so entgegenkomme; es geschehe das in der mitleidigen Absicht um die, welche liegen, wieder aufzurichten; 'denn wer stehend einem Darniederliegenden die Hand reicht, um ihn aufzurichten, wird das nie vermögen, wenn er nicht selbst sich bückt; und doch darf er, wenn er schon sich bückt und dem Darniederliegenden sich zu nähern scheint, das Gleichgewicht nicht verlieren.'◀ - **Pave Pascalis II**: pave 1099-1118.

I trykt udgave: Bind 24 side 300 linje 11

◀ **Christi Lidelse-Historie** : sigter til sammenskrivningen af de fire evangeliers forskellige beretninger om Kristi lidelseshistorie, jf. »Vor Herres Jesu Christi Lidelses Historie« i *Forordnet Alter-Bog* (230,20), s. 263-288. I fastetiden blev der prædikeret over afsnit af Kristi lidelseshistorie ved hverdagsgudstjenester.

I trykt udgave: Bind 24 side 300 linje 26

◀ **Gravene brast, og Forhænget** : se »Vor Herres Jesu Christi Lidelses Historie« i *Forordnet Alter-Bog*, s. 285: »Og see, Forhænget i Templet splittedes i to, fra det øverste indtil det nederste, og Jorden skialv, og mange af de hensovede Helliges Legemer opstode, og de gik ud af Gravene efter hans [Kristi] Opstandelse.«

I trykt udgave: Bind 24 side 301 linje 4

◀ **Lidelses-Historien** : 300,26.

I trykt udgave: Bind 24 side 301 linje 7

◀ **frygtede man, at Xstus kunde blive farlig for Keiseren** : se »Vor Herres Jesu Christi Lidelses Historie« i *Forordnet Alter-Bog* (230,20), s. 279f.: »Derefter søgte Pilatus at lade ham løs. Men Jøderne raabte, og sagde: Dersom du lader denne løs er du ikke Keiserens Ven. Hver den, som gjør sig til Konge, sætter sig op mod Keiseren. / Der [da] Pilatus hørte disse Ord, da førte han Jesum ud, og satte sig paa Domstolen (...) og han siger til Jøderne: See, Eders Konge! Men de raabte: Bort, bort med ham! korsfæst ham! Pilatus sagde til dem: Skal jeg korsfæste Eders Konge! De Ypperste-Præster svarede: Vi have ingen Konge, uden Keiseren. /

Der Pilatus saae, at han udrettede intet, men at der blev større Bulder, vilde han gjøre Folket fyldest, og han dømte, at deres Begiering skulde skee.«

I trykt udgave: Bind 24 side 301 linje 8

◀ **Pilatus frygtede ikke mere, da Xstus stod hudflettet** : se »Vor Herres Jesu Christi Lidelses Historie« i *Forordnet Alter-Bog*, s. 278: »Da tog Pilatus Jesum og lod ham hudstryge [piske]. (...) / Da gik Pilatus atter ud, og sagde til dem: See, jeg fører ham hid ud til Eder, at I skulle [skal] vide, at jeg finder ingen Skyld hos ham. Da gik Jesus ud, og bar Tornekronen og Purpurklædet. Og han [Pilatus] sagde til dem: See, hvilket Menneske!« – **Pilatus**: Pontius Pilatus, rom. præfekt i Judæa og Samaria (26-36 e.Kr.); i Joh 18,28 kaldes han statholder, mens han i Matt 27 med urette benævnes landshøvding (NT-1819). Under processen mod Jesus blev Jesus flere gange forhørt af Pilatus, der endte med at dømme ham til korsfæstelse, jf. fx Matt 27,11-26. – **hudflettet**: pisket.

I trykt udgave: Bind 24 side 301 linje 9

◀ **den største Afmagt den største Magt** : hentyder til 2 Kor 12,9 (250,5).

I trykt udgave: Bind 24 side 301 linje 12

◀ **Xstus intet Scepter i Haanden, men kun et Rør** : se »Vor Herres Jesu Christi Lidelses Historie« i *Forordnet Alter-Bog*, s. 278, hvor det fortælles, at Pilatus' soldater »afklædte ham [Jesus], og kastede en Purpur-Kaabe om ham, og flettede en Krone af Torne, og satte paa hans Hoved, og et Rør i hans høire Haand, og de faldt paa Knæ for ham, og bespottede ham, og begyndte at hilse ham, sigende: Hil dig du Jødernes Konge! Og de sloge ham paa Munden, og spyttede paa ham, og toge Røret, og sloge paa hans Hoved, og faldt paa Knæ, og tilbade ham.«

I trykt udgave: Bind 24 side 301 linje 13

◀ **gudeligt** : hvad angår forholdet til Gud, religiøst.

I trykt udgave: Bind 24 side 301 linje 17

◀ **ret** for Alvor: virkelig.

I trykt udgave: Bind 24 side 301 linje 23

◀ **sandselig** : hvad angår den sanselige verden, verdsligt.

I trykt udgave: Bind 24 side 301 linje 24

◀ **Anselm** : 298,1.

I trykt udgave: Bind 24 side 301 linje 26

◀ **A^s ontologiske Beviis** : Udtrykket 'det ontologiske gudsbevis' er Immanuel Kants betegnelse for det gudsbevis, der første gang blev fremsat af Anselm i *Proslogion* (301,29), og som af begrebet Gud – nemlig som den, der er fuldkommen – udleder Guds eksistens, idet en Gud med eksistens må være mere fuldkommen end en Gud uden eksistens.

I trykt udgave: Bind 24 side 301 linje 27

◀ **nu i den moderne Tid spillet en stor Rolle** : Anselms ontologiske argument blev anvendt af den fr. filosof, matematiker og naturforsker René Descartes i 4. del af hans *Discours de la méthode* (1637), i den 5. meditation i hans *Meditationes de prima philosophia* (Meditationer over den første filosofi, lat. 1641, fr. 1647) og i § 14 i hans systematiske hovedværk *Principia philosophiae* (1644, Filosofiens principper). Det blev desuden benyttet af den holl. filosof Baruch (el. Benedikt) de Spinoza i Pars I, Propositio XI, i hans hovedværk *Ethica ordine geometrico demonstrata* (afsluttet 1675, Etik fremstillet efter den geometriske metode); af den ty. filosof og polyhistor G.W. Leibniz i § 43-45 i hans *La Monadologie* (1714); og af den ty. matematiker, filosof og teolog Christian Wolff i Pars II, § 13, i hans *Theologia naturalis* (bd. 1-2, 1736-37, Den naturlige teologi). Anselms argument blev afvist af Kant i afsnittet »Von der Unmöglichkeit eines ontologischen Beweises vom Daseyn Gottes« i 2. afdeling af hans *Critik der reinen Vernunft* (1781, 4. udg. 1794, ktl. 595, s. 620-630), hvor Kant kritiserer, at der i beviset gøres brug af eksistens som et prædikat. Sml. SKs referat af 8. foredrag i H.L. Martensens (283,24) »Forelæsninger over Indledning til specualtiv Dogmatik« i vintersemestret 1837-38, hvor han – efter at have henført 'det ontologiske gudsbevis' til Anselm – siger: »senere blev det fremsat af Leibnitz og Wolff: det høieste Væsen maa besidde alle Egenskaber, det maa besidde Salighed men dertil hører at være ens, cujus essentia existentia [lat., en væren, hvis væsen (indbefatter) eksistens]«, Not4:10, i SKS 19, 139,10-13; se kommentarerne dertil.

I trykt udgave: Bind 24 side 301 linje 27

◀ **især benyttet af den - frie Tænkning** : I sommeren 1829 holdt G.W.F. Hegel en forelæsningsrække med titlen »Über die Beweise vom Daseyn Gottes«, hvori han behandler det ontologiske gudsbevis; disse forelæsninger blev udg. som »Anhang« til Hegels *Vorlesungen über die Philosophie der Religion. Nebst einer Schrift über die Beweise vom Daseyn Gottes*, udg. af Ph. Marheineke, bd. 1-2, Berlin 1832 (2. udg. 1840, ktl. 564-565); bd. 2, s. 289-483, i *Georg Wilhelm Friedrich Hegel's Werke. Vollständige Ausgabe* bd. 1-18, Berlin 1832-45; bd. 12, 1832, s. 289-483 (*Jub.* bd. 16, s. 357-553). Tilhængerne af den 'højre-hegelianske' skole, fx C.H. Weiße og K.F. Göschel, benyttede Hegels positive opfattelse af det ontologiske gudsbevis som belæg for deres påstand, at Hegels teologiske opfattelse var i overensstemmelse med den ortodokse kristendom. Det ontologiske gudsbevis blev derimod gjort til genstand for en kritisk behandling af den ty., 'venstre-hegelianske' filosof Ludwig Feuerbach – hvem SK måske især sigter til med udtrykket den 'frie Tænkning' – i § 62 og § 86 i hans *Geschichte der neuern Philosophie von Bacon von Verulam bis Benedict Spinoza* (1833), i tillægget til hans *Geschichte der neuern Philosophie. Darstellung, Entwicklung und Kritik der Leibnitz'schen Philosophie* (1837, ktl. 487) og i kap. 20 i hans *Das Wesen des Christenthums* (1841, 2. udg. 1843, ktl. 488).

I trykt udgave: Bind 24 side 301 linje 28

◀ **Ved Bøn ... har Anselm ... vundet dette Beviis (i Proslogium)** : hentyder formentlig til følgende passage i underafsnittet »Dasein Gottes« under »Anselm's Theologie« i kapitlet »Anselm von Kanterbury« i F. Böhlinger *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 2, 1. del, 1849, s. 347f.: »In der Freude über den Fund dieses Beweises bricht A. [Anselm] in ein Dankgebet aus. 'Dank sei dir, gütiger Gott, Dank, dass, was ich ehemals durch deine Gnadengabe glaubte, jetzt durch deine Erleuchtung also verstehe, dass, wenn ich es auch nicht glauben wollte, dass d[u] seiest, ich es doch einsehen müsste.'« – **Proslogium**: el. *Proslogion* (Tiltale), skrevet i 1077-78.

I trykt udgave: Bind 24 side 301 linje 29

◀ **A. siger jeg vil bevise Guds Tilvær ... Gud at styrke og hjælpe mig** : hentyder formentlig til følgende passage i underafsnittet »Dasein Gottes« under »Anselm's Theologie« i kapitlet »Anselm von Kanterbury« i F. Böhlinger *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* bd. 2, 1. del, 1849, s. 345f.: »Der Schrift, die, nach Augustinischem Vorgange, in der Form einer beständigen Anrede an Gott abgefasst ist, gab er den Namen Proslogion. 'Herr, also beginnt er sein Argument, der du dem Glauben das Verstehen gibst, gib mir, dass, so weit es mir frommt, ich erkenne, dass du bist, wie wir es glauben, und dass du bist, was wir glauben. Und zwar glauben wir, dass du Etwas seiest, vorüber hinaus nichts Höheres gedacht werden könne.'«

I trykt udgave: Bind 24 side 301 linje 31

◀ **Cirkelen, hvori Anselm bevæger sig ... hans Tilsvar til Gaunilo ... ellers var Gud jo ikke til. (...)** cfr. Böhlinger 2^{den} D. 1ste Afdl. p. 350 : henviser til følgende passage i underafsnittet »Dasein Gottes« under »Anselm's Theologie« i kapitlet »Anselm von Kanterbury« i F. Böhlinger *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* bd. 2, 1. del, 1849, s. 350: »Dies sind die Einwürfe Gaunilo's, welche A. [Anselm] in seiner Gegenschrift ebenfalls Schritt für Schritt zu widerlegen suchte. Was er gesagt, gelte dem Gedanken: 'worüber hinaus', und das sei ein Gedanke, der allerdings gedacht werden könne und gedacht werde und im Geiste liege; sonst wäre ja Gott nicht dieses, 'worüber hinaus u. s. w.', oder würde nicht als dieser erkannt; dafür aber, und wie unrecht es sei, dies zu bestreiten, berufe er sich auf sein, des Gaunilo, Gewissen. A. selbst war von diesem Begriff als von einem Glaubenssatz, einer Aussage des Glaubens, ausgegangen. Ebenso könne man sich auch, fährt er fort, von diesem 'worüber hinaus' eine Vorstellung machen, es denken; durch einen Schluss vom Niedern aufs Höhere: 'denn alles niedere Gute sei nur insoweit dem höhern Gute ähnlich, insoweit es gut sei'; er erinnert dabei treffend an Römer I., 19, 20. – Es könne aber nicht bloss, es müsse gedacht werden können, weil es das 'worüber hinaus u. s. w.', das Absolute sei.« – **Tilsvar**: gensvar (på en indvending el. et angreb). – **Gaunilo**: (11. årh.), munk i klostret Marmoutiers ved Tours. I skriftet *Liber pro insipiente* (lat., Skrift på vegne af en tåbe), der siden 1675 betragtes som forfattet af Gaunilo, søger han at påvise, at Anselms 'ontologiske gudsbevis' ikke holder stik. Anselm svarede igen i *Liber apologeticus contra Gaunilonem* (lat., Apologetisk skrift mod Gaunilo). – **G. har indvendt ... en blot Tanketing**: Gaunilos indvendinger er refereret, s. 348-350.

I trykt udgave: Bind 24 side 302 linje 3

◀ **Anselm ... gør det asketiske Moment gjældende ... hos Böhlinger i Anselms Liv** : hentyder til følgende passage i kapitlet »Anselm von Kanterbury« i F. Böhlinger *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* bd. 2, 1. del, 1849, s. 253f.: »In seinem Kloster widmete sich A. [Anselm] eifrigst religiösen Uebungen. In der Abstinenz brachte er es so weit, dass er selbst nach längerer Enthaltensamkeit weder Hunger noch Lust zu essen spürte (...). Diese leibliche Ascese war aber nur die Hülle für die geistige. (...) Mit derselben Macht, mit der er sich ganz den religiösen Uebungen hingab, warf er sich zugleich auf die Erforschung der Kenntniss der christlichen Wahrheit; und wenn es ihm in der Ascese Manche seiner Zeit gleich thaten, so that ers Allen in der Spekulation zuvor, in der er in seiner Zeit hervorragte wie ein Hochgebirg über die umliegenden Berge.«

I trykt udgave: Bind 24 side 302 linje 10

◀ **den moderne Speculation, der render med dette Anselmiske** : 301,28. Om den moderne spekulative (hegelianske) filosofi og teologi, 262,13.

I trykt udgave: Bind 24 side 302 linje 14

◀ **Anselm** : 298,1.

I trykt udgave: Bind 24 side 302 linje 19

◀ **Han viser Satisfactionens Nødvendighed ... ogsaa fra Menneskets Side. Antaget ... en Slethed. cfr. Böhringer 2^{den} Deel 1ste Afdl. p. 406** : henviser til følgende passage i underafsnittet »Versöhnung« under »Anselm's Theologie« i kapitlet »Anselm von Kanterbury« i F. Böhringer *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 2, 1. del, 1849, s. 406: »In der Beweisführung, dass Gott nicht verzeihen könne ohne Satisfaktion, ist A. [Anselm] bis jetzt vorzugsweise vom Standpunkte *Gottes* ausgegangen, von seiner Ehre, von dem Zusammenklang aller seiner Eigenschaften; er stellt sich aber auch, wiewohl sparsamer, weil seine ganze Entwicklung mehr theologischer, als anthropologischer Art ist, auf den Standpunkt des *Menschen*, von dem aus eine solche Barmherzigkeit eben so unzulässig wäre. Das Gefühl der vollkommenen Seligkeit, meint er, würde dem Menschen abgehen bei dem Gefühl des Mangels, das ihn doch immer noch drücke, wenn die Sünde nicht gebüsst sei. 'Kein Ungerechter wird zur Seligkeit gelassen werden, weil, wie die Seligkeit Genüge ist, in der kein Mangel, so sie auch keinem zukommen kann, als in wem die Gerechtigkeit so rein ist, dass keine Ungerechtigkeit in ihm ist. ... So lange der Mensch nicht leistet, so wird er entweder leisten wollen, oder nicht wollen; wollte er, kann er aber nicht, so wird er das Gefühl eines Mangels haben; will er aber nicht wollen, so wird er ungerecht sein; in beiden Fällen aber sich nicht selig fühlen; folglich wird der Mensch, so lange er seine Schuld nicht abträgt, nicht selig sein.'« - **Satisfactionens**: Anselm fremlagde i skriftet *Cur Deus homo* (298,1) sin rationelt og filosofisk-juridisk udtænkte objektive satisfaktionsteori, der er en forsoningslære. Grundtanken i teorien er følgende: Guds ære er blevet krænkert ved menneskets syndefald. I sin barmhjertighed vil Gud tilgive denne krænkelse, men pga. sin retfærdighed kan han ikke, men må kræve oprejsning enten ved straf el. ved satisfaktion (fyldestgørelse); han kan imidlertid kun benytte fyldestgørelse, da han i skabelsen har bestemt mennesket til salighed. Da menneskene pga. den overmåde store vægt af deres synder ikke kan skaffe den nødvendige satisfaktion - det kan kun Gud - må den tilvejebringes af et 'gudmenneske'; derfor bliver Gud selv menneske. Og da dette 'gudmenneske', Kristus, pga. sit syndfrie liv ikke er forpligtet til at dø, kan han - stedfortrædende for menneskene - med sin død erhverve fortjeneste hos Gud, og denne fortjeneste må Gud belønne. Da denne belønning langt overgår det tab, menneskers synd har påført Gud, og da Gud ikke selv trænger til den, skænker han den til menneskene. Derved forener Gud sin retfærdighed med sin barmhjertighed.

I trykt udgave: Bind 24 side 302 linje 20

◀ **Anselm** : 298,1.

I trykt udgave: Bind 24 side 302 linje 29

◀ **Böhringer 2^{den} Deel 1ste Afdl. p. 429 bebrejder Anselm ... som en Restitution i Retning af Guds Ære** : henviser til følgende passage i underafsnittet »Versöhnung« under »Anselm's Theologie« i kapitlet »Anselm von Kanterbury« i F. Böhringer *Die Kirche Christi und ihre Zeugen* (263,5) bd. 2, 1. del, 1849, s. 429, hvor Böhringer skriver: »Hier zuletzt häufen sich denn auch alle die Mängel der ganzen Theorie. Wie die Ehre Gottes einseitig gefasst ist von Anfang an, dann die Sünde *nur* als Verletzung der Ehre Gottes, wie ferner die Nothwendigkeit einer Versöhnung vorzugsweise begründet ist in dem Schaden, den die Ehre Gottes erlitten, nicht sowohl in der Sündhaftigkeit der Menschen, die zugleich mit hinwegzuschaffen und zu brechen wäre; so geht denn diese Versöhnung auch letztlich ganz über in eine Reparation der Ehre Gottes durch Gott; und statt eine Ausgleichung der Disharmonie in der sittlichen Natur des Menschen und in seinem Verhältniss zu Gott und Gottes zu ihm zu sein, wird sie ganz zu einer Vermittlung Gottes mit sich selbst, und nur *beiläufig*, wie von aussen her, wird sie dann von Gott dem Menschen zugeschrieben, übertragen. Das ist die Folge der ein- und jenseitigen Betrachtungsart!« - **hans Satisfactions-Theorie**: 302,20.

I trykt udgave: Bind 24 side 302 linje 30

◀ **et Punkt, jeg oftere i Journalerne har fremhævet** : se fx journaloptegnelserne NB:79, fra nov. el. dec. 1846, i SKS 20, 69, og NB18:68, fra maj el. juni 1850, i SKS 23, 297f.

I trykt udgave: Bind 24 side 302 linje 34

◀ **Egoitet** : 'jeghed', 'selvhed'.

I trykt udgave: Bind 24 side 303 linje 3

◀ **Gud er (...) den uendelige Egoitet** : Bag tanken om Guds 'egoitet' ligger 2 Mos 3,14, hvor Gud på Moses' spørgsmål om, hvad hans navn er, if. den lat. oversættelse *Vulgata* (296,23) svarer: »ego sum qui sum« (»jeg er den, jeg er«).

I trykt udgave: Bind 24 side 303 linje 4

◀ **Det som jeg ofte har fremhævet ... at den er i Guds Interesse i stor Stil** : se fx journaloptegnelserne NB22:43 og NB23:133. – i **stor Stil**: efter stor målestok.

I trykt udgave: Bind 24 side 303 linje 6

◀ **Gude-Kamp med sig selv** : hentyder formentlig til Anselms satisfaktionsteori (302,20).

I trykt udgave: Bind 24 side 303 linje 23

◀ **Varianter til ... Forord til Fredags Taler (Noten N° 3 i tre Noter)** : sigter til følgende passage i »Forord til 'Fredags-Talerne'«, nr. 3 i »Tre 'Noter' betræffende [angående] min Forfatter-Virksomhed« fra 1848: »Vendt saaledes har jeg her intet Videre at tilføie, med mindre Nogen – hvad jeg beklager – skulde kunne falde paa [finde på, få det indfald] at ville spørge mig, om jeg da paa nogen Maade mener at have et særdeles Forhold til Gud. Ham vilde jeg svare: nei, o nei, o nei langfra! Der har i Christenheden aldrig levet noget Menneske, der lever intet, ubetinget intet Menneske, uden at han jo ubetinget er Gud lige saa nær, elsket af ham.« (*Pap.* IX B 14, s. 376.) »Forord til 'Fredags-Talerne'«, der opr. var dateret »i Oct. 47« (jf. *Pap.* IX B 14, s. 377) og tænkt som forord til »Taler ved Altergang om Fredagen«, fjerde afdeling af *Christelige Taler* (1848), i *SKS* 10, 255-325, blev ikke anvendt dér, men i stedet optaget i »Tre 'Noter' betræffende min Forfatter-Virksomhed«, bestående af: nr. 1 »Til Dedicationen: 'hiin Enkelte'«, opr. skrevet i 1846 (jf. *Pap.* IX B 63,4-5, s. 350-357); nr. 2 »Et Ord om min Forfatter-Virksomheds Forhold til 'hiin Enkelte'«, opr. skrevet i 1847 (jf. *Pap.* IX B 63,6-13, s. 357-374); nr. 3 »Forord til 'Fredags-Talerne'« (jf. *Pap.* IX B 63,14, s. 375-377). Da SK i 1848 besluttede at føje de tre noter som bilag til *Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed* (237,5), gav han dem titlen »Tre venskabelige 'Noter' betræffende min Forfatter-Virksomhed«, men slettede igen ordet 'venskabelige' (se *Pap.* IX B 58); senere blev nr. 3 i stedet benyttet som forord til *To Taler ved Altergangen om Fredagen* (1851), mens nr. 1 og nr. 2, under den fælles titel »'Den Enkelte' / Tvende 'Noter' betræffende min Forfatter-Virksomhed«, blev anvendte som bilag til *Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed*, s. 83-112 (SV2 13, 627-653).

I trykt udgave: Bind 24 side 303 linje 29

◀ **vistnok** : helt sikkert.

I trykt udgave: Bind 24 side 304 linje 2

◀ **Det Interessante** : æstetisk kategori, der med udgangspunkt i ty. idealistisk kunstteori (tidligst Fr. Schlegel) blev et modeord i den da. debat, specielt i begyndelsen af 1840'erne; fællesbetegnelse for de stimulerende kunstneriske virkemidler, der blev betragtet som ikke-skønne, men fascinerende. 'Interessant' kan således være udtryk for spænding, tendens, disharmoni, det individuelt problematiske, det pirrende, det opsigtsvækkende, men tillige den raffinerede el. reflekterede stil og den æggende nyhed i stof og arrangement. »Problema III« i *Frygt og Bæven* (1843), i *SKS* 4, 173,4 med kommentar.

I trykt udgave: Bind 24 side 304 linje 9

◀ **Reduplication** : 244,16.

I trykt udgave: Bind 24 side 304 linje 9

◀ **saa** ogsaa: således.

I trykt udgave: Bind 24 side 304 linje 12

◀ **allehaande** : al slags.

I trykt udgave: Bind 24 side 304 linje 15

◀ **Forretninger** : virksomhed.

I trykt udgave: Bind 24 side 304 linje 26

◀ **geheimt** : hemmeligt.

I trykt udgave: Bind 24 side 304 linje 26

◀ 30 a 50 **pc.**: procent.

I trykt udgave: Bind 24 side 304 linje 27

◀ **forresten** : hvad alt det øvrige angår.

I trykt udgave: Bind 24 side 304 linje 37

◀ **düpere** : fra fr. narre, bedrage, vildlede.

I trykt udgave: Bind 24 side 305 linje 13

◀ **Fruentimmerne** : kvinderne.

I trykt udgave: Bind 24 side 305 linje 13

◀ **Politie-Agenter** : en spion for politiet (især det hemmelige politi); civil politibetjent, der tager sig af opdagelser.

I trykt udgave: Bind 24 side 305 linje 14

◀ **Calumnie** : bagvaskelse.

I trykt udgave: Bind 24 side 305 linje 28

◀ Calculerer **saa**: således.

I trykt udgave: Bind 24 side 305 linje 30

◀ **Tilhold** : tilholdssted el. holdepunkt, støtte.

I trykt udgave: Bind 24 side 305 linje 35

◀ **attrapere** : fange i en fælde, pågribe.

I trykt udgave: Bind 24 side 305 linje 36

◀ **offentlige Fruentimmere** : prostituerede.

I trykt udgave: Bind 24 side 304m linje 3

◀ **a tout prix** : fr., for enhver pris.

I trykt udgave: Bind 24 side 307m linje 16

◀ **Messias** : gr. transskription af hebr. māšîa og aram. mešîa, svarende til gr. Christós, den salvede, heraf lat. Kristus.

I trykt udgave: Bind 24 side 307 linje 19

◀ **Jøden Trypho siger ... Messias ... indtil Elias ... aabenbarer ham Alt. ... i Corrodi ... 1ste D. p. 385** : henviser til følgende passage i *Kritische Geschichte des Chiliasmus* [af H. Corrodi], bd. 1-2, Frankfurt og Leipzig 1781, bd. 3,1-3,2, Frankfurt og Leipzig 1783; bd. 1, s. 385: »Am allerwenigsten erwähnt der Jude Trypho bey Justinus Martyr des zweyten Systems einiger Juden, von welchem der Verfasser redet. Er redet nur allein von der Meinung derer Juden, die den Messias allbereits geböhren glaubten, aber annahmen, er halte sich bis zu seiner Zukunft irgendwo in der Welt auf, um für die Sünden seines Volks zu büßen. Trypho verlacht den Justinus, der den Messias bereits geoffenbaret, und angekommen glaubt, und sagt zu ihm: *Der Messias, wenn er auch geböhren ist, und irgendwo ist, ist unbekannt, und kennt sich selbst nicht; auch hat er keine Macht, bis Elias kömmt, und ihn salbet, und ihn allen offenbaren wird.*« – **Jøden Trypho**: el. Tryphon, kun kendt fra Justins dialog, se nedenfor. – **Justinus Martyr**: (død 165 e. Kr.), gr. apologet og kristen filosof; født i Flavia Neapolis, det gl. Sikem i Palæstina; omvendte sig til kristendommen, formentlig i 130'erne, og med de hedenske filosofskoler som forbillede grundlagde han i Rom en kristen skole, hvor han missionerede for den kristne tro; led martyrdøden i Rom i 165. Kendt for sine to apologier, hvoraf kun er bevaret apologien fra o. 150 rettet mod den rom. kejser Antoninus Pius, og for sin dialog med jøden Tryphon, se følgende kommentar. – **dialogus cum T. judæo**: *Dialogus cum Tryphone judæo* (lat., Dialog med jøden Tryphon), skrevet ml. 150 og 155. – **Messias**: henviser til de eskatologiske Messiasforventninger. – **Elias**: den gammeltestamentlige profet Elias (det 9. årh. f.Kr.), jf. 1 Kong 17-19. I Mal 3,23f. forudsiges det, at Elias skal komme igen inden 'Herrens dag' for at rette op på Israels gudsforhold; if. de tre første evangelier forbereder Elias Jesu komme, jf. beretningen i Matt 17,1-13 om Jesu forklarelse på bjerget, og Jesus identificerer

Johannes Døber med Elias, jf. Mark 9,11-13. – **Corrodi:** Heinrich Corrodi (1752-93), schweizisk reformert teolog, polyhistor og forf.; ordineret i 1773, fra 1786 prof. i naturret og morallære i Zürich. – **Chiliasmus:** Kiliansme er læren og forventningen om et forestående Kristi tusindårsrige på jorden med støtte i Åb 20,1-6 og 1 Kor 15,20-28. Forestillinger om et sådant tusindårsrige med en karismatisk leder (en messias, en profet) og med omvæltninger af de bestående forhold har været kendt i apokalyptiske bevægelser i både ældre og nyere tid.

I trykt udgave: Bind 24 side 307 linje 20

◀ **Mynster** : 209,30.

I trykt udgave: Bind 24 side 307 linje 28

◀ **jeg har arbejdet gratis** : 261,27.

I trykt udgave: Bind 24 side 307 linje 30

◀ **stikker** : gemmer sig, har sin grund.

I trykt udgave: Bind 24 side 307 linje 32

◀ **Peer Degn siger: først Degn** : sigter til 1. akt, 2. scene, i Ludvig Holbergs komedie *Erasmus Montanus eller Rasmus Berg* (1731); da Jeppe udtrykker ønske om, at hans søn Erasmus kunne bliver præst, siger Peer Degn: »Men Degn først.« *Den Danske Skue-Plads* (210,12) bd. 5. Bindene er uden årstal og sidetal. Stykket blev i 1850 opført fire gange på Det kgl. Teater, senest den 9. dec., men ikke i 1851.

I trykt udgave: Bind 24 side 307 linje 35

◀ **siger M: ... med et underordnet Embede, og saa tjene sig op** : hentyder formentlig til, at Mynster begyndte som landsbypræst i Spjellerup, derpå blev residerende kapellan ved Vor Frue Kirke i København, senere tillige hofprædikant, så kgl. konfessionarius samt hof- og slotspræst ved Christiansborg Slotskirke for at ende som biskop over Sjællands stift (209,30).

I trykt udgave: Bind 24 side 308 linje 1

◀ **en Afdød** : sigter til SKs far, Michael Pedersen Kierkegaard (1756-1838); trak sig i en alder af 40 år tilbage fra sin forretning med en betragtelig formue, som han i tiden efter forøgede; giftede sig i 1797 med Ane Lund, med hvem han fik syv børn, hvoraf SK var den yngste; købte i 1808 huset Nytorv 2, i dag Frederiksberggade 1 (se kort 2, B1-2), hvor han boede til sin død. Som første residerende kapellan ved Vor Frue Kirke i København var J.P. Mynster skriftefader for SKs far, dog først fra 1820 og kun frem til 1828, da Mynster blev slotspræst. Om SKs pietet over for sin afdøde far, se kommentaren til journaloptegnelsen NB22:120, s. 166,6.

I trykt udgave: Bind 24 side 308 linje 5

◀ **ligegyldig med** : ligeglad med, uden at tage hensyn til.

I trykt udgave: Bind 24 side 308 linje 7

◀ **stillet (...) i Fordelen** : ladet indtage den gunstigste stilling (af to parter).

I trykt udgave: Bind 24 side 308 linje 7

◀ **en Privatiserende** : en, der (som SK) lever el. virker som privatmand.

I trykt udgave: Bind 24 side 308 linje 11

◀ **talt ... om en Embeds-Ansættelse ved Pastorseminarium** : 261,30. – **Pastorseminarium:** Det kgl. Pastorseminarium i København, oprettet i 1809, hvor kommende præster blev undervist i pastoralteologi (prædikenlære, katekismusundervisning, liturgi, kirkeret og sjælesorg).

I trykt udgave: Bind 24 side 308 linje 12

◀ **det mener han, lader sig ikke gjøre** : se fx udkast til en ikke anvendt polemisk artikel »En Yttring af Biskop Mynster«, fra 1851, hvor SK tilbageskuende skriver: »Dog har jeg gennem 4 a 5 Aar ogsaa haft en anden Tanke. I Kjendskab til mine Evners særlige Beskaffenhed, men ogsaa fordi jeg meente, at det kunde convenere [stemme overens med] det Bestaaende og Biskop M. [Mynster], har jeg, tillige for min egen Skyld, ønsket en Ansættelse ved et Pastorseminarium. I Aarenes Løb har jeg indstændigt foredraget dette for Biskoppen. Men nei!« (Pap. X 6 B 173, s. 274,11-16).

I trykt udgave: Bind 24 side 308 linje 13

◀ **Han vil have mig til Landsbypræst (...)** og saaledes have mig borte : sml. journaloptegnelsen NB:107, dateret den 20. jan. 1847, hvor SK skriver: »Skjøndt Mynster har en vis Velvillie for mig, og i sit stille Sind maaskee endog større end han vedgaaer, er det aabenbart, han anseer mig for en mistænkelig og dog farlig Person. Derfor vil han have mig ud paa Landet.« SKS 20, 82f. Se også optegnelsen NB:57, dateret den 5. nov. 1846, i SKS 20, 52,5-9.

I trykt udgave: Bind 24 side 308 linje 13

◀ **hvad jeg selv heller end gjerne i een Forstand vilde** : Allerede efter udgivelsen af *Enten - Eller* (1843), igen efter udgivelsen af *Afsluttende uvidenskabelig Efterskrift* (1846) og derefter ganske hyppigt overvejede SK at holde op som forfatter og søge præsteembede på landet. Se fx journaloptegnelserne JJ:415, fra feb. 1846 (i SKS 18, 278), NB:7, fra marts 1846, NB:57, fra nov. 1846, og NB2:136, fra aug. 1847 (i SKS 20, 19, 51 og 194), NB10:16, fra feb. 1849 (i SKS 21, 264), NB12:110, fra aug. 1849 (i SKS 22, 205), samt NB13:35, fra okt. 1849, og NB14:137, fra dec. 1849 (i SKS 22, 296 og 422). Se også kap. 3, »Styrelsens Part i mit Forfatterskab«, i anden del af *Synspunktet for min Forfatter-Virksomhed*, posthumt udg. af P.C. Kierkegaard, Kbh. 1859, s. 66 (SV2 13, 611).

I trykt udgave: Bind 24 side 308 linje 14

◀ **Stedighed** : dvs. stædighed.

I trykt udgave: Bind 24 side 308 linje 16

◀ **for egen Regning** : 261,27.

I trykt udgave: Bind 24 side 308 linje 28

◀ **Naar Talmudisterne beskrive det 1000aarige Rige ... tusind Tønder Saft ... i Corrodi ... 2 den Deel** : hentyder til H. Corrodi *Kritische Geschichte des Chiliasmus* (307,20) bd. 2, s. 496f.: »Vor allem muß man gestehen, daß jener Talmudist nur etwas armseliges gesagt hat, wenn er versichert, daß im Sekulum des Messias ein Weinstock eine ganze Stadt, d. i. so viel Kelter, als Häuser in einer Stadt stehen, zur Auspressung seiner Trauben bedürfen werde. Denn wenn ieder Weinstock 2500,000,000,000,000,000 Eimer (Metretas) Weins geben wird, so wird eine Provinz nicht hinreichen, seine Trauben zu keltern. Denn gesetzt, daß 2500 Millionen Eimer in einem Kelter ausgepreßt werden könnten, so würden doch 1000,000 Städte, in welcher jeder 1000,000 Kelter befindlich wären, nöthig seyn, das Gewächs nur eines Rebstocks zu keltern.« - **Talmudisterne**: dem, der studerer Talmud, betegnelse for jødernes mest omfattende traditionsamling, der hviler på en århundred lang mundtlig overlevering. Talmud er en kommentar i diskussionsform af Mishna, betegnelse for de systematiserede samlinger af den mundtlige overlevering, der opstod i tiden efter templets fald i 70 e.Kr. Talmud indeholder forestillinger om, at Gud sluttelig vil sende Messias; og i denne messias-tid vil de døde opstå, dommen finde sted og den nye æon begynde. - **1000aarige Rige**: 306,20.

I trykt udgave: Bind 24 side 308 linje 32

◀ **vistnok** : helt sikkert.

I trykt udgave: Bind 24 side 309 linje 3

◀ **det Interessante** : 304,9.

I trykt udgave: Bind 24 side 309 linje 7

◀ **Erzählungen aus Ghetto (...)** **Kompert** : L. Kompert *Geschichten aus dem Ghetto*, Leipzig 1848.

I trykt udgave: Bind 24 side 309 linje 10

◀ **Athenæum** : Læseselskabet Athenæum, grundlagt 1824, i 1851 med adresse på Østergade 68 (i dag nr. 24), 1. sal, hvor medlemmer kunne benytte selskabets bibliotek, der var åbent alle hverdage kl. 12.00-15.00 og 17.00-20.00. Bøgerne kunne enten læses på læsesalen eller hjemlånes, jf. »Bestemmelser angaaende Udlaanet fra Athenæums Bibliothek« i *Fortegnelse over Selskabet Athenæums Bogsamling, den 31. December 1846*, Kbh. 1847, s. III f. SK havde været medlem af Athenæum i hvert fald siden 1845 (jf. *B&A* bd. 1, s. 139) og havde fortegnelserne over selskabets bogsamling for årene 1847-51 (ktl. 985-986). De to værker af L. Kompert, det første dog i 2. oplag fra 1850, er optaget som hhv. nr. 2743 og nr. 2744 i *Tredie Tillæg til Athenæums Hovedkatalog, den 31te December 1852*, Kbh. 1853, s. 701.

I trykt udgave: Bind 24 side 309 linje 11

◀ **Kompart** : Leopold Kompert (1822-86), ty. jødisk forf. og publicist.

I trykt udgave: Bind 24 side 309 linje 12

◀ **bøhmiske eller polske Jøder** : L. Kompert *Böhmische Juden. Geschichten*, Wien 1851.

I trykt udgave: Bind 24 side 309 linje 12

◀ **»En Jøde«** : sigter til *En Jøde. Novelle af Adolph Meyer. Udgiven og forlagt af M. Goldschmidt* (284,31), Kbh. 1845, ktl. 1547.

I trykt udgave: Bind 24 side 309 linje 13

◀ **skuffer** : bedrager, narrer.

I trykt udgave: Bind 24 side 309 linje 14

◀ **Mynsters Fasteprædiken. Der fremstillede han saa Xsti Fornedrelse ... ikke at fornede ham** : Af *Adresseavisen*, nr. 75, den 29. marts 1851, fremgår det, at »Fasteprædiken paa Mandag«, dvs. 4. mandag i fasten, den 31. marts, i Helligåndskirken vil være ved biskop Mynster (209,30) kl. 9; se nr. III »See dette Menneske! / Paa fierte Mandag i Fasten« i *Prædikener holdte i Aarene 1851 og 1852*, Kbh. 1853, ktl. 234, s. 32-44. Efter at have introduceret prædikenens tema »See, dette Menneske!« siger Mynster, s. 33f.: »Ja, seer ham, den Mand fuld af Smerter! (...) Man har bundet ham, som en Misdæder, man har ført ham fra den ene Dommer til den anden, falske Vidner ere optraadte imod ham, men ingen Forsvarer. (...) Han har liidt de smerteligste Slag, er afkræftet, saa han kort efter ikke formaaer selv at bære sit Kors. Stridsmændene, som have hørt, at Mængden tilforn har villet udraabe ham til Konge, kaste i deres Raahed et gammelt Pupurklæde om ham, flette ham en Krone, men af Torne, give ham et Scepter i Haanden, men det er et Rør, og saaledes hilse de ham som Jødernes Konge. I denne Tilstand fører Dommeren ham frem for Folket. (...) nu raaber det omkring ham: Korsfæst! korsfæst! og hans Fiender høre det, og glæde sig; nu er Seieren deres. Seer dette Menneske! er det mueligt at tænke sig et Menneske dybere fornedret?« Og Mynster fortsætter, s. 34f.: »Og dog, i det jeg seer min Frelser i denne Tilstand, og hører Alle kalde den Fornedrelse, kommer jeg hans Ord ihu: Intet udenfor Mennesket kan gjøre Mennesket ureent, men hvad som udgaaer af ham, dette er det, som gjør Mennesket ureent [note: Marc. 7, 15]; saaledes kan heller Intet, som udenfra tilstøder et Menneske, ingen udvortes Magt, hvor stærk, hvor fiendsk, hvor nedtrykkende den endog er, virkelig fornede et Menneske, men det, som udgaaer indenfra, fra hans Hierte, dette er det Fornedrende.« Og lidt senere siger han, s. 35f.: »Derfor seer jeg Tornekronen om min Frelzers Tinding – nei, ikke som de Kroner af Guld og Ædelstene, hvilke Verden og den saakaldte Lykke rækker sine Yndlinger, men snarere som en Stiernekrands, der funkler med uforgængelige Straaler; jeg seer Staven i hans Haand, som et Tegn paa den Værdighed, der ikke er et laant Smykke, som kan tages, ligesom det blev givet, men en uforgængelig Besiddelse for Den, der vandt den; jeg hører min Frelser, da han gik den Vei, som Verden kalder den dybeste Fornedrelses, sige: I Jerusalems Døttre, græder ikke over mig [note: Luk. 23, 28]! thi under alt dette stod hans Herlighed dog som det grønne Træ, hvilket Stormen ikke kunde bøie, hvis Skønhed udfolder sig fra Aar til Aar, medens Alt, hvad der da var høit iblandt Menneskene, var som det tørre, der snart skulde afhugges, og kastes i Ilden.«

I trykt udgave: Bind 24 side 309 linje 28

◀ **Sving** : omsving, vending.

I trykt udgave: Bind 24 side 309 linje 35

◀ **sandselig** : hvad angår den sanselige verden, verdslig.

I trykt udgave: Bind 24 side 310 linje 5

◀ **krympe sig ved** : vånde, ømme, kvie sig ved.

I trykt udgave: Bind 24 side 310 linje 7

◀ **Pathos** : lidenskab.

I trykt udgave: Bind 24 side 310 linje 13

◀ **pathologisk** : lidenskabeligt.

I trykt udgave: Bind 24 side 310 linje 17

◀ **μεταβασις εις αλλο γενοσ** : gr. (metábasis eis állo génos), overgang til en anden art el. (begrebs-)sfære.

I trykt udgave: Bind 24 side 310 linje 18

◀ **i stille Timer** : 278,32. Se også J.P. Mynsters fasteprediken i *Prædikener holdte i Aarene 1851 og 1852* (309,28), s. 44.

I trykt udgave: Bind 24 side 310 linje 22

◀ **foredrage** : fremføre (i tale el. i prædiken).

I trykt udgave: Bind 24 side 310 linje 23

◀ **Rousseau** : Jean-Jacques Rousseau (1712-78), fr. filosof og forf. Foruden det i følgende kommentar nævnte værk havde SK Rousseaus *Émil ou de l'Éducation* (1762) i en udg. på 4 bd. fra 1792, ktl. 939-940, og i en da. overs. *Emil eller om Opdragelsen* bd. 1-6, Kbh. 1796-99, ktl. 941-943.

I trykt udgave: Bind 24 side 311 linje 1

◀ **Hans Bekjendelser 4^d Bind ... fE 5te Spadseretur** : *J.J. Rousseaus Bekjendelser eller hans Levnet, skrevet af ham selv paa Fransk* [overs. af M. Hagerup], bd. 1-4, Kbh. 1798 [fr. 1770], ktl. 1922-1925; bd. 4 »Indeholdende hans Drømmerier«, består af ti spadsereture; »Femte Spaseretur«, s. 102-123.

I trykt udgave: Bind 24 side 311 linje 2

◀ **R^s Liv ... Analogier til de egl. christelige Collisioner ... lammer ham saa ubeskriveligt** : hentyder til »Siette Spaseretur«, bd. 4, s. 123-145. Se især s. 125f., hvor Rousseau skriver: »Jeg veed og føler, at det at gjøre got, er den sandeste Lykke det menneskelige Hierte kan nyde; men alt længe har jeg været sadt ud af Stand til at nyde denne Lykke; og det er ikke i en saa elendig Forfatning som min, at man kan haabe at udøve med Valg eller til Gavn en eneste virkelig god Handling. (...) jeg veed at det eneste Godt, der for Fremtiden staaer i min Magt, er Afholden fra at handle, af Frygt for at handle ilde, uden at vilde eller vide det.« Og s. 127: »Mine første Tienester vare for dem, der modtogte samme, intet uden Haandpenge paa de der skulde følge; og saasart en eller anden Ulykkelig havde oppebaaret noget Got af mig, blev denne første frie, og godvillige Tieneste en uoverseelig Rettighed til alle de han siden maatte kunde trænge til, uden at endog Afmagtens Umulighed selv kunde frie mig derfor. Saaledes omdannedes i det Følgende mine blideste Nydelser til byrdefulde Tvangspligter.« Og s. 131: »En forpligtende Tvang er nok for at tilintetgjøre min Lyst, forandre den til Ulyst, endog til Modbydelighed, saasart den virker stærkt paa mig; dette gjør mig da den gode Handling, man fordrer, og som jeg ufordret udøvede af mig selv, tung.« Og endvidere s. 134f.: »Overbeviist ved tyve Aars Erfarenhed, at alt det Naturen har nedlagt af lykkelige Anlæg i mit Hierte, virker ved min Skiebnes og dens Lederes Styrelse til det Modsatte, til min egen eller Andres Skade, kan jeg ikke mere ansee en god Handling man byder mig Leilighed til at gjøre, uden som en Snare man udsætter for mig, og under hvilken er skjult et eller andet Ont. Jeg veed, at hvilken end Handlingens Virkning blir, ydes mig lige lidt Fortienesten for min gode Villie. Ja, denne Fortieneste er der sikkert altid, men den indvortes Glæde er der ikke meer, og saasart denne Ansporelse mangler mig, føler jeg inden i mig, intet uden Ligegyldighed og liskulde; og vis paa, at jeg, istædet for at udøve en Handling, der gavner Andre, blot udøver en, der bedrager mig selv, føler jeg i Egenkierlighedens Harmen med Fornuftens Taushed, intet uden Uvillie og Modstand, der, hvor jeg efter min naturlige Sindsstemning vilde have været fuld af Iver og Dristighed.«

I trykt udgave: Bind 24 side 311 linje 6

◀ **ret** : virkelig, for alvor.

I trykt udgave: Bind 24 side 311 linje 12

◀ **forfalder han til denne Indbildskhed ... det eneste Msk., der har lidt saaledes** : hentyder formentlig til følgende passage i »Siette Spaseretur«, bd. 4, s. 135: »Der gives en Art Modgang, der hæver og styrker Siælen; men der gives og [også] en anden, der nedslaaer og myrder den; saadan er den, jeg er blevet et Rov for. Havde der i min været den mindste Surdei til Ont, vilde denne Modgang have oppustet den til Giæringens første Høide, den vilde have gjort mig afsindig; men den har blot gjort mig til et Intet.«

I trykt udgave: Bind 24 side 311 linje 15

◀ **den Hellige** : Jesus Kristus.

I trykt udgave: Bind 24 side 311m linje 4

◀ **afdøe** : Det er en central tanke hos Paulus, at mennesket ved Kristus er død fra synden, jf. fx Rom 6,2: »Vi, som ere døde fra Synden, hvorledes skulle vi endnu leve i den?« (NT-1819). Jf. også 1 Pet 2,24, hvor det siges, at Kristus »selv bar vore Synder paa sit Legeme, paa Træet, paa det [for at] vi, afdøde fra Synden, skulle leve i Retfærdighed« (NT-1819). Jf. endvidere Kol 2,20, hvor Paulus skriver: »Dersom I da ere afdøde med Christo fra Verdens Børne-Lærdom, hvi [hvorfor] besværes I da med Anordninger, som de, der leve i Verden?« (NT-1819). Disse tanker blev inden for dele af mystikken og pietismen skærpet således, at

menneskets liv er en daglig afdøen fra synden, fra lysterne og fra verden i selvfornægtelse og fuldstændig løsgørelse fra alt, hvad der har med det timelige, endelige og verdslige at gøre. Herved blev vægten forskudt, fra at mennesket ved Kristus er afdød fra synden, til at mennesket ved troen også skal afdø fra synden.

I trykt udgave: Bind 24 side 311m linje 9

◀ **Abstractum** : lat., noget abstrakt, ukonkret.

I trykt udgave: Bind 24 side 311 linje 25

◀ **falde paa** : finde på, få det indfald.

I trykt udgave: Bind 24 side 311 linje 29

◀ De **Industrielle**: virksomme, foretagsomme.

I trykt udgave: Bind 24 side 311 linje 30

◀ **Partigængerne**: (ivrig, fanatisk) tilhænger af et politisk parti.

I trykt udgave: Bind 24 side 311 linje 30

◀ **sandselig** : hvad angår den sanselige verden, verdslig.

I trykt udgave: Bind 24 side 311 linje 32

◀ **Richard Rothe i hans Anfänge der Kirche ... Kirkens Idee ... hører Msk-Naturen til** : hentyder til § 3 og 4 i første bog »Das Verhältniß der Kirche zum Christenthum an sich betrachtet« i Richard Rothe *Die Anfänge der Christlichen Kirche und ihrer Verfassung. Ein geschichtlicher Versuch*, bd. 1, Wittenberg 1837, s. 12-24; se især s. 18f.: »Von dem so gefaßten Begriffe des Staats (den wir freilich (...) in seiner Vollendung, nicht nach seiner dermaligen empirischen Beschaffenheit, gedacht haben,) scheint sich nun der Begriff der Kirche sehr bestimmt abzuscheiden; und wir wollen auch vorläufig die Frage noch ganz zurückhalten, ob diesem Scheine zu trauen sei. Wenn wir nämlich den Staat als die specifische Form der menschlichen Gemeinschaft *als solcher*, d. h. der *sittlichen*, als die Realisirung der der menschlichen Natur als solcher immanenten Zwecke, d. h. der *sittlichen*, erkannten: so bleiben daneben doch noch eine andre Kategorie von Zwecken und eine auf sie sich beziehende Gemeinschaft übrig, welche nicht minder berechtigt sind, die in der bewußten Beziehung der menschlichen Natur auf Gott begründeten, d. i. die *religiösen*; und es liegt somit ganz nahe, nach dieser letzteren Seite hin der Kirche ihren Ort anzuweisen, wie an dem Gebiete des Menschlichen als solchen, des Rein-Sittlichen dem Staate den seinigen.« Og s. 19f.: »Die Kirche ist also die *religiöse* Gemeinschaft, wie der Staat die *sittliche*, d. h. die an sich menschliche, (die allgemein menschliche); jene die Gemeinschaft für die religiösen Zwecke, und zwar für sie als solche oder für sie ausschließlich, die ausschließlich religiöse Gemeinschaft, - wie dieser die Gemeinschaft für die sittlichen Zwecke, für die an sich menschlichen als solche oder für die ausschließlich, die ausschließlich sittliche (d. h. nicht zugleich religiöse) Gemeinschaft.« - **Richard Rothe**: (1799-1867), ty. luthersk teolog, præst og prof. i teologi; om yderligere oplysninger, se kommentaren til journaloptegnelsen NB21:112.

I trykt udgave: Bind 24 side 312 linje 6

◀ **den sjælelig-legemlige Synthese** : se fx § 5 i kap. 1 i *Begrebet Angest* (1844), hvor det hedder: »Mennesket er en Synthese af det Sjælelige og det Legemlige. Men en Synthese er utænkelig, naar de Tvende ikke enes i et Tredie. Dette Tredie er Aanden.« SKS 4, 349,18-20. - **Synthese**: enhed, forening.

I trykt udgave: Bind 24 side 312 linje 13

◀ **Aristoteles siger ... »Mængden« er Dyre-Bestemmelse** : I 1. bog, kap. 5, af *Den Nikomacheiske Etik* (1095b 19) skelner Aristoteles ml. de forskellige måder at leve på: For 'mængden og de laveste lag' er den højeste lykke »det at gøre sig glad, og de er vel fornøjede med sanselige nydelser. (...) Mængden synes helt trælleagtigt at have valgt sig at leve som dyr« (Niels Møllers oversættelse). I tilknytning til en drøftelse af mængdens overlegenhed i 3. bog, kap. 11, i *Politikken* sammenligner Aristoteles mængden med dyrene (1281b, 15-20). - **Aristoteles**: Aristoteles fra Stageira (384-322 f.Kr), gr. filosof, logiker og naturforsker, elev af Platon; grundlagde 335 f.Kr. den peripatetiske skole i Lykeion

I trykt udgave: Bind 24 side 312 linje 13

◀ **Xstd. lærer ... det evige Liv ikke just er socialt** : hentyder formentlig til Matt 22,30, hvor Jesus siger: »I opstandelsen hverken gifter man sig eller giftes bort, men er som engle i himlen.«

I trykt udgave: Bind 24 side 312 linje 14

◀ **Accommodation** : 272,8.

I trykt udgave: Bind 24 side 312 linje 17

◀ **Indulgents** : skånsomhed, eftergivenhed, overbærenhed.

I trykt udgave: Bind 24 side 312 linje 18

◀ **gesvinde** : hurtige, overfladiske, letsindige.

I trykt udgave: Bind 24 side 312 linje 20

◀ **foredrage** : fremføre (på en æstetisk måde).

I trykt udgave: Bind 24 side 312 linje 28

◀ **det er saa** : forholder sig således.

I trykt udgave: Bind 24 side 312 linje 33

◀ **hans Højærv.** : hans Højærværdighed; if. rangforordningen (215,16) indgik 'højærværdig' i titulaturen for den højere og højeste gejstlighed, placeret i 1. til 6. klasse, således både biskopper, stiftsprovster og Københavns sognepræster, hofprædikanter og teologiske doktorer m.fl.

I trykt udgave: Bind 24 side 313 linje 7

◀ **Frue Heiberg** : Johanne Luise Heiberg, f. Pätges (1812-90), århundredets mest fremtrædende da. skuespillerinde, ansat på Det kgl. Teater 1829-64, hvor hun spillede en lang række karakter- og heltinderoller; siden 1831 gift med J.L. Heiberg (295,1), der var prof. og dermed i rangen, hvorfor hun kunne titulere sig 'fru' og ikke blot 'madam'.

I trykt udgave: Bind 24 side 313 linje 9

◀ **Mynster** : 209,30.

I trykt udgave: Bind 24 side 313 linje 13

◀ **mislige** : betænkelige, tvivlsomme, forkastelige.

I trykt udgave: Bind 24 side 313 linje 16

◀ **gjør Paastand** paa: krav.

I trykt udgave: Bind 24 side 313 linje 24

◀ **Loven - Evangeliet** : sigter til den paulinsk-lutherske lære om forholdet mellem lov og evangelium, hvor loven dømmer mennesket, se fx Rom 7, og er en tugtemester til Kristus, se Gal 3,23-24, mens evangeliet er det glædelige budskab om, at »Kristus er enden på loven til retfærdighed for enhver, som tror«, Rom 10,4.

I trykt udgave: Bind 24 side 313 linje 31

◀ **siger Xstus at han ikke ... at afskaffe Loven ... gjøre Loven strengere som i Bjergprædiken** : hentyder til Matt 5,17-20, hvor Jesus i bjergprædikenen siger: »Mener ikke, at jeg er kommen, at opløse Loven eller Propheterne: jeg er ikke kommen at opløse, men at fuldkomme [fuldbyrde, fuldstændiggøre]. Thi sandelig siger jeg Eder: indtil Himmelen og Jorden forgaae, skal end ikke det mindste Bogstav eller en Tøddel forgaae af Loven, indtil det skeer altsammen. Derfor, hvo [den] som løser eet af disse mindste Bud, og lærer Menneskene saaledes, han skal kaldes den Mindste i Himmeriges Rige; men hvo som dem gjør og lærer, han skal kaldes stor i Himmeriges Rige. Thi jeg siger Eder: uden Eders Retfærdighed overgaaer de Skriftkloges og Pharisæers, komme I ingenlunde ind i Himmeriges Rige« (NT-1819). Se også Matt 5,21-22, hvor Jesus siger: »I have hørt, at der er sagt de Gamle: du skal ikke ihieslaae, men hvo [den] som ihieslaaer skal være skyldig for Dommen. Men jeg siger Eder, at hver den, som er vred paa sin Broder uden Aarsag, skal være skyldig for Dommen« (NT-1819). Og se endvidere Matt 5,27-28; 5,31-32; 5,33-37; 5,38-42; 5,43-48. -

Bjergprædiken: alm. betegnelse for den tale, Jesus holdt på et bjerg, Matt 5-7. Til forskel herfra benævnes talen i Luk 6,20-49 ofte sletteprædikenen.

I trykt udgave: Bind 24 side 313 linje 32

◀ **taget forfængeligt** : misbrugt på en letfærdig måde, vanhelliget.

I trykt udgave: Bind 24 side 314 linje 2

◀ **Man har sagt ... »Naaden« gjældende mod Loven. (Saaledes Ullmann ... Petersen: die Idee der Kirche 3^{die} B. p. 345 n** : henviser til noten i August Petersen *Die Idee der christlichen Kirche. Zur wissenschaftlichen Beantwortung der Lebensfrage unserer Zeit ein theologischer Versuch* bd. 1-3, Leipzig 1839-46 (forkortet *Die Idee der christlichen Kirche*); bd. 3, *Die Lehre von der Kirche. Drittes Buch. Von der Entwicklung der Kirche*, andet afsnit, kap. 3, § 1 »Die evangelische Reformation«, C. I »Die evangelische Erweckung, s. 345: »'Die Reformation ist ihrem allgemeinsten Charakter nach Reaction des Christenthums als Evangelium gegen das Christenthum als Gesetz'. (Dr. Ullmann Ref. v. d. R. Bd. I. Vorr. XIII.)« - **Ullmann:** Carl el. Karl Ullmann (1796-1865), ty. reformert teolog; fra 1821 prof. i Heidelberg, fra 1829 i Halle og fra 1836 atter i Heidelberg, fra 1853 præst i Karlsruhe. Her henvises til hans værk *Reformation vor der Reformation, vornehmlich in Deutschland und den Niederlanden* bd. 1-2, Hamborg 1841-42; bd. 1, »Vorrede«, s. XIII. - **Petersen:** Johann Christoph August Petersen (1808-75), ty. luthersk teolog og præst; fra 1834 diakon i Erfurt, året efter præst i Buttstedt ved Weimar, 1843 æresdoktor i teologi ved universitetet i Erlangen (314,22), fra 1850 superintendent i Gotha og fra 1852 overkonsistorialråd. Teologisk var han påvirket af Fr. Schleiermacher (314,28) og August Neander (207,3).

I trykt udgave: Bind 24 side 314 linje 3

◀ **Luther** : 209,3.

I trykt udgave: Bind 24 side 314 linje 8

◀ **Petersen: die Idee der Kirche** : August Petersen *Die Idee der christlichen Kirche* (314,3).

I trykt udgave: Bind 24 side 314 linje 14

◀ **Theologus** : lat., teolog.

I trykt udgave: Bind 24 side 314 linje 17

◀ **sqvadroneer** : brovter, bruger mange og store (tomme) ord.

I trykt udgave: Bind 24 side 314 linje 17

◀ **hele Kirkens fremtidige Opgave** : hentyder formentlig til »Vorrede« til bd. 3, s. I-XXII, hvor Petersen gør rede for anlægget i og sigtet med sit værk; se fx s. XII: »Dieses Ziel war freilich kein anderes, als eine theologische Lehre von der Kirche zu geben, welche, gleichmäßig den Forderungen des evangelischen Glaubens, wie der christlichen Wissenschaft entsprechend, das neuerwachte Leben unsrer Kirche nach Kräften fördern helfe. Das ist aber ein Ziel, welches die evangelische Theologie jetzt vor allem sich gesteckt sehen muß, soll sie sich anders als eine Lebensmacht in unsrer Zeit beweisen. Sie darf sich die Aufgabe nicht erlassen, die Lehre von der Kirche streng wissenschaftlich in einem vollständigen Systeme auszuführen, und das eben darum, weil die Sache der Kirche jetzt mitten in den Kampf des Lebens hineingestellt ist.« Se også følgende kommentar.

I trykt udgave: Bind 24 side 314 linje 17

◀ **opfatte Luther og Reformationen ... tager sig til Indtægt** : se fx »Vorrede« til bd. 3, s. XVIII f., hvor Petersen om anden halvdel af bogen, »Die Entwicklungs-Stadien der Kirche«, skriver: »In dieser zweiten Hälfte nimmt nun *die Reformationsepoche* den größten Raum ein; ja, alles Vorhergehende und Nachfolgende soll eigentlich nur dazu dienen, diese Epoche in ihr rechtes Licht zu stellen. Bedarf das noch einer besondern Entschuldigung? Daß in dieser Epoche alle Fäden der großen Vergangenheit den Knotenpunkt schürzen, von dem aus die Entwicklung der ganzen neueren Zeit ausgelaufen, daß namentlich unsre kirchliche Gegenwart, ohne im wesentlichen Zusammenhange mit jener Zeit aufgefaßt zu werden, gar nicht recht begriffen werden kann, diese Ueberzeugung steht gewiß einem jeden denkenden evangelischen Christen entschieden fest. Mir bestätigte sie sich besonders noch dadurch, daß ich gerade in der Reformationsepoche den factischen Beweis für meine ganze Lehre von der Kirche fand. Was mich aber vorzüglich dazu trieb, diese Epoche so speciell zu behandeln, das war die Erledigung der großen Kirchenfrage der Gegenwart, der *Unionsfrage*. Dieß ist eine historische Frage im tiefsten Sinne des Wortes, und die rechte Antwort kann hier nur die im Lichte des göttlichen Wortes betrachtete Geschichte geben.«

I trykt udgave: Bind 24 side 314 linje 18

◀ **item** : fremdeles.

I trykt udgave: Bind 24 side 314 linje 22

◀ **Universitetet Erlangen sendte mig Doctor Diplomet** : hentyder til den første upaginerede side i A. Petersen *Die Idee der christlichen Kirche* bd. 3: »Seitdem **Eine Hochwürdige Theologische Facultät zu Erlangen** bei der Säcular-Feier **Ihrer Friderico-Alexandrina** mir, einem sonst gänzlich Fremden, wegen

meines Buches über die christliche Kirche das Ehrengeschenk der theologischen Doctorwürde verliehen, war es mir ein rechter Herzenswunsch, *Ihnen*, Hochwürdige Herren, mit dem letzten Theile das Ganze als ein geringes Zeichen meiner innigsten Dankbarkeit in öffentlicher Widmung darzubringen. Wie freue ich mich nun, da ich zum Schlusse des Buches gelangt bin, endlich solchen Wunsch ausführen zu können. Und gerade jetzt thue ich's, um den großen Gedächtnisstag, der heute für die evangelische Kirche gekommen ist, auch mir auf meiner stillen Arbeitsstube zu einem besondern Festtage zu machen. Dreihundert Jahre sind's nun, daß der theure Mann Gottes Dr. **Martin Luther** sein Lebenswerk auf Erden gesegnet und eingieng in seines Herren Freude.«

I trykt udgave: Bind 24 side 314 linje 22

◀ **Betragning** : se journaloptegnelsen NB21:88 med kommentar til s. 57,33.

I trykt udgave: Bind 24 side 314 linje 25

◀ **Das christliche Bewußtseyn ... denne christelige Bevidsthed (cfr. Petersen ... 3 die B. p. 346 n. :** henviser til følgende passage i August Petersen *Die Idee der christlichen Kirche* (314,3) bd. 3, s. 346 n.: »*Das evangelische Gemeinbewußtsein* ist, was auch das Wort besagt, kein bloßes Einzelbewußtsein; nein, wie es aus dem schon vorhandenen christlichen Gesamtbewußtsein durch das Eine reformatorische Princip, den Evangelismus, erzeugt wird, so ist es wesentlich ein gemeinsames; es unterscheidet sich aber als solches wieder ganz bestimmt von jenem ihm zu Grunde liegenden allgemeinen christlichen Bewußtsein, es ist die Potenzirung desselben zu einem wirklich *freien* Bewußtsein **).« Noten, s. 346f., lyder: »Vergl. *Neander* d. Eine u. Mannichf. S. 291 f. 'Die Macht, mit der das Christenthum die Gemüther der Menschen durchdrang, hat unter den Völkern ein gemeinsames Bewußtsein der christlichen Wahrheit erzeugt, welches - unabhängig von aller menschlichen Autorität - als selbstständiges Zeugniß von der christlichen Wahrheit gegen jede aufgedrungene Herrschaft in Glaubenssachen sich auflehnt. Diese Macht des christlichen Bewußtseins ist es, welche jener Vermischung des jüdischen und christlichen Standpunktes, seitdem sich dasselbe in der Kirche gebildet, in mannigfachen Reactionen sich entgegen stellte; bis endlich durch die Reformation eine solche Reaction des christlichen Bewußtseins den Sieg erhielt, und dasselbe durch diese zu der erzielten gebührenden Freiheit durchdrang. Der Name des christlichen Bewußtseins, den wir hier gebrauchen, ist zwar ein neuer, aber das, was durch diesen Namen bezeichnet wird, ist so alt als das Christenthum selbst. Ein Wort gefunden und zur allgemeinen Geltung gebracht zu haben, welches der entsprechende Ausdruck für eine mächtige Wahrheit ist, die Jeder anerkennen muß, wenn sie in diesem Worte sich darstellt, dieses ist oft ein großes Verdienst von weltgeschichtlicher Bedeutung, wodurch der Sieg einer verkannten oder nur unklar erkannten Wahrheit über verjäherte Irrthümer gesichert wird, und das ist hier keines der geringsten Verdienste des Mannes, den Deutschland als einen seiner größten Lehrer verehrt.' In der Anm. S. 292. macht *Neander* darauf aufmerksam, wie dieses Verdienst des seligen *Schleiermacher* auch schon *Steffens* mit der ihm eigenthümlichen Macht der Rede schön bezeichnet habe.« Det værk af *Neander* (207,3), der henvises til, er »*Das Eine und Mannichfaltige des christlichen Lebens: Dargestellt in einer Reihe kleiner Gelegenheitsschriften größtentheils biographischen Inhalts*, Berlin 1840. - **Schleiermacher**: Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher (1768-1834), ty. reformert teolog, religionsfilosof og klassisk filolog; fra 1796 præst i Berlin, fra 1804 ekstraordinær prof. i Halle og fra 1810 prof. i teologi i Berlin. SK ejede adskillige af hans værker (jf. ktl. 238-242, 258, 271, 769, 1158-1163).

I trykt udgave: Bind 24 side 314 linje 28

◀ **Mislighed** : misforhold, fejl.

I trykt udgave: Bind 24 side 314 linje 32

◀ **dygtigt** : kraftigt.

I trykt udgave: Bind 24 side 314 linje 34

◀ **allehaande** : alle slags, alskens.

I trykt udgave: Bind 24 side 314 linje 35

◀ **Fælleds-Bevidsthed** : sigter til begrebet 'Gemeinbewußtsein' hos Petersen og begrebet 'ein gemeinsames Bewußtsein' hos *Neander* (314,28).

I trykt udgave: Bind 24 side 315 linje 2

◀ **Affaldet** : frafaldet.

I trykt udgave: Bind 24 side 315 linje 9

◀ »Kirken« er kun for vor Ufuldkommenheds Skyld ... **Calvins Lære. cfr. Petersen ... 3 die B. p. 405**

note : henviser til følgende passage i August Petersen *Die Idee der christlichen Kirche* (314,3) bd. 3, s. 405f., noten, hvor Petersen skriver: »in dieser Lehre [von der Kirche] kommt Calvin nicht über die Analogie und Symbolik der Wirklichkeit hinaus. Ihm gilt die Kirche als die von Gott gesetzte 'Mutter', welche die Kinder Gottes groß ziehen soll; aber warum? – Lediglich darum, 'quia ruditas nostra et segnitias (addo etiam ingenii vanitatem) externis subsidiis indigent, quibus fides in nobis et gignatur et augeat, et suos faciat progressus usque ad metam'. (Instit. lib IV. c. 1. §. 1.).« Henvisningen er til den fr. teolog og reformator Jean Calvins (1509-64) *Institutio christianae religionis* (lat., Lære om den kristne religion) fra 1539 [første version 1536] (jf. ktl. 455-456, en udg. fra 1834-35), 4. bog, kap. 1, § 1.

I trykt udgave: Bind 24 side 315 linje 13

◀ **Petersen er ... af en anden Mening** : hentyder til fortsættelsen af den anførte note, s. 406, hvor Petersen skriver: »Das ist eben die Schwäche in Calvin's Theorie, daß er die Nothwendigkeit der Kirche nicht als eine der Idee wesentliche, sondern nur ihr um der menschlichen Schwachheit willen entsprechende, correspondirende auffaßt. Für ihn steht also die Kirche eigentlich blos in accommodirter Analogie zur Idee, sie ist das von ihr aus besondern Rücksichten gewählte Symbol. Dabei verliert freilich die Idee der Kirche selbst am meisten, sie ist, genau genommen, in ihrer Verwirklichung der Zufälligkeit anheimgegeben; denn eben die menschliche Schwachheit, die ihre Nothwendigkeit begründen soll, ist ja das Zufällige. Daß die Wirklichkeit der Kirche schlechthin der Idee wesentlich sei, ist Calvin nicht klar worden; und dennoch hält er ihre mangelhaft deducirte Nothwendigkeit so streng doctrinär fest, daß er dieser ganzen Lehre, trotz seiner ernstlich gemeinten antihierarchischen Tendenz, eine ziemlich hierarchische Färbung beibringt. Jene Nothwendigkeit nämlich, so wie er sie faßt, gibt ganz von selbst der Kirche den Charakter stricter Gesetzmäßigkeit. Calvin konnte von seinem Standpunkte einer theoretischen Allgemeinheit, in welcher die Idee rein als solche, also immer in gewisser Abstraction von der Wirklichkeit, erscheint, die wahrhafte Wirklichkeit nicht vollkommen würdigen, sie nicht als wesentliches Organ, nicht als die eigentliche Leibhaftigkeit der Idee genügend anerkennen.«

I trykt udgave: Bind 24 side 315 linje 15

◀ **lyksaliggjøres** : gøres (i høj grad) lykkelig, gøres glad og tilfreds.

I trykt udgave: Bind 24 side 315 linje 20

◀ **Det blot Humane** : det rent menneskelige, svarende til 'det naturlige menneske', i modsætning til det (strengt) kristelige.

I trykt udgave: Bind 24 side 315 linje 27

◀ **fripostigt** : frimodigt, frækt.

I trykt udgave: Bind 24 side 315 linje 28

◀ **nutildags ... det blot Humane i Modsætning til Xstd** : sml. journaloptegnelsen NB23:216.

I trykt udgave: Bind 24 side 315 linje 28

◀ **det »Humane«? ... en Cultur-Bevidsthed, som Xstd. har afsat** : sml. journaloptegnelsen NB23:222.

I trykt udgave: Bind 24 side 315 linje 30

◀ **Luther siger: skal jeg være bedragen ... forsvare det. cfr Petersen ... 3^{die} Bind p. 420 Anm** : henviser til begyndelsen af et længere citat af Luther (209,3), bragt i August Petersen *Die Idee der christlichen Kirche* (314,3) bd. 3, s. 420, noten: »Soll ich betrogen sein, so will ich lieber betrogen sein von Gott, (so es möglich wäre!) denn von Menschen, denn betreugt mich Gott, so wird ers wohl verantworten und mir Wiedererstattung thun. (...).« Petersen angiver som sin kilde »Walch XX. S. 1300. §. 362 f.«, dvs. *Dr. Martin Luther's sowol in Deutscher als Lateinischer Sprache gefertigte und aus der letztern in die erstere übersetzte Sämtliche Schriften*, udg. af J.G. Walch, bd. 1-24, Halle 1740-53; bd. 20, 1747. Citatet er fra anden del af Luthers *Bekendtniß vom Abendmal Christi* fra 1528.

I trykt udgave: Bind 24 side 316 linje 13

◀ **være af Sandheden** : allusion til Joh 18,37, hvor Jesus siger til Pilatus: »Enhver, som er af sandheden, hører min røst.« Se også 1 Joh 3,19.

I trykt udgave: Bind 24 side 316 linje 23

◀ **staaer i Hebræerbrevet: de ville ikke tage mod Trøsten ... ud i Voven for Sandhed** : henviser formentlig til Hebr 12,5, der i Luthers (209,3) oversættelse lyder således: »Und habt bereits vergessen des Trostes, der zu euch redet, als zu den Kindern: Mein Sohn, achte nicht gering die Züchtigung des Herrn, und
92 af 93 sider

verzage nicht, wenn du von ihm gestraft wirst«, jf. *Die Bibel, oder die ganze Heilige Schrift des alten und neuen Testaments, nach der deutschen Uebersetzung D. Martin Luthers. Mit einer Vorrede vom Prälaten Dr. Hüffel*, Karlsruhe og Leipzig 1836, ktl. 3. I hus- og rejsebibelen fra 1699 (296,3) gengives verset således: »Og I have allerede forglemmt den Trøst, der taler til eder, som til Børn: min Søn, foragt ikke HErrens Straf, og mistrøste ikke, naar du straffes af ham«, jf. *Biblia, det er: den gandske Hellige Skriftes Bøger, efter den Aaret 1699 udgangne Huus- og Reyse-Bibel*, Kbh. 1802. - **Voven:** det at vove.

I trykt udgave: Bind 24 side 316m linje 2